

Віталій Чижко

**БІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ
ТА НАУКОВА БІОГРАФІЯ
В ІСТОРІЇ І СУЧАСНОСТІ
УКРАЇНИ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут біографічних досліджень

В.С. ЧИШКО

●

**БІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ
ТА НАУКОВА БІОГРАФІЯ
В ІСТОРІЇ І СУЧАСНОСТІ
УКРАЇНИ**

КИЇВ
БМТ
1996

Рецензенти

акад. НАН України, д-р. іст. наук Я.Д. Ісаєвич
д-р. іст. наук Ю.А. Пінчук

У монографії розглянуто історію й теорію біографії як літературного жанру та історико-біографічного дослідження у проблемно-хронологічному аспекті і в контексті європейської й української історико-культурної традиції. Визначено основні напрями та проблеми вивчення біографії, обґрунтовано теоретико-методологічні основи біографістики як спеціальної історичної дисципліни зі своїм об'єктом, предметом та методами досліджень.

Для фахівців різних галузей наукових знань.

Осмилення і виділення біографічних досліджень як окремої галузі історичного знання та спеціальної наукової дисципліни започатковано лише останнім часом – у період 80-90-х років у зв'язку з кризою комуністичної ідеології та розпадом СРСР, що створило сприятливі умови для вільного розвитку соціальних і гуманітарних наук у незалежних країнах посткомуністичного простору. У цей період й історична наука звільняється від партійної ідеології. Виникає гостра потреба в реабілітації всіх форм суспільного життя, що були майже повністю одержавлені, зверненні до витоків національної культури, заповненні “білих плям” в історичному процесі, переосмиленні ролі особистості в історії. Стрімко зростає кількість біографічних розвідок, що зумовлюється бажанням повернути народові забуті імена й відтворити саму історію в портретах її творців.

У незалежній Україні системний розвиток біографістики розпочався із створення Національного біографічного словника, що вимагало вирішення її теоретичних і науково-практичних засад, врахування специфічних умов державного та національно-культурного розвитку, адже Україна, на відміну від багатьох вільних держав, створює такий словник набагато пізніше, за нових історичних умов, з урахуванням сучасних вимог і здобутків історичної науки.

Водночас спостерігаються небезпечні для розвитку біографічних досліджень процеси тенденційності, політизації, спрощення в оцінках суспільних відносин. Це створює умови для чергового звільнення біографії від наукової культури. Прагнення якнайскоріше покінчити з “тінями” минулого народжує, з одного боку, кон'юнктурний політичний напрям пасамперед у художній та публіцистичній біографістиці, а з другого, – широкий потік белетризованої, аматорської масової біографічної продукції, причому часто з претензіями привласнення права на безперечну істину. Це може істотно зашкодити розвитку наукових біографічних досліджень, поверненню реальних осіб та об'єктивної істини до історичного процесу, створенню теоретичних і практичних засад національної біографії.

Біографічна література та біографічні науково-популярні твори є

найбільш поширеною та найменш науково обґрунтованою сферою історико-літературної творчості, витoki якої сягають найдавніших часів. Значний практичний досвід біографічної творчості, початок теоретичних розробок у літературознавстві, філософії і психології, усвідомлення необхідності створення єдиних теоретико-методологічних засад біографістики характеризують науку ХХ ст. Дебати з цього приводу не узгодили жодного теоретичного питання і породили в історичній науці і літературознавстві думку щодо неможливості створення загальної теорії біографії. У цих умовах надзвичайно актуальним видається висвітлення проблематики історіографічної розробки теми та теоретико-методологічних і науково-практичних засад біографістики як історичної дисципліни, що прагне до розробки спільних методологічних основ біографічних досліджень у контексті питання достовірності біографічного знання та його змісту, що дискутується в історіографії.

Вирішення цих питань дозволить звернутися до національних науково-практичних завдань історичної науки в Україні. Специфічна ситуація, в якій опинилася наша держава, вимагає створення Українського Біографічного Словника та розвинутого напрямку біографічних досліджень. Протягом століть імперська ідеологія була спрямована на вилучення із свідомості людини національної та історичної самоідентифікації та деперсоналізацію історії. Тому розвиток біографічних досліджень в Україні, відродження персонального ряду українських діячів, створення національного біографічного словника є пріоритетом української науки у складному процесі розбудови держави.

Слід відзначити, що для розвитку європейської біографічної традиції як західної, так і східної характерні спільні тенденції та схожі внутрішні закономірності. Їх можна чітко простежити у широкому історико-хронологічному розрізі та визначити загальні й окремі тенденції, спільну й суто національну специфіку. Ці процеси не завжди чітко синхронізовані, але їх вивчення, встановлення основних закономірностей та взаємовпливів є надзвичайно актуальним завданням сучасної історичної науки.

Спільною методологічною основою біографії як історико-культурного явища може стати сукупність принципів та методів історичної науки, які визначають встановлення автентичності та вірогідності біографічної емпіричної бази, історичні методи аналізу фактів, їх інтерпретації та реконструкції життя й діяльності особистості. Методи і засоби реконструкції, прийняті в історичній науці, розробка методів історико-біографічних досліджень можуть суттєво сприяти й розвитку інших, передусім художнього, психологічного, філософського, напрямів в біографістиці.

Біографія в її широкому тлумаченні як історико-культурологічне явище є сукупним поняттям, що об'єднує різні види, роди й типи біографічного дослідження, що склалися історично. Вона є об'єктом літератур-

ної і наукової діяльності та складним історичним явищем, що чутливо реагує на суспільні колізії, зміни історичних парадигм та ідеологічні коливання. Тому біографія, передусім, є частиною історії, яка пов'язана з життям та діяльністю людини, висвітленням її життєвого шляху, причинно-наслідкових зв'язків і встановленням внутрішнього й зовнішнього змісту її життя, а тим самим – її ролі в історико-культурному процесі.

Біографія як літературний, науково-популярний та науковий твір – це об'єкт різних наук: історії, літературознавства, психології, соціології, педагогіки, серед яких центральною ідеєю теоретичних розробок є проблема висвітлення індивідуального. Дві великі течії визначають зміст її вивчення як історико-культурного явища: індивідуалістська, що більш властива літературознавству й у центрі уваги має особистість як індивідуальність, та історико-соціологічна, що характерна для історичних досліджень і визначає відносини особистості в історичному контексті. Обидва підходи характеризуються поляризацією найбільш яскравих теорій індивідуального та соціального в історії, а відповідно й специфічним підходом до можливостей пізнання історичного процесу та ролі особистості в ньому. Тому складність і пограничність методів біографічного аналізу особистості, некоректне використання методичного апарату різних наук або нетотожне розуміння змісту цих методів породили неймовірну плутанину в термінології, різних методах, поглядах та концепціях.

Існують суперечливі концепції біографії, формулювання її понять, термінологічні неточності. Наголошуючи на індивідуальному як основі біографії, остання редакція Оксфордського словника так формулює це поняття: “Біографія є відтворення людини, якою вона була в дійсності” (це формулювання є дуже далеким від первинного, а саме: “Біографія – історія життя індивідуальних людей, жанр літератури”). За Радянським енциклопедичним словником, біографія – “опис життя людини; стародавній жанр історичної, художньої та наукової прози. Сучасна біографія виявляє причинно-наслідкові зв'язки, історичну, національну та соціальну обумовленість, психологічний тип особистості”. І, нарешті, визначення Української літературної енциклопедії, є, на нашу думку, найбільш об'єктивним за змістом: “Біографія – біографічний твір – життєпис, відтворення на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи”.

У сучасному науковому вжитку нерідко виникає ситуація, коли паралельне використання декількох термінологічно близьких понять спричиняє до значної плутанини у науковому спілкуванні. Серед них – *біографія*, *біографіка*, *біографістика*, *біографічне письмо*, *біографічна традиція*, *біографічний жанр*, *біографічні дослідження*, *персоналогічна біографія*.

Дотримання принципу тотожності вимагає від нас визначення змісту деяких понять і термінів, розділення сфери їх використання.

Термін "біографіка" увійшов в ужиток істориків літератури, як синонім мистецтва написання біографії з середини XIX ст. із Західної Європи, яка на той час була під впливом традицій античності. Певний час цей термін не використовувався, оскільки набув поширення термін "біографічний метод", запропонований Ш.О. Сент-Бевом. Повернення терміна "біографіка" до обігу відбувається в середині XX ст. На противагу віджилому терміну "біографічний метод", від якого відмовилася літературознавча наука як Заходу, так і Сходу, він виконує функції наукового підходу до прийомів написання біографії в літературній творчості. Цей термін подекуди використовується і сьогодні в значенні методичного інструментарію літературної біографічної творчості, а також як синонім біографічного жанру в літературі. Він увійшов до обігу на рівні спілкування і віколи не визначався у жодному біографічному дослідженні чи словнику, як науковий.

Але з часом виявилася тенденція поширювати цей термін і на галузь наукової біографії, передусім історичної. На противагу йому у 70-х роках з'являється термін "біографістика", що вводиться істориками, які розуміли некоректність поширення літературознавчої термінології та методики на іншу предметну галузь, у якій існує встановлений понятійний науково обґрунтований апарат, узгоджений з методологічними та методичними основами історичної науки, і який за своїм обсягом і змістом виходить за межі поняття "біографіка". Разом з тим поширення біографії на різні галузі знань, у тому числі й художню творчість, рівень стихійної прихованої боротьби термінів за спроби механічного поширення обсягів понять вимагає, на наш погляд, дефініційно розмежувати їх у змісті і запропонувати співіснування термінів, які дозволяли б їх коректне використання.

Термін "біографіка" як літературна біографічна творчість і як мистецтво писати художню біографію цілком може бути прийнятним для літературознавства з його специфічними методами пізнання особистості. Але й там цей термін не є однозначним. Розуміючи прикладний зміст терміна "біографіка", не всі історики літератури та літературознавці користуються цією термінологією. Переважна більшість оперує поняттям "біографія" як комплексним явищем, що включає і методику, і критику, й інтерпретацію її методів.

Зміст поняття "біографістика" як дисципліни, що вивчає історію, теорію та практику історико-біографічних досліджень як галузі історичної науки, є значно ширшим, оскільки охоплює не лише власне біографію особистості як окремий вид наукової та художньої творчості, а й всю сукупність біографічних джерел, біографічних досліджень та різно-

видову біографічну продукцію. Оскільки об'єктом біографістики як науки є особа, діяч в історії як явище в його різноманітних зв'язках з суспільством, у сфері біографістики діють закони історичної методології, методик та методів пізнання людини як особистості в історичному процесі; вони передбачають і залучення до наукового дослідження особистості як частини біографістики методик різних наук, в тому числі психології, соціології, філософії та літературознавства.

Відповідно до цих положень розглядається і стан розробки проблеми. Теоретичні питання біографії у середовищі письменників та літературознавців зароджуються одночасно із повним виокремленням біографії як літературного жанру у XIX ст. (починаючи з праці "Досвід вивчення та побудови біографії" Дж. Стенфілда), коли біографія розглядалася як ієрархія вчинків людини і обставин її життєвого шляху за ступенем їх важливості. Захоплення проблемою індивідуалізму та методик висвітлення і визначення змісту духовного життя, відмова від глибинного аналізу джерельної бази біографічних досліджень, які властиві теорії біографії XIX ст., відштовхнула істориків від розробок проблем історичної біографії і сконцентрувала їх на практичній проблемі створення біографічних словників.

XX ст. починалося оптимістично для біографічної теорії в історичних дослідженнях, але війни та революційні події в Росії кардинально змінили ідеологічні та політичні основи не лише у слов'янському світі, а й вплинули на Європу. І все ж Захід пішов далі по шляху індивідуалізації біографії, а Схід – за практичною відмовою пріоритетності ролі особистості в історії та нівелюванням ролі видатних осіб.

Сучасна біографія в Західній Європі – це величезна галузь наукового дослідження та художньої творчості, в якій і досі тривають наукові дебати про її місце, роль та методологію. З'явилася численна кількість спеціальних досліджень, що враховують різні аспекти та можливості вивчення особи в історії і сучасності. Єдність об'єкта визначила і спроби розробки теоретичних питань змісту біографії у творах західних літературознавців-біографів (Д. Джонстон, Л. Стречі, Г. Міш, Д. Стауффер, А. Моруа, І. Стоун, Г. Ніколсон та ін.), психобіографів (З. Фрейд, Е. Еріксон, Г. Олджорт, Д. Томкінс), соціологів та істориків (А. Вільсон, Г. Миколецький, В. Хубач).

Сучасні біографічні твори є надзвичайно різноманітними через поділ авторів біографії на два полярних табори, з котрих один характеризується певним творчим та методологічним свавіллям, широким використанням вимислу; а другий – спробами обмежити суб'єктивізм науковим аналізом документальних джерел. Біографіка як *історико-літературний жанр* розподіляється на художню та науково-популярну, де дозволяється будь-яка творчість, і формалізований й обмежений твердими правилами *історико-біографічний напрям*, що реалізується в теорії

наукової біографії та в науково-практичній діяльності в галузі створення документальних біографічних досліджень і довідкових видань – біографічних словників, покажчиків. Розробка літературознавчих, історичних, психологічних, соціологічних поглядів на біографію проводилася паралельно і сприяла не інтеграції методів, а виникненню різних типів біографії.

Шляхи розвитку теорії біографічного жанру та історико-біографічних досліджень в Європі, Україні та Росії в XVIII – на поч. XX ст., за деякими винятками, демонструють єдність явища біографії та її наукового пізнання в різних країнах. Близькість проблематики, єдність шляхів розвитку практичної біографіки та зародження теоретичних і методологічних основ біографічного жанру й біографічного дослідження свідчать про загальні закономірності розвитку біографічного знання, складність загальнолюдського поняття особи як об'єкта вивчення та світових тенденцій розвитку художнього і наукового процесів пізнання людини в історії. Передусім це виявилось у виникненні історичних форм біографії та складних формах їх дезинтеграції, формуванні сучасних типів, класів, родів та видів біографії. Але своєрідність історичного шляху розвитку держав, національних особливостей виявилася найбільш яскраво в XX ст., періоді ідеологічного протистояння двох систем. В Україні цей час – період якщо не повної, то переважаючої денационалізації історії та культури, коли біографічні дослідження проводилися в дуже обмеженому вигляді і не породили власної теорії біографії.

Для історичних досліджень радянського часу характерний занепад історико-біографічного напрямку, що характеризується ідеологічно детермінованим суспільством, перекривленням проблематики історичних досліджень.

Лише у 80-х роках почала досліджуватися наукова біографія (Б. Мейлах, М. Ярошевський, Б. Кедров, В. Кірсанов, В. Карцев, В. Френкель, Б. Волюдін), її становлення як галузі історичних досліджень (В. Баженов, В. Трухановський, Л. Кергман, С. Семанов, І. Беленький, Т. Павлова); розглядаються філософські аспекти біографії (А. Гуліга, А. Штеклі, Н. Пірумова, Б. Тарасов, Б. Шахматов, Е. Соловйов, О. Валевський).

Виникає ідея розподілу теорії біографії на наукову та художню із своїми методами пізнання, метою, формами, видами. Якщо літературні аспекти давно обговорюються (А. Демченко, Я. Тордіна, І. Золотуський, Ю. Лотман, В. Мільдон, В. Порудоминський, Л. Шубін, Н. Ейдельман, Б. Ейхенбаум; окремі аспекти історії жанру – С. Аверінцев, Л. Вольперт, Н. Григор'єв, В. Жданов, М. Кузнецов, В. Муравйов, Б. Плюханова, П. Палієвський), то наукові лише розпочаті, хоча вже й проголошено розмежування методик пізнання окремих типів діячів за соціальною типологією та родом діяльності (соціально-психологічна типологія особистостей в

суспільстві та за категорією або верствами): державні й політичні діячі; художня інтелігенція (художники, письменники, працівники культури); представники науки та різних соціальних верств.

Історико-біографічний підхід набуває розвитку як самостійна галузь досліджень історичної науки, але все ще не розроблені її головні принципи та теоретико-методологічні основи. Перші спроби зроблені в оглядових статтях В. Баженова, І. Беленького, Т. Павлової.

Слід відзначити й те, що корисні та цікаві спостереження дослідників ХХ ст. про історичну природу біографії та її загальнонаукові закономірності ніколи не виходили за межі певного наукового аспекту – історичного (Г. Миколецький, В. Хубач, І. Беленький, Т. Павлова, Н. Ейдельман, І. Гіндін, О. Зимін, Н. Пірумова, А. Клібанов, Ю. Коротков, С. Дмитрієв, Н. Казакова, Є. Плімак, С. Семанов), історико-соціологічного (А. Вільсон, Г. Лютц, Г. Миколецький), літературознавчого (Г. Ніколсон, А. Моруа, І. Стоун, Д. Стауффер, Е. О'Ніл, П. Коршин, Я. Кумок, В. Жданов, С. Семанов, Б. Бурсов, А. Гладилін та ін.), філософського (Б. Шахматов, Е. Соловйов, О. Валєвський), психобіографічного (З. Фрейд, Е. Еріксон, Г. Олпорт, Д. Гарраті та ін.).

Об'єктом дослідження монографії є біографія як історико-культурне явище в історії та біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія її як окремої спеціальної історичної дисципліни.

Предмет дослідження – історія біографічної традиції та біографії як виду історико-літературного явища та засобу біографічної репрезентації особистості в хронологічно-послідовній формі, її конкретно-історичному розвитку і в контексті загальноєвропейської традиції, що сягає часів античності та періоду Київської Русі, а також історіографія біографії та основні напрями розробок її методологічних засад.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ БІОГРАФІЧНОГО ЖАНРУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Біографія як історія життя та жанр літератури є окремим історико-культурологічним феноменом суспільства, який досліджується в багатьох контекстах і аспектах. Термін “біографія” вперше був використаний в XVII ст. Дж. Драйденом у передмові до перекладу “Порівняльних життєписів” Плутарха (“Біографія або Історія життя окремих людей”). Аналогічно трактує це поняття Оксфордський словник (“Біографія – історія життя індивідуальних людей, жанр літератури”); з часом воно трансформувалося у сучасне розуміння біографії, яке набуло поширення в літературознавстві, психології та філософії (“Біографія є відтворення людини, якою вона була в дійсності”¹). Отже, в західній науці біографія має дуже широкий зміст, що виходить далеко за межі опису життя людини і поступово перетворюється за допомогою психології та філософії в науку про людину. Поширення змісту цього поняття має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивні, тому що людина починає вивчатися, як духовний та інтелектуальний феномен у сукупності його єдиної природи; негативні – оскільки при створенні конкретної біографії нерідко прагнення до комплексності методик дослідження людини та її життя призводить до еkleктичності вибору різномірних методів та прийомів розкриття предмета описання. Разом з тим частина західних та вітчизняних дослідників не дотримується поширеного трактування поняття “біографія”, яке надає об’єкту дослідження розпливчатої конфігурації та аморфного предметного змісту, що дозволяє визначити в загальних рисах її методологію, але, в разі розробки конкретного методичного інструментарію загальної “біографії”, неминуче потрапляє в галузь повної неусталеності. І це цілком закономірно, оскільки складний об’єкт дослідження має вивчатися методами різних наук у залежності від мети створення біографії. Використання методів інших наук при створенні різних біографій має бути надзвичайно коректним або спиратися на результати досліджень фахівців інших галузей знань і в жодному разі не підмінити їх. Проблема інтеграції різних знань у біографічному

творі є окремим, надзвичайно важливим питанням подальшого розвитку біографістики. Недарма в західній науці виникла течія "психобіографія", що в основу осмислення поведінки людини вкладає психологічні теорії і має мало спільного з історико-культурологічною проблематикою².

Та сама теза може бути застосована і для деяких представників філософського підходу до поняття біографії, яке розширює межі біографії як історико-літературного документа або джерела до поняття *біографічного знання*, а історико-конкретний підхід, який має у центрі уваги "історію життя", називає загальновизнаним "буденним виявленням". "Біографічне письмо, – пише О.Л. Валевський, – традиційно визнавалося відгалуженням циклу історичних дисциплін, звідси й установка визначати біографію як "історію життя". Тут ми маємо справу лише з усталеною традицією застосування понять, яка потребує, якщо поставлене завдання стосується обґрунтування теорії, суттєвого переосмислення"³.

Наука разом з тим прагне зрозуміти сукупні поняття в їх органічному гносеологічному походженні та змісті. Так, "Радянський енциклопедичний словник" трактує цей термін дещо інакше: "Біографія – це 1) – опис життя людини; давній жанр історичної, художньої та наукової прози. Сучасна біографія виявляє причинно-наслідкові зв'язки, історичну, національну та соціальну обумовленість, психологічний тип особистості; 2) – життя людини." "Біографічний метод у літературознавстві – тлумачення літератури як відображення біографії та особливостей особистості письменника. Абсолютизація біографічного методу призводить до приниження ролі духовно-історичної атмосфери, стилю епохи, традицій та впливів. У науковому літературознавстві – один із принципів дослідження"⁴.

Важко переоцінити значення біографічної творчості та біографічних досліджень для розвитку духовної сфери суспільного життя. Біографія як вид творчості та біографічні описання як історіографічна форма репрезентації історичного матеріалу виникають практично одночасно з виникненням державності як явища і є результатом осмислення ролі особистості в суспільних відносинах та її співвідношення з колективними формами існування людської спільноти.

Біографія та біографіка як типи історико-літературної і художньої творчості, що з'являються з початком історії писемності та формуванням суспільних відносин і розвиваються з осмисленням людини як індивідуума у філософському, психологічному та історичному планах, – цікавили багатьох вчених у галузі гуманітарного знання. Потреба у вивченні історії та методологічних основ біографіки як феномена біографічного письма та біографічного жанру європейської культурної традиції виникла в XIX ст., одночасно із формуванням основ сучасного наукового знання, але глибокий науковий інтерес до біографії як роду

історико-літературної творчості проявився лише в ХХ ст., головне з боку філософів, філологів та критиків-літературознавців, і концентрувався, переважно, в галузі філософської та літературознавчої думки. На це є свої причини, що пов'язані з історією розвитку традиційної історичної біографії, виокремленням з неї та інтенсивним формуванням в ХІХ ст. окремого літературного художнього напрямку, який набув у спеціальній літературі назви "біографічний жанр"⁵. Абсолютна більшість наукових досліджень стосовно біографії є історико-літературознавчими дослідженнями біографічного жанру та виду біографічного письма, що прагнули поєднати літературну творчість з історичним підходом, художню майстерність та образність у поданні матеріалу – з історичною істиною, внутрішній світ людини – з фактами зовнішньої його поведінки. Людина, форми вивчення її життя та його висвітлення у текстовій формі вивчалися у філософському, літературознавчому, історичному та психологічному аспектах.

Нині сформувалися окремі напрями дослідження біографічного письма як форми репрезентації людини в історії та духовній культурі. Розвиток цих напрямів нерівнозначний, що, природно, має свої гносеологічні об'єктивні і суб'єктивні причини і буде пояснене спеціально. Найбільш розвинутим теоретично та практично виявився історико-літературний напрям, що складається з белетристичної літератури та науково-популярного жанру в літературі. Але й досі біографія є об'єктом, про який в літературознавстві точаться найбільші дискусії. Лише останнім часом біографіка стала спеціальним об'єктом філософської науки, яка розглядає її феномен у контексті проблеми одиничного та загального. В історичній же науці біографія та біографічні джерела як об'єкти історії розглядалися лише в постановочному аспекті.

Пізнання історичної біографії як окремого явища тісно пов'язане, передусім, із європейською історико-культурною традицією, і розгляд української біографічної проблематики не може бути відірваний від європейського (як західного, так і східного) контексту. Тому історіографія проблеми та історія біографічного письма існують для нас, як явище загальне і специфічне для української історії.

Треба відзначити, що спочатку теорія біографії, що виникла на початку ХІХ ст. у середовищі самих біографів, не специфікувалася за науковими аспектами, що цілком закономірно, оскільки гуманітарні знання того часу не були методологічно структурованими. Теорія біографії формується в історико-літературознавчому середовищі. Різні вчені-біографи мали різні погляди на її зміст, форми репрезентації та методику аналізу життя. Основна теоретико-методологічна проблематика біографічних досліджень протягом майже століття існування теорії біографії концентрувалася навколо питання про ступінь наукового та

художнього зображення у складанні біографічного тексту, що був результатом зближення в ХІХ ст. біографії як наративного твору та художньої літератури. Історики після цього відмежувалися від біографії як глибокого наукового дослідження, і поле дискусій було повністю завойоване літературознавцями.

У ХХ ст. у різних країнах значно активізувався інтерес до біографічних творів. Кількість белетристичної біографії набула вражаючих масштабів, були апробовані всілякі авторські права та можливості в уявленнях про специфіку жанру, методи та прийоми висвітлення духовного світу людини. Концентрація уваги до біографії набула значення самоцілі. Виникає тема “нової біографії”, яка методологічно розділяє теоретиків біографії на опозиційні блоки. Пошук “об’єктивної істини” у висвітленні людини був пов’язаний із рішучим зняттям табу на індивідуальну психологію та особисте життя. Біограф як лікар присвоїв собі право на знання подробиць інтимного життя, але при цьому без обов’язків, що їх накладає клятва Гіппократа. Виникає, з благословіння Зігмунда Фрейда, психобіографія, яка ґрунтувалася на психоаналізі⁶. І хоча вона відіграла певну роль у розвитку біографії, абсолютна більшість істориків виступала проти методів медичної діагностики в біографії. Разом з тим, чим менш професійною була біографія, тим більшим попитом вона користувалася у широкого читацького загалу. Біографічні твори стали ареною ідеологічної боротьби, методологічних перекосяв, змішання стилів та підходів, моральних і політичних принципів. Виникла ситуація, коли талановиті письменники, літературознавці та історики осмислили катастрофічність відсутності методології і висловили стурбованість анархією в біографії. Цю стадію можна було б назвати практичним періодом біографістики, що логічно призвів до усвідомлення необхідності теоретико-методологічного визначення та розробки правил гри.

Бурхливе відродження уваги істориків до теоретичних проблем біографії як наукової історичної праці відбувається в 60 – на початку 70-х років ХХ ст. (“нонконформізм” на Заході, “відлига” у нас). Ставляться принципові питання про роль і місце біографії, її наукові засади та соціальні функції. Ще пізніше, в 80–90-х роках, виникає питання філософських підвалин біографіки. Природно, що міждисциплінарність об’єкта породжувала і специфіку літературознавчого, пануючого до останнього часу, підходу, в якому неможливо було обійти ті аспекти та підходи характеристики біографічного знання, що властиві іншим наукам, але без належного знання їх методологічного та методичного інструментарію.

Біографія як літературний, науково-популярний та науковий твір може бути об’єктом і оперувати методами різних наук, крім літературо-

знавчих. Їх використання, значною мірою, визначає і тип, і вид, і структуру, і характер біографії. Але головними параметрами змістовного значення є поняття джерелознавчого змісту: мета біографічної оповіді, її автор, особистість об'єкта біографії. Всі наявні концепції не розглядали біографію як історичне джерело, не враховували поняття, які визначають обставини створення біографії та спонукальні мотиви. Можна скільки завгодно розглядати біографії за підходами, змістом та формою представлення інформації, але реальна діалектична класифікація не буде створена. Жоден окремий метод не може бути панацеєю у розкритті поняття біографії як явища. Залучення інших підходів потребує їх професійного розуміння, використання та розвитку. Тому надзвичайна складність і пограничність шляхів дослідження біографічного аналізу особистості, некоректне використання методів різних наук або неадекватне розуміння змісту цих способів пізнання породило неймовірну плутанину з термінологією, методикою, поглядами та концепціями.

У наш час наука набула великого емпіричного та теоретичного досвіду в галузі біографіки, що має бути узагальненим та урівноваженим серед різних наук. Сучасна наука визначила сфери аналізу особистості та можливості їх використання при складанні біографії. Це є найважливішим результатом розвитку біографічних досліджень та теорії біографії в ХХ ст.

Історія біографії та біографічних досліджень налічує більше двох тисячоліть. Історія біографії в Україні нерозривно пов'язана з європейською біографічною традицією як західною, так і східною. Виясненню загальних та індивідуальних шляхів біографії, зародженню теорії й методології біографії і формуванню наукових підвалин біографістики присвячений перший розділ дослідження.

В історіографії біографіки також існують окремі аспекти, які, природно, деяким чином переплетені і мають спільні сфери дії, але за основою принципово відрізняються. Відповідно, кожний аспект має свій предмет дослідження, але лише останнім часом виникла об'єктивна потреба розглянути загальне та специфічне в біографіці і надати їй подальшого розвитку.

1.1. Біографічна традиція в історико-культурному контексті Європи від античності до ХІХ ст.

Біографія як феномен писемної культури та біографічні життєписи видатних осіб виникають одночасно в різних паралельних культурах середовища – кінця першого тисячоліття до н.е. – Давній Греції, Індії та Давньому Китаї. Цей період є унікальним у всесвітній історії і дослід-

жується багатьма філософами, істориками, культурологами як прото-стадія, що заклала підвалини розвитку сучасного суспільства, розуміння єдиного історичного процесу та сформувала основи переходу людства від історії окремих ізольованих культур, що були властиві міфологічній епосі, до поступової універсалізації історії та інтеграції її окремих етнічних і державних компонентів.

Давнім культурам цього періоду властиві єдині глибокі духовні процеси, що визначили всю подальшу еволюцію історії, соціального устрою та духовного життя різних народів і, передусім, народів Європи. На думку видатного філософа історії Карла Ясперса, цей період (а він датував його 800–200 рр. до н.е.) збігається з виникненням осі історії та формуванням вісьового часу, що характеризувався певним соціальним устроєм, активізацією комунікацій у соціальній сфері та осмисленням ролі людини в історії. “Нове, що виникає в цю епоху в трьох культурах (передньо-азіатсько-грецька, індійська та китайська. – В.Ч.), – пише він, – зводиться до того, що людина осмислює буття в цілому, самого себе та свої межі, а в результаті опиняється у владі суперечливих почуттів власної безпорадності та надії на спасіння і прагне до активізації обміну думками, шукає виходу і пізнає абсолютність у глибині самосвідомості”¹⁷. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо й донині, закладені основи світових релігій та соціальних тенденцій. З цього періоду ведуть свій початок сучасні західна та східна європейські культури. Власне цього періоду сягають витoki двох напрямів у біографіці – біографії як історико-літературної творчості та біографії як галузі історичних досліджень й історичного знання.

Цілком ймовірно, що початок осмислення людини як індивідуума у філософському, психологічному та історичному планах був результатом розпаду великих культур попередньої епохи, розвалу монументальних тисячолітніх імперій і виникнення малих держав, що постійно перебували в умовах боротьби за існування. І це цілком закономірно, як фактор виокремлення і осмислення власної індивідуальності та індивідуальності кожної іншої людини, який, з одного боку, характеризує певний рівень розвитку суспільства, певний етап формування державності та культури, а з іншого, є часткою соціальної системи і певного організованого соціуму.

Осмислення індивідуального “я” як творця історії і колективного “ми” породжує потребу в аналізі ролі особи в історичному процесі і у самоідентифікації того, хто вивчає і пише біографію обраного ним об’єкта. Життєпис з’являється як процес осмислення індивідуальності іншого “я” через призму власного “я” в історичному контексті і на певній відстані від особи, що вивчається.

Греція класичної епохи ще не знала біографії ні як літературного

жанру, ані як розділу історіографічного дослідження. Біографія зароджується лише в александрійській період у вигляді розповідей про видатних осіб, які побутували, переважно, у формі анекдотів. Діючою особою в цих розповідях були, власне, не конкретні особи (наприклад, Анаксагор, Демокрит, Ксенофонт), а певний тип особи. Тому в історіографії залишилися приписування одного і того самого анекдота різним особам. У цих анекдотах виділялися певні типологічні риси особи, зокрема, любов до мудрості, зневага до розкоші та земних благ, стійкість перед нещастями тощо. Ці розповіді демонстрували певну морально-повчальну установку і формували естетичний ідеал людини. Таким був Герміпп, учень Каллімаха, александрійський біограф II ст. до н.е., який зібрав розповіді про видатних філософів, систематизував їх за типами та доповнив власними домислами⁸. Саме тому ми маємо так мало вірогідних даних про реальних осіб того часу – філософів, риторів, митців. Навіть особа Сократа, висвітлена в художній формі досить повно, дуже далека від його реального образу.

На думку відомих дослідників античності, зародження біографії як спеціальної форми історико-літературної оповіді пов'язане з кризою полісної системи суспільно-політичного устрою Давньої Греції в V-IV ст. до н.е. Біографічні оповідання виникли швидше як літературний жанр, тісно пов'язаний з риторичною традицією, що набула особливого поширення у Давньому Римі⁹, аніж як форма історичного дослідження. Виникнення біографіки та її формування як *біографічного життєпису* і сталої форми історико-літературної оповіді базувалося на методі інтеграції фактів життя особи та образотворчої волі біографа, який не потребує аналізу джерел та фактів біографії для достовірної історичної реконструкції життя видатної або відомої особи¹⁰. Авторське "я" домінувало в біографічному методі ранньої античності, яка практично не знала, що таке опрацювання джерел та власне джерела як такі. Об'єктом уваги були окремі особи, які викликали суспільний інтерес і фігурували в усній традиції, тому в портретному ряду анекдотичної біографії разом з видатними політичними та громадськими діячами, вченими, письменниками були розбійники, гетери та диваки¹¹.

Незважаючи на те, що відома особа була об'єктом репрезентації, предмет біографічного твору ранньої античності полягав швидше у самовираженні особистості біографа та соціального запиту на особу, які визначали композицію і художні прийоми у розкритті характеру особи або обставин її життя: особу або звеличували, або із задоволенням принижували. Біографічні твори цього напрямку виходили за рамки понять історичного часу¹² і навіть протистояли об'єктивним історичним дослідженням й несерйозно сприймалися вченими, які розглядали історію у тісному контакті з діяльністю видатних осіб та розвитком подій, а тому

слідували точній реєстрації та опису спостережуваних дій, проводили їх ретельний аналіз.

Лише після історичних оповідей виникають біографії політичних діячів, що базуються на джерелознавчому матеріалі і містять реальні біографічні відомості. Виникнення історичної біографії пов'язане з історіографічною традицією – біографічні сюжети включалися як базові компоненти історичної оповіді або хроніки. Хроніки набули значення першого біографічного джерела.

Взірцем історичного ставлення до біографії видатних осіб стала фундаментальна "Історія" афінського історика Фукидіда, що була присвячена Пелопоннеським війнам. Фукидід не лише описує події, а й в аналізі історичних фактів відмовляється від прийнятого в античній історії теологічного пояснення поведінки, перемог, поразок Перікла, Клеона, Нікія, Алквіада. Його біографічний метод полягав у тому, що він як свідок цієї війни та особа, наближена до монархів, констатував події, що бачив власними очима і вписував біографічні відомості його сучасників у панорами історичного процесу¹³. Відмова від анекдотів, пліток та ненадійних джерел, а також хронікальний стиль оповіді надавали його твору вірогідності в очах сучасників.

Біографічні життєписи сприймалися істориками як легковажне заняття і були віддані на відкуп філософам та риторикам. На думку деяких вчених, другорядність біографічного жанру в античності склалася під впливом авторитету блискучих філософських трактатів Аристотеля, який виступав проти висвітлення індивідуального життя на користь естетичній концепції¹⁴. Біографія як різновид творчої праці була у повному розпорядженні біографа і його таланту та апріорного бачення особи, яка розглядалася, як матеріал в руках автора, а всі інші дані залучалися лише в разі необхідності підтвердження концепції автора.

Це було цілком закономірним в умовах розвитку античної, синкретичної за змістом, гуманітарної науки, в надрах котрої формувалися окремі методи і прийоми таких наук, як історія, філософія, риторика та поезика, але самостійного значення вони ще не набули. На цій стадії розвитку біографіки для літературно-філософських екскурсів досить було загальновідомих фактів для інтелектуальної творчості та інтерпретації дій і вчинків особи. "Історичний момент, – пише Ганс Миколецький, – залучався лише в тій мірі, в якій він міг допомогти пов'язати долю окремої людини з загальним фоном і пояснити загальні зв'язки"¹⁵. Навіть видатні історики концептуально сприймали біографію як жанр для самовираження, розваги або залякування натовпу: коли бракувало фактів, до джерельної бази залучалися і анекдоти, і плітки, і домисли. Такими прикладами є праці Гая Транквілла Светонія ("Життєпис дванадцяти Цезарів")¹⁶ та Діогена Лаертського ("Про життя, вчення та вислови

знаменитих філософів”¹⁷, які мали яскраво виражений морально-дидактичний характер.

На етапі пізньої античності біографічний жанр, завдяки Плутарху і Таціту, змінює основні орієнтири, і центром уваги біографа стає індивідуальність особи – об'єкта біографії, її характер, таланти, душа, і тому увага біографа акцентується на морально-психологічних та дидактичних аспектах найбільш значних вчинків особи (“Порівняльні життєписи” Плутарха з описом біографій 50-ти видатних греків та римлян¹⁸; “Юлій Агрикола”, “Історія”, “Аннали” Таціта з блискучими літературно-біографічними життєписами імператорів Тіберія, Калігули, Клавдія і Нерона, які значно відрізняються від життєписів Светонія; відома праця Феофраста “Характери”¹⁹). Вершиною можна назвати надзвичайно яскраві та детальні біографії Плутарха, який прагне до повного, до найдрібніших деталей, і вірогідного фактографічного опису свого героя. Вони складаються з цілісних трактатів тонкого психологічного та морально-дидактичного змісту і мали колосальне значення для розвитку західноєвропейської (передусім, французької та англійської) біографіки середньовіччя до XVIII ст.²⁰ Плутарх тому і справив вплив на подальший розвиток біографічного жанру, що, характеризуючи видатних державних і політичних діячів, користувався історичними джерелами і подавав образ свого героя як вірогідну особу, не анекдотичного або міфічного, а реального діяча.

Тому антична культурна традиція римського періоду зробила біографію одним з фрагментів політичної історії, що базується на викладі послідовності життя та висвітленні під певним кутом зору особистості обраного героя²¹. Оскільки проблематика античної політичної біографії завжди мала за основну моральну проблему влади і супроводжувалася проблемою суду історії, то біографія була одним із засобів впливу на трактування історії та ролі в ній особи, її репутації, на формування образу особистості в історії і виконувала дидактичні функції історичної науки. Так, публічний образ імператора Августа створювався цілим рядом спеціальних біографічних творів: від його “Автобіографії”, яка мала на меті реабілітувати його ім'я перед сучасниками, до “Діянь божественного Августа” – твору, спрямованого на створення посмертного фундаментального образу першого римського імператора, що став біографічним протографом для подальшої традиції²².

Життєпис античного періоду з його яскраво вираженим художнім, публіцистичним і психологічним характером та дидактичними функціями (власне, ще тоді зароджується “мистецький” підхід до біографії) практично протистояв методології історії як “точної науки”. Сам Плутарх відверто висловлювався: “Ми пишемо не історію, а життєпис”²³. В античному світі біографіка виникла як жанр, цілком суб'єктивований особою автора і внутрішньою ідеєю твору: у центрі уваги стояли питання про

роль особи, історії та культури, а також взаємодія факторів автономії особи і її обумовленості.

Одночасно з виділенням біографічного життєпису як окремого виду історико-літературної творчості формується і його методичний арсенал, в якому можна знайти й елементи наукового підходу. Зв'язки біографії та історії визнавалися практично всіма біографами античності, але міра цього зв'язку з емпіричною історією та методи репрезентації особи різнилися. Біографія розглядалася як життєпис очима біографа, базувалася на описовому методі і відображала лише зовнішню канву життя, хоча іноді й дуже детально, відрізнялася яскравістю та увагою до зовнішності героя. На ранньому етапі античності їй притаманна відмова від критики біографічних джерел, аналізу дій особи в контексті історії і власного трактування ролі особи в історії. Пізній етап античності, в якому центром уваги є особа, обіймав функції морально-дидактичного твору завдяки внесенню елементів аналізу її вчинків. Разом з тим для цього періоду біографіки характерна повна відсутність критичного підходу до історичних джерел. Тому найбільшу цінність, при всій умовності свідочть як вірогідних даних, мають біографії, що написані очевидцями, які створювали біографії "по живих слідах".

В античний період біографіка стає й родом творчої діяльності, що правда відділеним від натуральної історії, проте у тісному зв'язку з нею як частина історичних оповідей, що ілюструє історію. Біографіка характеризувалася описом зовнішніх елементів життя особи в контексті історичних подій великого масштабу. Навіть у Плутарха політична біографія збігається з політичною історією.

Одночасно у період античності склалася така жанрова структура біографічного твору, як *життєпис*, виділивши два види: літературно-біографічні та історико-біографічні оповіді. Життєпис виокремився в самостійне історико-літературне явище, в якому методи художнього зображення та історизм своєрідно перепліталися. Були встановлені обов'язкові методичні вимоги та структура тексту: розгляд особи на часовій відстані, обмеження рамками життя та смерті особи, характеристика зовнішнього образу (обличчя), нахили й звички, описання його діяльності та праць, виокремлення вірогідних біографічних відомостей, які формують оповідь. У цей період закладаються й два різновиди викладу, а саме – хронологічний – для історико-біографічного типу; та такий, що дещо відступає від хронологічного порядку – для літературно-біографічної характеристики особи. Склалася дві форми біографічних оповідань: форма окремої статті або персонального твору та історіографічна форма, коли біографічні відомості включалися у тло загальноісторичної оповіді, але за змістом та слідуванням правилам жанру – це цілком біографічні матеріали.

Традиції творчості видатних істориків та філософів античності надовго

визначили стиль та практику світської європейської літературної біографістики середньовіччя. Слід зауважити, що саме життєпис літературно-біографічного характеру протягом століть, і в період відродження зокрема, був прикладом для поколінь істориків-біографів. Історіографічна форма в античності була представлена слабкіше. Це, на нашу думку, пояснюється різними соціальними функціями двох типів біографії, що відображали соціальний устрій давніх держав: античної демократії та ранніх форм монархічного правління і, в залежності від історичних обставин, той чи інший тип життєпису виходив на перший план. Так, у культурі і науці Давнього Китаю історична біографія виникла з історіографічної традиції як її основний метод і була узагальненою та вишукано виконаною видатним китайським істориком Сима Цянем у його фундаментальній праці "Історичні записки". Цей твір можна назвати однією з перших відомих енциклопедій та першим універсальним біографічним словником. У ньому були представлені не лише імператори й шляхетні роди, відомі полководці та дипломати, видатні представники науки і культури, а й найбільш знані ремісники, торговці, лідери селянських повстань та ін. Цей біографічний літопис трьохтисячолітньої історії Давнього Китаю репрезентував історію через біографії у їх взаємозв'язку, хронологічній точності і послідовності. Його унікальність не лише у синкретичності як джерела – це було властиво науковому знанню ранніх стадій розвитку до самого відродження. Унікальність цього твору полягає в методологічному підході до біографії як основного засобу розкриття змісту історії, її уроків та прагнення до найточнішого, без домислів та недостовірних джерел викладення фактів, що існують у документах. Базовим джерелом для цієї фундаментальної хроніки-енциклопедії були придворні літописи, хроніки та актові документи, що зберігалися в бібліотеці та архіві китайських імператорів протягом тисячолітньої історії. "Історичні записки", незважаючи на те, що Сима Цянь був придворним літописцем, створювалися, швидше за все, таємно: історик прагнув до історіософського осмислення розвитку китайських династій в просторово-часовому контексті. Його біографії побудовані на єдиній методиці, позбавлені художніх домислів і анекдотів, характеризуються осмисленням ролі особи в історії. Відсутність властивого античності публічного орієнтуру, критика політики та вчинків людей, поєднання в єдиному творі енциклопедичних відомостей з науки, культури, економіки, медицини, психології – надають цій праці непересічного значення на століття.

Вельми цікавим явищем є відсутність біографіки, в якій були б прями зв'язки з епічною традицією різних давніх цивілізацій (передусім, єгипетської та вавілонської), але в історіографічній традиції дозволялися звернення до попереднього міфологічного періоду своєї культури. Спроби деяких дослідників довести наявність в епічній традиції витоків та елементів

біографіки або біографічного письма зовсім неперехонливі²⁴. Біографічні дані, що вкраплені в історичні записки про правління фараонів, книги біблійських пророків або епічні твори (серед яких найбільш близьким за структурою до біографії є епос про Гільгамеша) – випадкові елементи історичної оповіді або міфології.

Отже, вже на ранніх ступенях культурного розвитку з'являється осмислення біографіки як самостійного виду наукової та літературної творчості. Біографія розвивається у двох напрямках, тому й сприймається або як форма самовираження своєї або іншої індивідуальності, що так чи інакше протиставляється емпіричній історії (і зароджується як історико-літературний жанр), або як частина цієї історії та історіографічної традиції (і виникає, як різновид форми наукового пізнання історичного процесу).

Період античності визначив основні підходи до біографії як феномена культури та заклав два її напрями, які можна сприймати як початковий період біографічного письма: біографія як історико-літературний жанр та біографія як частина історіографічної традиції в історії. До цього періоду можна віднести й виникнення принципу форми як засобу біографічного зображення та видової категорії біографічної творчості.

Прийняття християнства як пануючої релігії Костянтиним Великим (330-ті роки) та наступне прийняття його як державної релігії іншими країнами ознаменувало початок середньовіччя та здійснило колосальну інтеграцію країн Західної та Східної Європи, заклало основи єдиного християнського світогляду, що докорінно вплинув на історичний процес цих країн, їх соціальну організацію та духовну культуру.

Отці церкви раннього середньовіччя (IV–V ст.) виступили певними духовними новаторами, які визначили подальший розвиток культури і відкрили світ як вмістилище Бога. Початок християнства в Європі докорінно змінив і підходи до біографії. Вона опинилася у винятковій владі релігійного канону і характеризувалася повним світським знеличуванням індивідуальності об'єкта опису та власної творчості і яскраво вираженим морально-дидактичним призначенням. Біографіка майже повністю зміщується у сферу трансцендентної єдиної історії, що базується на християнській вірі в “откровения” й апелює до незмінної схеми її розвитку від утворення світу, гріхопадіння, “откровения”, пророцтва, з'явлення Сина Божого, спасіння та Страшного суду. Середньовіччя, аж до Відродження, пов'язане з пануванням агіографічного стилю у життєпису, що активно формував та мав значний вплив на християнський світогляд²⁵.

Євангелія і життя святих – найбільш поширених та методично єдиний тип канонічної біографії у всіх західноєвропейських країнах – був практично повністю відірваним від емпіричного історичного процесу в

його динаміці, оскільки розглядався, як атрибут церкви і присвячувався винятково духовним особам. Життя Христа, з точки зору біографічних відомостей, розглядалося під кутом “винятково часткового аналізу”²⁶, але воно визначило цілісну релігійну культуру та шляхи розвитку середньовічної соціально-політичної історії, яка активно впливала на хід історичного процесу. Канон євангелія як специфічного жанру, на якому базується вся християнська віра та трансцендентна історія, залишився сталим. Об’єкт життя, з сучасної точки зору, малоіндивідуальний, а автор життя (і це цілком відповідає релігійному канону) не міг проявляти свою індивідуальність, оскільки життя повністю збігалось з середньовічним християнським світоглядом і відповідало йому, як одна з його висловлених форм. Життя (на відміну від інших середньовічних жанрів) було твором духовного верстового походження, але водночас – частиною світогляду і орієнтувалося на широкі соціальні верстви населення.

Агіографія виникає, як жанр релігійної форми життєпису з цілком певною метою, що базується на християнській вірі. Остання визначає ідеалізований зміст цього жанру (за висловом Д.С. Лихачова, ідеалізуючої біографії²⁷). Канон передбачав стрижневу ідею святості від народження до смерті і не терпів жодного критичного відношення до особи та джерел біографічного опису.

Життя та життєпис античності, на думку деяких дослідників різних аспектів біографічних творів середньовіччя, за своїм внутрішнім змістом діалектично протистоять одне одному, хоча й використовують деякі спільні методичні прийоми. Життя породжене християнською вірою, і вся його ідеологія нею проінята²⁸. Воно привносить у біографічну традицію уявлення про часову завершеність і визначеність життя особи. Структура життя “суворо канонічна – автор зображує батьківщину героя, його благочестивих батьків, період дитинства та юнацтва, нарешті, зрілість, де вказується момент переходу до “святості”, далі описуються його благодіяння, смерть, яка супроводжується чудесами²⁹. Три основних компоненти життя – власне життєпис, похвала, чудеса святого – склали його канонічну форму³⁰. Ці риси характерні всім агіографічним творам, у котрих пізнання особи базується скоріше на божественному откровенні, аніж на реальних методах історико-біографічного аналізу. Агіограф працює в стилі піднесення особи та створення величних асоціацій, використовуючи методи, що засуджувалися не лише попередніми істориками, а й парипатетиками Светонієм та Плутархом, – зокрема, введення пророкувань, міфології, приписування патетичних промов, чудес та іншого, що надавало ідеї агіографічного твору додаткового переконання та впевненості в його християнському історизмі.

Стверджуючи, що життя є непевним джерелом, В.Й. Ключевський, який простудіював понад 5 тис. російських агіографічних творів, під-

креслює, що недостовірність його обумовлюється трафаретним, далеким від реального життя, образом святого, (на думку того ж Ключевського, життя є лише переліком окремих епізодів, які зображують християнські урочисті моменти, в яких немає місця реальному життю), а церковно-ораторський елемент (тобто, суто літературний) набуває вирішального значення. Розвиток житійної літератури від проложного житія до панегіричного церковно-історичного слова характеризує його еволюцію³¹. Проте структура життєпису агіографічного твору наслідувала античний біографічний життєпис в його формальному хронологічному та дидактичному контексті: життя подавалося у канві найважливіших для розуміння святості особи дат у хронологічній послідовності; зовнішній вигляд подій описувався з використанням життєвих реалій. Житіє як форма висловлення та репрезентації індивідуальності було кроком назад³².

Майже до XVI ст. вся література та наративні історичні твори залишалися під впливом релігійного канону. Спроби осмислення індивідуального розвитку особистості іноді все ж проникали до канонізованої за формою та змістом житійної літератури, проте з огляду на те, що до сьогодення таких творів дійшло вкрай обмаль, на час свого створення вони, очевидно, визнавалися еретичними і, швидше за все, знищувалися. Можна назвати лише "Житіє Франциска Ассизського", що було складене в середині XIII ст. францисканцем Бонавентурою³³. Висловлення індивідуального в житійній літературі, навіть в тій мірі, яка відповідала релігійній свідомості, було справою складною і небезпечною. Єдиною можливістю була форма висловлення, яка з часом набула визначення автобіографії, тобто опису свого власного життя, яку можна вважати першим автобіографічним твором, хоча він ніс у собі й риси мемуаристики. Слід зазначити, що на відміну від мемуаристики античного часу, коли ці твори неможливо було ототожнювати з автобіографічними, середньовічні автобіографічні твори в центр уваги ставили особистість автора і тому, певною мірою, протистояли як жанру життя, так і античній мемуаристиці. В європейському пізньому середньовіччі класичною автобіографією можна вважати "Історію моїх бідувань" Абельяра (1132–1136). Цілком закономірною була поява таких творів саме з осередку вчених, індивідуальність яких є рисою, притиманною цьому типу особистостей. Абельяр в своїй "Історії" виступає, в першу чергу, як науковець, що спирається на істину, а не на висловлювання авторитетів, аналізує свій життєвий шлях, наукові пошуки, шукає зміст свого існування. Разом з тим він описує і свої пристрасті, й гріхи, і навіть трагічну любов до власної учениці. Колоритні описи своїх колег-науковців свідчать про образне мислення автора, логіку вченого, хоча й не без збочень у релігійність³⁴.

Навіть і літописні форми, зокрема в східнослов'янських державах (передусім, у Болгарському царстві та Київській Русі), що характери-

зуються як світські, зображали вадатну особу (передусім, князів) у межах канонічного житійного методу, щоправда з деякими відступами від нього.

Відверто легендарні життєписи періоду канонічної літератури наклали спотворюючий відбиток на офіційні біографічні історичні праці. Найвідоміші історичні праці XII ст. – англійця Джеффри Монмаутського (“Історія британських королів”) та германця Оттона (“Історія двох держав”), що вважаються шедеврами історіографічної думки свого часу, не відрізняють правди від домислів, плутають важливі та другорядні події, включають міфічні персонажі, як, наприклад, у Оттона – Янус та Сатурн введені як римські імператори³⁵.

У західній культурі до початку Ренесансу XIV ст., а в східнослов'янській до XVII ст. світські біографії зустрічалися конче рідко. Винятків у західній історичній літературі відомо небагато. Серед них послідовник Светонія в його манері життєпису, франкський історик та діяч “Каролінгського відродження” Ейнгард (VIII–IX ст.), відомий апологетичним твором “Життєпис Карла Великого”, що зберігає дух творчої античної біографії, створюючи класичний привабливий образ правителя. Він посідає першість серед представників “об’єктивної світської біографії раннього середньовіччя”, незважаючи на те, що його розповідь не завжди збігається з дійсністю, проте “створений ним політичний портрет правителя був таким, на що в значній мірі не було спроможне середньовіччя”³⁶. Поруч з Ейнгардом стоять твір священника Віпо “Діяння імператора Конрада II” та анонімний твір “Життя імператора Генріха IV”³⁷. Слід відзначити, що в цих життєписах явно відчувається релігійний світогляд, їх автори, в кращому розумінні, є світськими істориками, які органічно поєднують античну, християнську та германську спадщини.

Разом з тим біографія цього періоду продовжує розвиватися, як історична галузь в єдиному руслі з історіографією: найбільш детальні та об’єктивні біографічні дані читач може отримати не з “життєпису” як спеціального біографічного твору, а з історичних літописів та хронік, наприклад, з хроніки Германа фон Рейхенау або давньоруських літописних зводів та хронографів. В межах історіографії зароджується на Заході й теорія біографії. Щоправда, в період середньовіччя історики не вбачають принципової різниці між ними, типовим виявом чого стала Боденова класифікація історії на “*historia propria*” та “*historia communis*”³⁸.

Західноєвропейське відродження відкриває скарбницю античності для культурного розвитку людства, проте різниця між поняттями індивідуального у античності та Ренесансі залишається досить відчутною. Розвиваючись на новому підґрунті, а саме на кризі всередині християнської церкви, результатом якої стала перемога гуманістичної ідеології, що зрікається аскетизму і софістики церкви, індивідуальність у підході

до висвітлення особистості все ж несе на собі ідейний контекст християнства і не відмовляється від християнської міфології. Носіями нової ідеології стали новатори-гуманісти, які, на відміну від отців церкви, що висунули догму про світ як “вмістилище Бога”, відкрили світ як “вмістилище людини”, хоча, слід зазначити, що багато фундаторів італійського Ренесансу належали до духовного сану (Петрарка, М. Фічіно) та навіть обиралися римським папою (Томмазо Парантучеллі та Енео Сильвіо Пікколоміні)³⁹.

Тема самоцінності особи знову в центрі уваги. Людина ставиться поза класовими, становими та етнічними ознаками, по-новому осмислюються ідеальні образи людської особистості взагалі, державних та політичних діячів (“Про гідність людини” Д. Пікоделла Мірандола, “Придворний” Б. Кастільоне, “Князь” та “Розмови” Макіавеллі)⁴⁰.

Ранній Ренесанс характеризується зростанням кількості біографічних творів. Нові тенденції викликають і нові підходи до вивчення особистості, пов’язуючи її долю з астрологічними, космологічними та антропологічними теоріями.

Ренесанс – це період відкриття історичного часу не лише для історії та літератури, а й передусім для біографії, яку почали сприймати, як історію з її лінійною природою. З XVI ст. поняття “час” починає осмислюватися як історична категорія, що стає засобом аналізу та опису з точки зору змінювань і розвитку в суспільстві. Це поняття продовжує формуватися протягом XVII–XVIII ст.⁴¹ Виникнувши у творах гуманістичної художньої літератури та драматургії Петрарки, Рабле, Шекспіра, лише на рубежі XVII–XIX ст. принцип історизму остаточно завойовує свої позиції в історико-літературній творчості в сучасному його змісті. Отже, відкриття історичного часу надовго визначило шляхи формування наукових підходів до історії та історіографії й розуміння ролі особи в історичному процесі⁴².

Перший період Ренесансу (XIV–XVI ст.) проходить ще під впливом античних авторів, репрезентованих Арістотелем, з одного боку, та Светонієм і Плутархом – з іншого. Серія біографічних творів Леонардо Бруні, який спирається на традиції Арістотеля (“Життєпис Арістотеля”, “Життєпис Данте і Петрарки”), розглядає особистості, про яких йдеться у працях, не лише з виокремлених із середовища позицій “часткового розгляду”, а й у зв’язку з політичною ситуацією держави від часу розпаду Римської імперії, закладаючи цим самим основи наукового підходу до біографії з позицій історизму.

Послідовники Светонія та Плутарха, автори численних збірок біографічних творів (“De viris illustribus”) прагнули до деталізованого опису зовнішності та діянь осіб і концентрувалися на “частковому” принципі аналізу героя. В період розквіту мистецтв біографічні твори починають

поєднуватися з іконографічними, в працях з'являються посилення на портрети, статуї, що виставлені публічно⁴³.

Проблеми біографії розглядаються з точки зору свідомості своєї епохи, орієнтованої на новий рівень публічності біографій, що з'явився вперше в італійському відродженні, а згодом поширився на Захід.

Спочатку біографічні твори перебували під сильним впливом агіографії (зокрема, збірки "Про славетних мужів"), хоча і прагнули вирватися з цих лещат. У XV ст. з'являються зразки гуманістичних біографій, що відмовляються від схоластичного світогляду і спираються на античні традиції. Зародження гуманістичної біографії, яка відновлює традиції античності з її широтою поглядів та увагою до особистості людини, пов'язане з Італією. Одним з перших італійських біографів-гуманістів є Пилип Буонакорси, який був змушений за свої новітні ідеї та погляди емігрувати до Польщі. Йому належить прижиттєва біографія "Життя та нрави Гжегожа з Санока, архієпископа Львівського", присвячена другу та першому польському гуманісту XV ст.⁴⁴ Біографія писалася за рік до смерті Гжегожа, який був, на думку автора, "зразком істинної добродійливості", гідним пошани та схвалення. Буонакорси аргументує доцільність саме прижиттєвих біографій, "оскільки живий ще та відомий людям той, чії діяння описані, немає жодної можливості домислювати та видумувати заслуги, оскільки їх розкрила би та відкинула як лестощі сама дійсність"⁴⁵. Критика схоластики вклучається в біографію, як елемент поглядів та дій Гжегожа.

Видатним явищем біографіки XVI ст. є фундаментальна праця видатного італійського живописця, архітектора та історика мистецтва Джорджо Вазарі "Життєписи найбільш знаменитих живописців, ваятелів та зодчих". Класичним прикладом для Вазарі були "Порівняльні життєписи" Плутарха; він наслідує його принцип поваги до особи, до сприйняття особистості як такої, що має історичне значення. Але для Вазарі – художника та архітектора – особи, репрезентовані ним, були передусім митцями, тому автор детально характеризує їх манери, художній стиль, прийоми, у передмові подає мистецтвознавчу характеристику тогочасної Італії. "Можна стверджувати, – писав О.Л. Валевський, – що Вазарі є родоначальником так званої професійної біографії"⁴⁶. Дійсно, в біографіях Вазарі чітко простежується лінія аналітичного осмислення та використання творчої спадщини великих майстрів й історичних джерел на професійній основі, що цілком суперечить провіденційним релігійним концепціям.

Ренесанс відновив людську особистість як самоцінність історії. Але свобода у зображенні здійснювалася на основі розкриття індивідуальності за рахунок історичної правди, оскільки жанр психологічного життєпису відроджується, передусім, в поезії, літературі та драматургії.

Дійсно, представники Ренесансу (класичного італійського – Петрарка, Данте та його північного різновиду – Шекспір, Томас Мор з його “Життям Річарда III”, Френсіс Бекон – “Генріх VII”, Еразм Роттердамський з історичними портретами Томаса Мора, у центрі творчості яких були яскраві, живі портрети історичних діячів в гуманістичній традиції з акцентуванням на добрі і злі, з деталізованим відображенням епохи) активно впливали на духовний світогляд людей, але ігнорували поняття історичного часу та історичної вірогідності особи, зокрема, стосовно історичних та політичних діячів⁴⁷. Подальший розвиток біографіки поставив питання про історичну правду не лише в історичних біографіях, а й в художніх творах. Виникають пошуки наукового підходу до біографічних творів⁴⁸.

В умовах релігійної кризи в Європі і боротьби різних віросповідань – католицького та протестантського, виникає нова біографія, що відтворює цю боротьбу. Через реформацію здійснилися серйозні внутрішні зміни в суспільстві, з’являються нові релігійні лідери і нові релігійні ідеології. Біографіка відроджується на новому тлі, а її твори послугують інтересам полеміки, створюються переважно для релігійної боротьби і, хоча досягнення раннього періоду гуманізму зберігаються, в біографіку подекуди знову повертається агіографіка. Звичайно, агіографічні форми біографії в оновлених католицькій та протестантській церквах набувають нового життя і, очевидно, тому продовжують існувати, як біографічний жанр до XIX ст. До їх числа відносяться протестантські життєписи Мартіна Лютера як ангела Апокаліпсису, пророка і апостола, що відрізняються надзвичайною широтою порівнянь, винятковим панегіричним стилем і сюжетами, запозиченими з Священної історії. Життєписи кальвіністів скромніші за стилем, в них чітко проводиться думка про поляризацію Бога та диявола. Реформи католицької церкви в Італії, навпаки, і це цілком зрозуміло, відображають гуманістичні тенденції і поступово відмовляються від класичної агіографії, розглядаючи виникнення світу, де за волею провидіння проглядає постать засновника ордену.

Протестантська біографічна творчість здійснила колосальний прорив у християнському світосприйнятті. Вона знаменувала перехід до релігійного плюралізму, запровадження природничих та гуманітарних наук до релігійного світогляду. Саме завдяки їй в XVI–XVII ст. італійцем Ф. Бюнді була розроблена історична періодизація, що ділить всесвітню історію на Античність, Середні віки та Новий час, – і тільки від цього почали реально провадитися у життя принципи Відродження як норми. У католиків власне агіографічна проблема прислужилася приводом до виникнення нових методів критики джерел (Болланд, Мабільйон), які здійснили великий вплив на подальші біографічні дослідження⁴⁹.

XVII ст. в Західній Європі знаменується зародженням спеціальної теорії біографії, поки що не відокремленої від загальної теорії історіографії. Найбільш яскраво бажання відмовитися від агіографії та перейти до критичного ставлення до біографічних джерел і наукового аналізу простежується у Толєнда в його фундаментальній праці "Життя Джона Мілтона" (1698), у якій автор вивчає багатий біографічний матеріал та послідовно його викладає через тираноборчі та антирелігійні твори поета, не вносячи власного відношення до постаті цього видатного поета і політичного діяча англійської буржуазної революції XVII ст., прихильника індепендентів.

Буржуазні революції остаточно звільняють науку та суспільство від церковного канонізму і сприяють широкому проникненню емпірично-критичних методів в історію та біографіку, чим наближають відокремлення біографії як окремого жанру в літературі та літературознавстві. Одночасно спостерігається надзвичайне зближення методології та методик біографії й історії і формування біографії, як окремого виду історичного дослідження.

У літературознавстві виникає своєрідний жанр, що отримав в історії літератури назву "ана" (Свіфтовіана) і започаткував створення своєрідних "збірок" всіх можливих документів про життя та діяльність особи, включаючи не лише його матеріали, а й висловлювання, розповіді про нього інших осіб, опис його життя. На думку деяких учених, це був ембріон сучасної літературної "інтелектуальної біографії"⁵⁰.

У XVIII ст. біографія займає доволі важливе місце в історико-літературній традиції. Вихід буржуазного суспільства з тісних меж духовного світогляду середньовіччя, зародження системи наук та нового наукового знання, поширення просвітництва та зростання ролі держави, формування національних держав визначає і надзвичайно важливий в історії біографіки період виокремлення з літератури та історії як окремого напрямку і зародження й осмислення національної біографії. Формування та спеціалізація наук середини XVII – першої половини XVIII ст. створює і наукові підходи до біографії як виду творчості та виду історико-літературної продукції. Універсалізм епохи Відродження змінюється обособленням наук та художньої творчості, їх спеціалізацією, з'являються нові типи і види джерел, жанри літератури.

Автобіографічний жанр набуває змісту самостійного в історико-художній творчості, класичним новаторським зразком котрого можна назвати "Сповідь" Руссо. Історія душі, формування особистості вченого, художника, його протиріччя, різноманітність, незважаючи на раціональний просвітницький напрям особистості Руссо, є головними ознаками цього твору, в якому послідовно розкривається шлях генія-самоучки від дитинства до зрілого віку в контексті формування його, як вченого ново-

го типу. Але в "Сповіді" вже витримана рівновага між художністю та науковістю, що було надзвичайно важливим для того періоду бурхливого розквіту літературних занять⁵¹.

Біографія стає дуже популярним літературним заняттям, в якому випробовують себе талановиті і безталанні літератори, історики, філософи, політологи. Виникає ціла течія у літературознавстві та філософії, яка закономірно висуває питання про етику біографії й майстерність біографа і розглядає її, як літературне мистецтво⁵². Це був період зіткнення двох епох, двох світоглядів, відновлення суспільства в колосальних соціальних релігійних та класових битвах. У центрі цих подій стояла, як і завжди, людина, особистість, її місце в історії, духовній та матеріальній культурі.

Засновниками нового типу біографій можна вважати Вольтера (його ранній твір про Карла XII та основоположну, з точки зору розвитку головних підходів до біографіки, працю "Вік Людовіка XIV", в якій він рішуче відмовляється від методу Плутарха і визнає лише істини, що їх можна гарантувати), а також Робертсона з його "Історією Карла V"⁵³.

Розвиток біографії як історіографічного твору супроводжується постановкою питання про методологічну основу та методи біографічного жанру. Автентичність біографії набуває головної цінності. Життєпис як класична форма поповнюється біографічним нарисом. На перший план виходять історичні методи у складанні та написанні біографій, а теологічний образ мислення остаточно замінюється позитивістським.

Ідеологія точного та правдивого зображення особи домінувала в англійській біографії, яка була представлена працями Самюеля Джонсона та Джеймса Боусвелла. Характерною новаторською особливістю С. Джонсона ("Життєписи найбільш видатних англійських поетів", 1781) є прагнення до осмислення загальної природи людини через характер окремої особи та включення до предмета дослідження не лише найбільш відомих і знаменитих або знатних осіб, а й людей менш шляхетного походження, що можна розглядати, як прояв демократичних рис його творчості. Д. Боусвелл ("Життя Самюеля Джонсона"), який детально вів щоденникові записи повсякденного життя Джонсона і на їх основі відтворив його життєвий шлях, є засновником методу прижиттєвої реєстрації біографічних фактів, як найбільш автентичного засобу побудови біографії і критичного аналізу історичних джерел у біографістиці⁵⁴. На його думку, автентичність історичного дослідження є головним здобутком вченого⁵⁵. Як і італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668–1744), один з основоположників принципу історизму, Джонсон і Боусвелл застосовують історико-філософські підходи осмислення особи, як індивідуальності і розглядають біографічні нариси як метод пізнання природи людини⁵⁶. Одночасно цей метод "дзеркальності організації біографічного дискурсу" (за влучним

визначенням Валевського)⁵⁷ як ідеал біографічної реконструкції вводить цілісний методичний арсенал біографа не лише в літературознавство, а й, передусім, в історичну науку: максимальна повнота фактів, ретельний відбір даних, особисте тривале знайомство з персонажем, вимога об'єктивності в підходах до використання джерел та характеристики особи, реалізм і високий ступінь вірогідності, художня майстерність⁵⁸.

Отже, на початок XIX ст. біографіка набула офіційного статусу, розвиток біографічного напрямку в науці та літературі супроводжувався бурхливим розвитком історико-літературних жанрів, оригінальних та суперечливих історико-літературних творів, історичних досліджень і нарисів. Він ознаменувався свободою мислення, пошуком шляхів історичної презентації особи та методів мистецького відображення й наукового аналізу, увагою до психології і внутрішнього світу людини, поляризації поглядів на методи викладання – від деталізованості та точності відображення до суцільних біографічних фантазій на історичні теми та визнання біографії мистецтвом слова. Догматизм у біографії межував з пошуками оригінальних методів викладу матеріалу, наближених до об'єктивного та всебічного аналізу особистості. Життєпис у біографії став перетворюватися в життєпояснення.

Закладається велика видова кількість біографічних творів та літературних жанрів: від драматургічних творів та історичних романів до полемічних і хронікальних біографій. Найбільшого поширення набули не лише класичний життєпис, а й видозмінена агіографія, біографічні нариси, історико-біографічні персональні комплексні праці (Свіфтовіана, Джонсовіана), професійна біографія, автобіографія, що заклали види "персоналій".

У літературознавстві розроблені підходи – літературна майстерність, стислість, історичність, достовірність.

Найбільш значними методологічними здобутками історичної біографії цього періоду були:

1. Перехід від біографічного спостереження до біографічного аналізу.
2. Вимога максимальної повноти фактів життя та їх реєстрації очевидцями.
3. Критичне ставлення до біографічних джерел та перші спроби використання емпірично-критичних методів.
4. Осмислення моральних цінностей у принципах відбору осіб.
5. Перехід в біографії від "історії особистого життя" до осмислення особи як творця історії та загальних взаємозв'язків історичного процесу.
6. Аналіз середовища та оточення особи для повноти зображення. Особа не вихоплюється з контексту епохи, навпаки, з'являються ідеї, що вона є результатом впливу середовища та оточення.

1.2. Зародження та розвиток теорії біографії у європейських країнах XIX – початку XX ст.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Європі відбувається процес формування національних держав і націй. Поряд із самостійними великими національними державами – Іспанією, Англією та Францією, на континенті існують дрібні та найдрібніші князівства. Наполеонівські війни консолідують нації, і в XIX ст. в Європі виникають самостійні держави, що створюються на засадах буржуазної ідеології. Економічне та духовне життя остаточно позбувається старих канонів. У літературі починає домінувати свобода самовираження, прискорено розвивається наука. Біографія повністю виокремлюється як жанр в літературі та напрям в науковому пізнанні – як окремий вид історико-літературного дослідження, що декларує скептицизм стосовно методів історичного аналізу в біографії. З XIX ст. пов'язане зародження національної біографії.

Рубіж XVIII – XIX ст. – час формування методологічної свідомості: саме тоді з'являється перша наукова методика складання біографії, а саме “Досвід вивчення та побудови біографії” Джеймса Стенфілда (1813)⁵⁹. У центрі уваги – аналіз причинно-наслідкових зв'язків поведінки та внутрішніх мотивів дії особистості, відокремлення обставин, що сформували її характер. За задумом укладача методики, біографія має собою уявляти ієрархію вчинків людини і обставин її життєвого шляху за ступенем їх важливості⁶⁰.

І навпаки – трансцендентальні фактори у житті особи набувають значущості для пояснень вчинків людини, зокрема долі великих людей, які є інструментом проведення волі вищих сил⁶¹.

Спостерігається боротьба догматичної біографіки, що супроводжувалася героїзацією особистості (праці Томаса Карлейля), та динамічної біографіки, яка спиралася на теорію скептицизму в історії (Леопольд фон Ранке та його послідовники). Осмислення людини як органічного посередника між Богом та природою і наближення її до природи породжує у філософів підміну поняття історії як самостійної фундаментальної науки біографічними описовими фасетами (Ралф-Уолдо Емерсон “Представники людства”, 1850). Особливого поширення набуває точка зору, що історії немає, є лише біографії⁶². За спостереженнями істориків, біографіка набуває найбільшого поширення в англійських країнах, в той час, як інтерес до неї в таких країнах, як Франція та Німеччина, що домінували в попередні епохи у розвитку цього жанру, значно знижується⁶³, хоча ідеологічно проблема біографічних досліджень розглядається в контексті філософських і літературознавчих напрямів.

Розквіт філософської думки (гегельянство, позитивізм Канта, детер-

мінізм Маркса і соціальний дарвінізм) “з усією гостротою поставили питання, яким повинно бути трактування історичних подій, – індивідуалістичним чи героїчним”⁶⁴. Пануючий у філософії XIX ст. позитивізм вносить до осмислення історії поняття безперервної еволюції людства та єдність у психологічному і психічному розвитку, які здійснюються послідовно й непаралельно і проходять певні стадії свого історико-культурного розвитку. Відмова від ретельного аналізу конкретної історії приводить до повного невизнання історії як об’єктивного процесу, отже і його соціологічних категорій. Зароджується плюралістичний підхід в історіографії до тлумачення соціального та культурного життя, який передбачає невизнання рівноправних факторів впливу, тому історія не ставиться на одну сходинку з такими науками, як фізика і хімія⁶⁵.

XIX ст., на думку деяких сучасних філософів (зокрема, О. Валевського), – час складання класичної онтології людини, якій надавалася роль лише вторинного відображення у координатах причинно-наслідкових зв’язків, що фіксуються біографом у житті особи для осмислення її феномену. Роль автора знову набуває головного значення у біографічному творі: для даного періоду характерним є зародження авторства біографічного тексту⁶⁶. Детерміністські теорії запровадили у філософію історії і тим самим у біографічні твори розуміння причинно-наслідкових зв’язків та загальної причинної обумовленості всіх явищ. Але такий підхід визначив панування біографіки як історико-літературного науково-популярного жанру, що зникається з художньою літературою.

Знаменною для літературознавства першої половини – середини XIX ст. є поява робіт відомого французького критика, автора ряду біографічних праць про письменників та вчених Шарля Сент-Бева, який вводить у літературознавство поняття “біографічного методу”, що започаткував на півстоліття серйозні дискусії в галузі методології біографіки. Незважаючи на те, що Сент-Бев визнавав діяльність людини пов’язаною з різноманітними рухами суспільства, – в своєму методі він спирався на аналіз особистого, зокрема, інтимного життя особи. За Сент-Бевом, “біографічний метод” складається з 7 процедур: характеристика найближчих родичів особи, її виховання та освіти, вивчення її первинного оточення, процесу становлення таланту в його зрілій формі та його занепаду, опис побутових та життєвих реалій, визначення духовних нащадків, шанувальників таланту, ворогів та їхнього ставлення до особи⁶⁷. Введення нових форм зображувальних засобів (феномен рамки, ритміка, діапазон, інтонації, образність) повністю перекладало процес біографотворчості до літературної сфери і, врешті-решт, кінцевий продукт був дуже далеким від попередніх прагнень до об’єктивності. У методології біографії повністю домінує художній контекст. Тому біографічна універсалізована творчість, яка заповонила історію як її частина, сприймалася філософами та

історикам як синонімі "літературщини", отже – неповноцінний науковий продукт, в якому, незважаючи на надзвичайну увагу до об'єкта опису, вимальовується лише особа автора. Цей метод викликав різко негативну реакцію серед істориків. У свою чергу, твердження, що творча особа має вивчатися за допомогою специфічних засобів, не знайшло підтримки у наукових колах.

Послідовники Сент-Бева вважали, що він привніс багато корисного до розвитку біографічного напрямку, оскільки звернув головну увагу на необхідність осмислення творчих ідей, задумів письменника та їх втілення в художніх творах як прямого відображення його особистого життя. Тому вони шукали в оточенні письменника прототипи його художніх образів, а в творах прагнули знайти відображення його власної біографії⁶⁸. Захоплення інтимним життям призвело до появи біографів-фанатиків, які занурювалися у його найдрібніші деталі, організовували дискусії з цього приводу, сприймали особу як певного месію, чье слово є "святим письмом". Тому навіть найбільш послідовні у своїй творчості прихильники цього методу, зокрема П. Лакомб, Дж. Ренар та В. Жиро, визнавали його обмеженість та неможливість спиратися в процесі аналізу життя митця лише на висвітлення інтимного боку його життя⁶⁹. Дійсно, вузькобіографічний підхід не дає повного знання того, якою людиною була у дійсності, як фасад будинку не дає уяви про внутрішній устрій, проте ж і реальне життя може зовсім не збігатися із прихованими прагненнями особистості. Розвиток "біографічного методу" продемонстрував повну безперспективність праці, якщо вона позбавлена наукової методологічної бази⁷⁰.

Хаотичність у літературознавстві, що виникла в XIX ст., проявилася у зародженні цілком протилежних напрямів та трактувань особи в біографічній творчості, ствердженні того, що біографія втратила свою необхідність (Хорст, Оппель), побудові теорії моделі її символічної форми (Вальтер Мушг), виникненні тенденції відмови від необхідності пізнання особистості, оскільки ніби-то вона не пов'язується із творчістю (Д. Штольниц)⁷¹.

Тогочасні спроби авторів біографіки віднайти собі місце у літературному процесі, хоча б у жанрі роману, не знайшли підтримки у науковців історіософського та соціологічного напрямів.

Фактично існування біографічного жанру в його класичному вигляді дійсно було протиставлене історичним та соціологічним методам кількісного аналізу, які зароджувалися в XIX ст. Його (біографічний жанр. – В.Ч.) звинувачували у суб'єктивізмі та псевдонауковому історизмі, підкреслювали, що методи, використані представниками біографічного жанру, можуть бути застосованими винятково для давніх епох та локальних історичних явищ, що в історії слід шукати лише фактори, які визна-

чають закономірності, а не індивідуальне, що сприймається лише, як одиничне в історичному процесі⁷².

Однак, незважаючи на те, що історики XVIII–XIX ст. відверто перестали звертати увагу на біографію як жанр літературознавства та частину історії, цей час характеризується зародженням суто історичних методів біографічного дослідження, що, на нашу думку, пов'язано (як і розвиток всієї історичної науки) з процесами формування в XIX ст. державної архівної системи і загострення уваги до державного та історичного значення не лише архіву установи, а й особового архіву. Організація архівів та архівної справи зазнала колосальних змін після буржуазних революцій, коли величезні масиви архівних фондів опинилися в державних архівосховищах. Організація архівної справи за принципом походження дозволила за короткий час зібрати та організувати у відкритому й вільному доступі архіви інституцій, державних і політичних діячів, видатних митців. Формування наукових підвалин історичної науки того часу та зростання інтересу до історико-соціологічних методів аналізу загального через індивідуальне, урізноманітнення джерельної бази історичної науки призвели до виникнення такого соціально-культурологічного явища, як біографічний словник, а соціальні процеси – до специфікації цього процесу, а саме до створення універсальних, спеціальних (галузевих) та національних біографічних словників.

Слід відзначити, що світова історіографія біографії практично не звертає уваги на таке явище, як біографічні словники, їх концепції, методологію та методи, які відображали розвиток наукових підходів до біографії як об'єкта репрезентації. Разом з тим, власне в цей період зароджуються основні принципи та методологічні засади поняття “біографічний словник”, критерії вибору видатної особистості, методи представлення її внеску, історичного контексту, довідкового текстового супроводу тощо⁷³. В Європі виникає поняття “всесвітнє значення особи”, з'являються універсальні ретроспективні словники та словники сучасних видатних діячів, змінюються погляди на станові відмінності та на роль жінок у суспільстві. Словники характеризуються становленням універсальності та специфіки.

Видатною подією в європейській культурі середини XVIII ст. став чотиритомний “Загальний лексикон” К. Йохера, виданий в Німеччині (і продовжений, але не закінчений в 1784–1797 рр.). До нього увійшли близько 45 тис. біографій “учених всіх верств, як чоловіків, так і жінок, від початку світу до сьогодні, які стали відомими світу своїм народженням, життям, незвичайними історіями, кончиною, працями, і вірогідні твори про котрих представлені в алфавітному порядку”⁷⁴. Цей словник набуває значення класичного, його наслідують у подальших проектах всі видатні упорядники та видавці біографічних словників і енцикло-

педій XIX ст. У словнику Йохера закладені основи наукового підходу до осмислення ролі особи. Статті “Загального лексикону” складаються не лише з рубрик про дати життя та смерті, місце народження, рід занять, етапи діяльності, а й включають списки опублікованих та неопублікованих робіт, дисертацій, літературу про діяча. Особливе значення надається принципу вірогідності.

Практично одночасно з словником К. Йохера виходить і словник видатних письменників Дж. Гамбергера, складений за хронологічним принципом від найдавніших часів до 1500 р., що включає, крім загальних даних про життя та діяльність, також огляд праць і додаток у вигляді огляду основних робіт описуваних особистостей з філософії, східної та латинської літератури⁷⁵.

Біографіка XIX ст. характеризується увагою, в першу чергу, до державних та політичних діячів і взагалі визначних осіб, як, наприклад, словник “Загальна біографія (Мішо) давня та сучасна, або історія, в алфавітному порядку, суспільного та приватного життя всіх людей, які були відзначені за їх друковані праці, вчинки, таланти, добродійливість та злочини”, виданий у Франції (95 тис. імен), що повторив на новому матеріалі фундаментальність видання К. Йохера⁷⁶. З’являється тип словників, що включають прижиттєві біографічні дані і тому мають значення оперативного довідника (словники Ілерфельда Ф. Люпіна, Дж. Ваперо, А. Губернатіса та ін.)⁷⁷. Друга половина XIX ст. – період появи національних біографічних словників європейських країн – Франції, Німеччини, Англії, Бельгії, Італії тощо. Можливо, активізація саме такої складної роботи, залучення до неї великої кількості письменників, істориків, філософів деяким чином впливала і на спад літературної творчості в галузі біографії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. біографія як літературна оповідь знову відроджується і завойовує передові позиції в літературі та історико-філологічній науці.

1.3. XX ст. та “нова біографія”: художні, психологічні, історичні і філософські аспекти

Початок XX ст. – час тотальної соціальної кризи, що відзначена війнами, революціями та іншими суспільними катаклізмами. Виникають дві протилежні ідеології, які повністю змінюють принципи духовного життя та наукового світогляду. Здійснюється переоцінка цінностей в політиці, моралі, науці. У філософії, зокрема, це проявилось в формі онтологічного шоку, що викликав анархію думки, кризу індивідуального та виникнення некласичної онтології, яка вводить методи інтелектуальної реконструкції індивідуального⁷⁸.

Нові тенденції яскраво виявляються в працях американських та англійських біографів. У першій чверті ХХ ст. створюється і починає виходити (з 1926 р.) Американська біографічна енциклопедія⁷⁹. В Англії того часу з'являються такі визначні постаті, як Зігмунд Фрейд та Леслі Стівен. "Освіта" Генрі Адамса та автобіографічний твір Госсе "Батько та син" висунули нові розробки в галузі історичної методики біографічного дослідження⁸⁰. Джеймс Джонстон, розглядаючи в 1927 р. специфіку біографічного знання, дослідив її багатозначність та різноманітність видових форм, нарахувавши 68 видів літературних творів, що можуть бути в тій чи іншій мірі названі біографіями⁸¹.

З розвитком та розмежуванням наук виникає поняття наукової біографії, яке, на жаль, так і не виділилося в окремий напрям історичної науки, продовжуючи розвиватися в жанрі науково-популярної та художньої літератури. Поява нових "модних" течій в біографії, а, на думку А. Вільсона, на початку ХХ ст. їх було три, майже на півстоліття змінила уявлення про біографію та її роль у соціальному житті.

Перший напрям був пов'язаний з психологічними концепціями Фрейда, який створив вражаючий психобіографічний життєпис "Спогади дитинства Леонардо да Вінчі" (1910). "Спогади" викликали серйозну стурбованість істориків, незважаючи на те, що Фрейд, який розумів наслідки захоплення цим методом, спробував сформулювати основні методичні заборони (не дозволяти аргументації на базі одного джерела, патографування персонажа, його ідеалізації, використання невірних даних). Психоаналіз завжди привертав до себе увагу агіографів, релігійних діячів та літераторів. Але коли він став залучатися дослідниками, які відмовилися від критичного ставлення до джерел та скептицизму в психоаналізі, до характеристик політичних діячів (наприклад, біографії Авраама Лінкольна, яка вийшла в 1933 р.), історики-професіонали виступили рішуче проти застосування медичних психопатологічних діагнозів як методу біографічних досліджень⁸².

Другим напрямом, що мав перспективи розвинути в історичний, але не зміг подолати специфіку жанру, був сатиричний напрям, початок котрому поклав Л. Стречі в своїх відомих працях "Знамениті вікторіанці" (1918) та "Королева Вікторія" (1921). Стилістичність викладу та уподобання автора були принципами Стречі, які він використав на користь нищівної іронії стосовно своїх героїв. Він заклав напрям так званої "нової біографії", яка відмовляється від глибокого аналізу фактів та документів і проповідує лише авторські моделі ситуацій, подій, оцінок життя та характеру героя⁸³. Але й сам Стречі не уникнув іронічного ставлення до свого методу цілого ряду біографістів, які, підкреслюючи блискучий талант літератора, разом з тим відкинули його метод для використання у ґрунтовному історико-літературному аналізі⁸⁴. Ще довго після виходу

праць Стречі тривала дискусія у літературній критиці про основні риси “сучасної біографії”. Підсумки дискусії підведені Андре Моруа в статті, написаній спеціально для “Літературної газети”, та в статті “Сучасна біографія”, надрукованій на сторінках “Прометею”, яка є розділом його знаменитої праці “Типи біографії”⁸⁵. Моруа вирішує це питання із властивою йому рішучістю: “Мені уявляється гарним той біограф, який вміє побачити і чорного, і білого коней і який показує, як людина, що керує цією важкою парою, справляється із своїм завданням”⁸⁶.

Третій напрям – розквіт науково-популярної та масової біографії, який був розрахований на потребу публіки, що з насолодою читає будь-які подробиці приватного життя великих осіб і, особливо, ті з них, що вражають літературною майстерністю⁸⁷. “Автори подібних біографій, – писав А. Вільсон, – нехтують усіма законами наукового історизму, що беруться за основу справжніми, тверезо мислячими вченими-істориками”⁸⁸.

Загальні підходи Вільсона до біографіки не охоплюють змісту біографічних досліджень як форми відображення особистості через вивчення її життя та творчості. Одночасно усі біографічні напрями ХХ ст. перехрещувалися, зливалися або розходилися. В біографії ХХ ст. зародилася і філософська школа біографії. Так, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникла герменевтична школа В. Ділтея під назвою “теорії (історичного) розуміння”⁸⁹, яка знайшла теоретичний розвиток в біографічній теорії автобіографії, здійсненій його учнем та послідовником Г. Мішем⁹⁰. Школа Ділтея виникла на противагу позитивістському соціологічному редукціонізму з його теорією середовища та гегельянській конструкції духовного середовища, де людина зникала в провіденційно упорядковому русі духу ідей. На первинному етапі Ділтей в своїй науковій праці “Вступ до науки про дух” виступив на захист персональної неповторності філософських вчень і поставив питання про існування індивідуальних творчих історій. Біографія розглядалася, як найпростіша ланка гуманітарного дослідження та як його найвища і навіть інструктивна форма. Це відповідало тій високій оцінці, яка надавалася біографії філософа та біографічним дослідженням взагалі. В центрі підходу Ділтея до біографії – аналіз типу світогляду особи, розкриття змісту самоідентифікації особистості як константної структури “усвідомленого життєвого досвіду”, який може бути встановленим крізь світоглядні підходи. Одночасно ця школа продовжила теоретичні розробки лише в галузі автобіографії, яка стала тлумачитися, як сповідь та самовідображення. Найзначніший її представник Георг Міш, автор тритомної “Історії автобіографії”, поставив автобіографію значно вище за біографію. Міш розглядає автобіографію, як справжнє поетичне самовираження (одуховлення), автентичне його індивідуальному “я”, тому що

духовний підйом створює форму висловлення, яка і є істиною. Міш стверджував, що в основі будь-якого світогляду закладений мотив само-реалізації та самовідображення, прояву “духовної індивідуальності”, “самостійності”, усвідомлення особою своїх конкретно-історичних умов існування⁹¹. Ця концепція мала великий вплив на західну біографіку. Автори прагнули лише конкретизувати наявні автобіографії або імітували відсутні. Ідеал біографічної об’єктивності складався з того, що біографи реконструювали особу так, як вона могла себе бачити або усвідомлювати⁹².

Характеризуючи розвиток біографіки ХХ ст., Андре Моруа писав (а він відокремлює белетристичний та історичний види біографічного жанру), що її головними рисами можна назвати “сміливий пошук істини”, “прагнення до зображення складності та різноманітності людської особистості” і осмислення суперечливості духовного складу людини, яка шукає істини для себе в біографічних творах⁹³. Він формулює основне протиріччя біографічного жанру, що складається з двох вимог, сформованих у ХХ ст.: поєднання пошуків історичної правди та засобів зображення особистості. Ставлячи питання, чи можна поєднати ці принципи та чи може бути біографія науковим дослідженням і мистецьким твором, Моруа дає позитивну відповідь, хоча визнає, що більшості біографів це завдання вирішити не вдалося⁹⁴.

Серед західних істориків та теоретиків біографії переважна більшість належить до істориків літератури і критиків, які аналізують основи, методи та тенденції розвитку сучасного біографічного жанру. Цей історіографічний науковий напрям у літературознавстві виникає в 30-х роках як реакція на появу “нової біографії”, що була, на думку деяких дослідників, започаткована в англійському літературному процесі. Її головна тематика пов’язувалася з осмисленням відповідальності біографа за форми і засоби репрезентації особистості та її життя як історичної біографічної реконструкції. Феномен індивідуальності особистості героя визначає в біографії і феномен назавищеності нашого знання про особу, а феномен індивідуальності біографа – багатоаспектність мистецьких можливостей розкриття особистості.

Найбільш видатним автором твору про історію європейської біографії як окремого історико-літературного жанру був англійський біограф та історик-літературознавець Геролд Ніколсон. У своїй фундаментальній праці “Історія біографії в Англії” (1927)⁹⁵ він перший, як теоретик біографічного жанру та його історик, поставив питання про принципову складність органічного поєднання наукових засобів та мистецтва в біографії, оскільки аналіз історії біографіки показав, що спроби поєднання завершуються, як правило, перевагою тієї чи іншої концепції. Перевага літературних методів надавала жанру відверто науково-популярного або

й не наукового, а суто популярного характеру на потребу публіци. Біографія, побудована на уявленнях, на думку Ніколсона, є жанром літературним, “чистою біографією”, яка не може бути історією в її формальному значенні, але органічно пов’язана з літературою⁹⁶. Ніколсона називають родоначальником теорії “документальної біографії”, його ім’я, в залежності від концепції біографії, періодично виникає в теоретичних працях й досі.

Спроби знайти методологічні критерії біографії визначили інтерес істориків до власне її історії: тема історії англійської біографії висвітлюється в працях видатного англійського біографа та літературознавця Доналда Стауффера (1928, 1930)⁹⁷, основні етапи американської біографіки в XIX – на початку XX ст. відображені в роботі О’Ніла (1935)⁹⁸. Історії західноєвропейської наукової біографії у XVIII ст. присвячена розвідка П. Коршіна (1974)⁹⁹.

Одним з видатних письменників та теоретиків сучасного біографічного жанру був згадуваний вже Андре Моруа, який сам написав багато біографічних літературних творів та науково-популярних біографій¹⁰⁰. У своїй науковій праці “Типи біографій” Моруа розглядає складові сучасної системи біографічного методу в літературознавстві. Робота складається з 6 розділів, де назва кожного розділу говорить сам за себе: “Сучасна біографія”, “Автобіографія”, “Біографія як засіб виразу”, “Біографія і роман”, “Біографія як наука”, “Біографія як мистецтво”¹⁰¹. Один з розділів, а саме – “Сучасна біографія” – після його смерті був опублікований на сторінках журналу “Прометей”. У ньому Моруа розглядає основні риси сучасної белетристичної біографіки, яка починається з 10-х років XX ст. і остаточно оформлюється після виходу друком загальновідомої праці Л. Стречі, що перевернула традиційну біографіку і поставила питання, на думку багатьох прихильників Стречі, про поєднання науки та художньої майстерності в рамках одного жанру. Одночасно теоретичні положення теорії Моруа були сприйняті не всіма літературними критиками та письменниками.

Методологічні основи біографічного жанру в літературі стали предметом дослідження іншого видатного англійського письменника Ірвінга Стоуна¹⁰². На відміну від Моруа, він вважає, що жанр тільки зароджується у вигляді біографічного оповідання, яке уявляється Стоунові правдивою та підтвердженою документами історією одного людського життя, де “життєва сировина перетворюється у справжньо художній твір”¹⁰³.

Перша вимога до біографічного оповідання – розглядати історію, образно кажучи, не як служницю, а як господиню, тобто проводити глибоке та чесне дослідження, не маніпулювати фактами, приховуючи їх на користь сюжетній лінії. Не кожне життя, на думку Стоуна, прийнятне

для цього жанру: є життя більш насичене та характерне, є менш. Тому важливо критично підійти до своїх власних можливостей і обрати для опису саме ту особу, яку автор спроможний найяскравіше висвітлити. Треба вміти відкинути позиції моралізаторства (гіркий досвід американських біографічних оповідань показує, що такі оповідання перетворюються, в кращому разі, на публіцистику чи пропаганду). Обов'язковою вимогою є використання найповнішого кола документів та видань, документальна підтвердженість та історична відповідальна інтерпретованість фактів, які ґрунтуються на тому, що автор знає набагато більше, ніж пише, і прагне до пошуків справжньої версії, залишаючись, проте, так би мовити, господарем свого матеріалу.

Важливим елементом оповіді Стоун вважає збереження хронології подій саме у такому порядку, у якому їх переживав герой (наприклад, для глибшого входження в образ Ван Гога, Стоун, працюючи над його біографією, без перебільшення фізично пройшов його життєвий шлях, побував в усіх містах, куди доля закидала художника, навіть у готель, де він помер)¹⁰⁴.

І, нарешті, Ірвінг Стоун проводить розмежування біографічного оповідання та оповідання історичного, вважаючи, що герої біографічних оповідань жили реально і тому діють на справжньому історичному тлі, в історичних же оповіданнях правда переплітається із авторським домыслом. Вбачав він різницю також і між біографією та біографічним оповіданням, наполягаючи на тому, що біографічне оповідання набагато більше від біографії за обсягом і відрізняється від неї за структурою та манерою викладу. Біографія пишеться сухо, в ній немає місця емоціям, тому, як правило, біографії пишуть фахівці, а не широкий читачий загаль¹⁰⁵.

Темі історії біографії та її зв'язкам з власне історією були присвячені декілька доповідей на XIII Міжнародному конгресі історичних наук, що відбувся у Москві 16–23 серпня 1970 р.¹⁰⁶

Так, характеризуючи роль біографії в історичному дослідженні і розглядаючи її місце в історії суспільства, Ганс Миколецький, слідом за Ділтеєм, відносить біографію до філософської форми історії: "Її предметом є людина як вихідний факт будь-якої історії. Описуючи окрему особу, вона відображає загальний закон розвитку"¹⁰⁷. Миколецький іронічно ставиться до сучасних тенденцій ігнорування принципів дистанції та критичної оцінки документів, вважаючи якраз ці засади основоположними. Розкриваючи основне завдання біографії (і автобіографії, зокрема), він цитує Гете: показати людину в умовах свого часу, розкрити, як ціле протистоїть їй, як спотворює, як вона формує на цій основі своє ставлення до життя і до людей і як воно проявляється назовні¹⁰⁸.

У принципах відбору документів та стислій формі подачі матеріалу

Миколецький вбачає методичні відмінності біографії від інших історичних творів. Побіжно торкаючись основних періодів історії біографії від античності до відродження, він подає загальну характеристику типів біографії, що були поширені в античний період (життєписи) та в період середніх віків (агіографії). Дух античності проявився у свободі авторської позиції та залученні різних методів опису особи, період же середньовіччя, навпаки – в обезличуванні героїв та надмірній релігійності (коли всякий, хто хотів дізнатися про життя особи більше, мав звертатися не до життєписів, маючи на увазі навіть і світські біографії Ейхарда та Віпо, а до історичних хронік). Протиставляючи біографії античності і середньовіччя, Миколецький, в першу чергу, протиставляє діаметральні соціальні психології тих часів, що характеризувалися різним ставленням до розкриття особистості.

Відродження античного духу, але на новому тлі, розглянуте у доповіді Г. Лютца. Він пов'язує теорію біографії з теорією історіографії і засобами біографічного зображення періоду Відродження до кінця XVIII ст., характеризує наслідування принципів гуманізму від Петрарки до Гете. Потужний морально-дидактичний аспект, сприйнятий від античної біографії і розвинутий у всіх напрямках, формує поняття відповідної системи цінностей та групової обумовленості. Відзначаючи загальну невивченість цієї проблематики, Лютець намагається виділити три періоди в розвитку біографічного жанру XVI – XVIII ст. Перший період (XV ст. – починаючи від Петрарки) проходить під знаком індивідуальної інтроспекції, пробудженої античною культурою, хоча Лютець сам утруднюється сказати, яку функцію, стимулюючу чи обмежуючу, виконують моделі античних біографій.

Біографія другого періоду (XVI–XVII ст.) формується в умовах релігійних криз та протистояння католицької і протестантської релігій. У цей час закладаються концепції загальної історії, нові методи критики, впроваджуються гуманістичні ідеї, занепадає релігійно-дидактична література. В XVII ст. з'являється біографія, що характеризується новими моральними, соціальними та стилістичними критеріями і вже може називатися гуманістичною в космополітичному плані. У XVIII ст. починають фігурувати національні риси біографіки, для показу приватного життя широко застосовуються емпірично-критичні методи, біографія впритул наближається до історії, формуються основи “національної біографії” в руслі концепції європейської системи держав. Тоді ж Боувелл висуває принцип автентичності біографії реальному життю особи¹⁰⁹.

Питання зв'язку історичної науки та біографічного жанру на прикладі англійської біографії XVIII–XX ст. були розглянуті в доповіді А. Вільсона (Канада). Вільсон, досліджуючи творчість біографів цього періоду, аналізує їх здобутки, які могли б стати поворотними для історичної

біографіки, але з різних причин не стали таким. Так, висвітлюючи творчість С. Джонсона та Д. Боусвелла, які спиралися на принцип правдивого зображення в біографічних дослідженнях і пізнання розуму людини як його головної риси, Вільсон констатує протистояння їх методик: якщо Джонсон прагнув через характер особи виявити те загальне, що характеризує людину, в чому, до речі, він і досі перевищує сучасних біографів, то Боусвелл, в свою чергу, намагався максимально точно зобразити особи. Історичні методи Д. Боусвелла були базисом для наступних біографів-істориків, тому попередником сучасних вчених цього напрямку Вільсон вважає Д. Боусвелла. У XIX ст. з'являються нові філософські теорії (серед них Вільсон відзначає гегельянство, позитивізм Конта, детермінізм Маркса і соціальний дарвінізм), що визначили і долю біографіки, яка змушена була тепер вирішувати питання: має бути трактовка історичних подій індивідуалістською чи героїчною?

Біографія XIX ст., на думку Вільсона, створювалася на основі реалізму та точності, гуманістичної зацікавленості, дослідницького й аналітичного інтересу і літературної майстерності. Героїзація особи (здійснена Карлейлом) так само була засуджена автором доповіді, як і скептицизм Ранке, "що претендує на науковість".

Кінець XIX – початок XX ст. – це період бурхливого розвитку біографічних досліджень, серед яких Вільсон особливо виділяє твір автобіографічного жанру Едмунда Госсе "Батько та син". Характерною рисою цього твору, що вплинула на подальші дослідження біографів та істориків, є визнання ролі специфічних рис культури певних періодів, що визначали протиріччя епох та мали значний вплив на їх представників.

XX ст. характеризується Вільсоном, як період, коли історики повністю розчарувалися у біографічному жанрі, який повністю відійшов від історії. Три напрями, а саме – психологічний (З. Фрейд), сатиричний (Л. Стречі) та найбільш поширений науково-популярний – запанували в біографіці, проте жодного кроку не було здійснено в методиці та методології біографії як історичної, нелітературознавчої галузі знань. Отже, з точки зору відношення біографії до історії, Вільсон однаково скептично ставиться до всіх напрямів. Ілюструючи історичний метод, він називає лише праці Е. О'Ніла та А.Л. Роуза, традиційні за великими обсягами та емоційним впливом, але такі, що своїм об'єктом вибрали людей, різних за характерами, проте однакових за походженням та приналежністю до еліти суспільства – династії Тюдорів¹¹⁰. Ще Тойнбі критикував цей метод через те, що він не може бути застосованим для масового аналізу. Проте, трохи відступаючи від своєї категоричності, Вільсон все ж визнає роль еліти з її груповою, клановою політикою на хід законодавчої діяльності в історії, підтверджуючи це спеціальними дослідженнями з цієї теми Чарльза Берда та Льюїса Намієра¹¹¹.

Відаючи пріоритетність масовому аналізу і висуваючи звичні претензії істориків до біографів про неможливість використання кількісних та соціологічних методів в біографії, Вільсон аргументовано, спираючись на власні дослідження середньої буржуазії маленького міста Девона, переконливо доводить постулат про необхідність існування такої методики в біографії (треба віддати належне такій точці зору, оскільки методи аналізу виробничих, наукових автобіографій та методи анкетування для словників дійсно підтверджують висловлену думку. – В.Ч.). Вільсон навіть екстраполює можливості історичної біографіки на сучасну фінансово-економічну сферу і стверджує, що розробка відповідних методів аналізу дасть змогу широко використовувати поряд з іншими й цей метод. Адже в багатьох випадках, вважає автор доповіді, лише історико-біографічні дослідження дозволять визначити спонукальні мотиви серйозних політичних та фінансово-економічних рішень економічних інституцій та органів влади. Історичні біографії особистостей, життя та діяльність яких мали якийсь вплив на епоху, можуть виявитися цінним матеріалом для соціологів, статистиків або ж істориків¹¹². Автор визнає і філософські погляди К. Маркса про обумовленість дій людини епохою та середовищем, разом з тим відзначаючи й право на життя літературної біографії. Біографічні дослідження урізноманітнюють історичні дослідження і тим наближають їх до істини.

Принципові відмінності історичної біографії були розглянуті на згаданому конгресі у доповіді В.Хубача, який пов'язував з поняттям біографії лише ті дослідження, що присвячені аналізу видатної особи в контексті її епохи та ступеню впливу цієї особи на розвиток подій. Якщо біографія розглядається з позицій сучасних знань та сучасного судження, то, на думку Хубача, – це історична монографія¹¹³. Одночасно подолати протиріччя між сучасним науковим знанням та його коректним використанням при аналізі історичної епохи, особи героя та складання біографічного життєпису, як правило, видається неможливим. Історики демонструють принципову можливість сприйняття історичної біографії як галузі історичного знання, оскільки поняття жанр в історії не може бути прийняте, як окрема форма наукового дослідження. На противагу їм, класичні літературознавці з великим незадоволенням сприймають історико-біографічні дослідження: на їх думку, не епоха домінує в такому дослідженні, а психологія особи та інтуїція автора. На нашу думку, спір між ними не має логічного підґрунтя, оскільки при єдності об'єкта (а й ті, й інші вивчають людину, особистість) предмет дослідження може бути різним, що класично доводиться різними функціями літератури та історії в суспільстві.

Проблеми історичної біографії в західноєвропейській історичній науці часто розглядаються в контексті вивчення біографій певних історичних

періодів або цивілізацій. До таких праць можна віднести "Тацита" Р. Сайма, "Августа та його час" М. Леві, "Сулли" А. Ківні, "Від Гракхів до Нерона" Г. Скалларда та ін.¹¹⁴

Історична біографія античності, яка нараховує велику кількість досліджень (передусім, про римських імператорів), дуже цікава тим, що спирається на обмежену джерельну базу. Зрозуміло, що всі античні джерела протягом декількох століть не поповнюються, але їх значення зростає в міру віддаленості від них у часі.

У ХХ ст. виникло досить багато біографічних праць на античну тематику. Один і той же джерельний матеріал, що лежить в основі досліджень, не заважає авторам створювати принципово різні біографії – від повного заперечення традицій античної біографії в трактуванні фактів до скрупульозного їм слідування. Західна історична біографіка античності, вичерпавши можливості поповнення біографій новим фактажом, звертається до спроб психобіографічного аналізу. Оскільки практично вся антична біографія складається з особистостей напівбожевільних тиранів, а історичні джерела не дають можливості вірогідно трактувати події, сучасним дослідникам не залишається нічого іншого, як спробувати дати відповідь на питання про психічну патологію героїв антики¹¹⁵. Історики на це питання завжди відповідають позитивно, аргументуючи свою впевненість тим, що наука історія завжди розглядає особу в тісному зв'язку з епохою, в даному випадку – з Стародавнім Римом, агресивна політика якого й вимагала появи таких монстрів¹¹⁶. Отже, історики не можуть писати ані стерильні, ані художні біографії, вони завжди розглядають особу в політичному контексті свого часу. Розглядаючи західну історичну біографістику ХХ ст., вчені-історики характеризують її, як таку, що "вростає" в описувану епоху, але разом з тим не може не орієнтуватися на сучасність, весь час співставляючи героїв та події того часу з історичними ситуаціями ХХ ст.¹¹⁷.

Покажемо, з точки зору встановлення історичної правди, є біографічний аналіз однієї видатної особистості різними істориками, які дотримуються, досить часто, протилежних методик пізнання. Практично всі історичні дослідження, наприклад, особистості Наполеона, в головних висновках та характері взаємодії з епохою, прагненнях, політиці, причинах піднесення та краху політичного діяча – схожі. Відмінності полягають лише в трактуванні того чи іншого його рішення, соціальних позицій та характеристик моральних аспектів поведінки героя¹¹⁸. Епоха формує, висуває та знищує особистість. Пояснити, як це здійснюється і чому – завдання історика.

Сучасна біографія на Заході – це величезна галузь наукового дослідження та художньої творчості, в якій і досі тривають наукові дебати про її місце, роль та єдину методологію. З'явилася численна кількість спеціаль-

них досліджень, що враховують різні аспекти та можливості вивчення особи в історії та сучасності. Єдність об'єкта визначила і розробку загально-теоретичних питань біографії у творах західних психобіографів, соціологів, культурологів.

Слід вказати, що практично всі згадані біографічні дослідження вивчали лише окремі аспекти біографії як явища, притаманного культурі. Так, психобіограф Е. Еріксон, відомий своїми біографіями Лютера та Ганді, який спробував звільнитися від домінанти культурно-присотосовницької сублімації Фрейда, розглядає життя обраних ним для дослідження осіб як засіб вирішення своїх внутрішніх конфліктів через культурно-історичний конфлікт¹¹⁹.

Методика психобіографії й досі має сумнівний характер, що пояснюється полемічним станом самої психології, яка досі не вирішила, чи варто їй розподілятися на два напрями, запропоновані Джоном Стюартом Міллем у ХІХ ст., а саме – окремо на психологію та логіку й окремо на етіологію – науку про індивідуальну своєрідність людини або народу¹²⁰. Свого часу ці напрями концентрувалися в структурі психологічних досліджень описового та пояснювального методів (Ділтей) і несумісності засобів пізнання людини – номотетичного (що має справи із пізнанням загальних законів і є суто науковим) та ідеографічного (що має справу з вивченням одиничного та індивідуального і не є науковим) (Віндельбанд). Гордон Оллпорт, в свою чергу, прагнув уникнути такого розмежування засобів пізнання людини, тому й відмовився від номотетичного та ідеографічного засобів, запропонувавши для використання поняття діменсиональності (те, що може вимірюватися, параметри психологічної діяльності) та морфогенетичності (те, що пов'язане з необхідністю пояснення генези неповторних форм). Діменсіональність дозволяє шляхом синтезу “вимірів”, що мають іманентно психологічний характер, претендувати на достовірність, а пояснення цілісності особистості може бути здійснене шляхом розкриття конвергенції її загальних та індивідуальних якостей¹²¹. Проте констатуємо, що на сьогодні відмова від аналізу предметно-логічної та соціально-ситуативної сфер життя особи не дозволяє досягти суто психологічних методик у біографіці.

Гордон Оллпорт все життя, слідом за Фрейдом, намагався обґрунтувати окрему психобіографію, сформулювавши основні правила психобіографічного дослідження (які, на жаль, так і не були опубліковані), реконструйовані Д. Гарраті в його монографії у вигляді методичних порад. Їх можна звести до кількох позицій:

1. Зрозумілість мети написання історії життя для читача.
2. Чітка визначеність всіх джерел.
3. Повнота інформації та вичерпність тлумачення незрозумілих місць.
4. Перевірка незалежними джерелами всіх авторських тверджень.

5. Інтенсивне використання власної мови персонажа.
6. Слідування твердженням, що відносяться до особистих характеристик, та відповідним ілюстраціям, що їх конкретизують.
7. Уникнення беззмістовних текстів, повторів, прагнення до максимальної стислості¹²².

Ці правила чітко показують відсутність суто психологічних методологічних та методичних підходів до біографії як окремого виду і декларують загальнонаукові вимоги до біографічної праці, що, в основному, торкаються проблематики вірогідності біографії.

Період нонконформізму на Заході дає надзвичайно потужний поштовх розвитку біографічних досліджень: у 60–70-х роках для біографії як специфічного явища виникає новий базис, спричинений інтенсивною дезинтеграцією науки, виникненням галузей, що працюють на стику різних фундаментальних та допоміжних наук, тріумфальними завоюваннями інформаційних комп'ютерних технологій, що дозволило прискорити та інтегрувати різні статистичні методики вивчення людини та її психології. З'являється можливість створення біографії, виходячи з індивідуального розвитку людини, її особистої історії на тлі соціологічного, демографічного, психологічного, етнографічного та історичного підходів. У психобіографії виникає "теорія сцени" або "теорія почерку" Томкінса, в соціології – методи евристичного використання потенціалу біографії без змінювання її суттєвих особливостей та перші спроби модернізації її техніки за рахунок герменевтичних засобів, створюється вельми перспективна для інтеграційних методик теорія "первинної групи" Ферарротті. Остання теорія пропонує методологічну матрицю біографічного методу в соціології. Основний її зміст полягає в тому, що особа набуває свідомості і визначає зміст свого життя на базисі соціальної групи, яка є синтезом соціальних знань, імпліцитно включає до себе психологічні, етнографічні, культурологічні, соціальні та більш дрібні виміри й визначає історико-культурну ситуацію. Вивчення цієї групи є надзвичайно важливим. Але питання про перехід від групи до індивідуума і досі є складним і не може аналізуватися винятково соціологічними методами¹²³.

На нашу думку, пошуки літературознавчою наукою ХХ ст. "ідеальної біографії", її єдиних методологічних засад та універсального методичного інструментарію (якщо слідувати за тлумаченням цього поняття Оксфордським словником: "Біографія є відтворення людини, якою вона була в дійсності") приречені на нескінченність. Загальноновизнаним, але неписаним правилом серед літературознавців та істориків є те, що об'єктом біографії може бути не будь-яка людина, а особистість, біографія ж відтворює цю особистість через історію її життя та діяльності. Історики настійливо ставлять питання про можливість біографічного аналізу та-

кож і масових явищ. Як здійснюється цей процес різними біографами, які є методи достовірного відтворення внутрішнього та зовнішнього життя в різних науках, що вивчають людину, і як це все представити у вигляді текстової біографії, – і донині є таємницею, яку намагається розгадати не одне покоління письменників та вчених. Фактично, створенням єдиного методологічного апарату займаються, як правило, літературознавці та письменники, які, з одного боку, прекрасно розуміють необхідність залучення інших наук до вирішення проблем біографії, а з другого, – прагнуть до захисту жанру від методів інших наук.

Біографічні дослідження цього періоду є надзвичайно різноманітними через розподіл авторів біографії на два полярних табори, з котрих один характеризується певним творчим та методологічним свавіллям, широким використанням вимислу, коли суб'єктивізм стає правилом і декларується як єдина істина, що дозволяє зрозуміти духовний світ творчої особи; а другий – спробами обмежити суб'єктивізм науковим аналізом документальних джерел. Біографіка як *історико-літературний жанр* поділяється на художню та науково-популярну біографії, де дозволяється будь-яка творчість, і формалізований й обмежений твердими правилами *історико-біографічний напрям*, що реалізується в теорії наукової біографії та в науково-практичній діяльності в галузі створення документальних біографічних досліджень і довідкових видань – біографічних енциклопедій, словників, покажчиків. Розробка літературознавчих, історичних, психологічних, соціологічних поглядів на біографію провадилася паралельно і сприяла не інтеграції методів, а виникненню різних типів біографії.

Таким чином, дезинтеграційні процеси в біографічному жанрі ХХ ст., виокремлення аспектів вивчення людини та столітні дискусії стосовно методу жанру абсолютно чітко показали неможливість створення єдиної теорії біографії, яка б дозволяла в рамках художнього або науково-художнього жанру поєднати принципові різноманітні наукові підходи до вивчення життя й творчості людини, її внутрішнього світу і зв'язку з історією, впливу на суспільні явища та роль в історії, науці, культурі суспільства, формуванні світогляду епох тощо. В літературознавчій теорії біографії в західноєвропейській науці й досі панує період узгодження думок, хоча потік біографічної літератури щорічно виростає в геометричній прогресії. Найкращим здобутком сучасного західного літературознавства та історіографії є узгодження думок про специфіку біографічного дослідження особи в залежності від історичного часу, його професійної діяльності та соціального статусу; виникнення поняття художньої та наукової біографії, белетризованої та документальної біографії; визнання історичних методів в біографії як обов'язкових та необхідність залучення здобутків споріднених наук. Одночасно протистояння літераторів та

істориків у розумінні змісту біографії залишається неприміромим. У значній мірі це пояснюється небажанням істориків подивитися на біографічні дослідження не як на історичну біографію (адже переважна більшість вчених-істориків розуміє її, як біографію, присвячену видатним історичним особам), а як на специфічну і невід'ємну галузь історичного знання та історичної науки з її специфічним об'єктом, предметом, методиками, науково-практичними завданнями.

РОЗДІЛ 2.

**ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД БІОГРАФІСТИКИ
У РОСІЇ ТА СРСР**

2.1. Витоки біографістики як історико-біографічного напрямку в історичному дослідженні наприкінці XVIII – початку XX ст.

Процес становлення біографіки як історико-літературного жанру та біографістики як історико-біографічного напрямку розпочинається в Росії у XIX ст. та розвивається за трьома напрямками, властивими на той час для Західної Європи.

Перший напрям складала перевірена часом традиція біографічного портрета та біографічного нарису в історіографічному аспекті. У першій половині XVIII ст. вона була відновлена у "Літописці" М.В. Ломоносова, потім блискуче представлена В.М. Татіщевим та його науковим антиподом М.М. Карамзіним. Наприкінці XIX ст. з'являються фундаментальні історичні праці С.М. Соловйова, В.Й. Ключевського, Д.І. Іловайського, М.І. Костомарова, В.С. Іконникова, в яких біографічні фрагменти або нариси включалися безпосередньо до оповіді, як її складові. Пріоритетне значення належить історіографічній функції, а саме викладу історичних подій в їх динаміці від найдавніших часів у хронологічній послідовності. На тлі процесів формування та зміцнення держави, аналізу історичного шляху і розвитку історичного знання видатна особистість відігравала основну роль в історії. Увага приділялася саме моральному аспекту її вчинків, зв'язку з народом і православ'ям, збереженню Російської держави як вищого сенсу життя. Подібні історіографічно-біографічні дослідження за формою є портретною біографікою, яка репрезентує державних та політичних діячів.

Другий напрям – словниково-біографічна діяльність, що набула поширення у XIX ст., мала власну науково-методичну базу, наслідком чого стало створення значної кількості біографічних науково-довідкових видань. Цей напрям охоплює всі сфери науки, освіти та культури суспільства. Словникова біографія має певні власні закономірності, що базуються на

функції словників як довідкового видання, якому притаманні лаконічність та концентрація виняткової вірогідності фактів, загальної оцінки внеску людини в свою сферу діяльності, наявність бібліографії.

Третій напрям – це виникнення так званої художньої біографії, присвяченої переважно діячам літератури та мистецтва. Для цього напрямку характерний художній виклад, психологізм, увага до внутрішнього духовного світу героя, генеза його творчості.

Розвиток біографіки як напрямку історіографічних досліджень в Росії у XVIII ст. пов'язаний з іменами перших російських історіографів М.В. Ломоносова, М.М. Щербатова, І.М. Болтіва, А.-А. Шлецера, Г.Ф. Міллера.

Найзначнішим досягненням історіографічної школи XVIII ст. став фундаментальний літописний звід “Історія Російська”, написаний В.М. Татищевим з використанням великої кількості літописних та інших джерел, зокрема з історії Київської Русі IX–XII ст. Незважаючи на критичні зауваження М.М. Карамзіна за недостатню вірогідність даних у книзі В.М. Татищева, зазначена праця, яку акад. М.М. Тихомиров назвав “найбільшою пам'яткою російської історіографії”¹, й досі є надзвичайно корисною джерельною базою для істориків. Основною концепцією викладу російської історії була персоніфікація історичного процесу особою властителя та лінійно-хронологічна послідовність подій з використанням методу періодизації деяких хронографічних творів і літописців періоду XVI–XVII ст. Збираючи дані з різних літописів, компілюючи факти життя та діяльності великих князів у структурі епохи, Татищев створив джерельну базу історико-біографічних досліджень того часу та супроводив її своїми біографічними коментарями стосовно представників правлячої династії та осіб, які їх оточували.

Наступник Татищева М.М. Карамзін, автор “Истории государства Российского”, стоїть на зовсім протилежних засадах. Для нього історія, за образним висловом В.Й.Ключевського, – театр, який представляє думки та почуття історика, а історичні особи – “люди різних хронологічних періодів, але однакового історичного віку”: “У Карамзіна діючі особи діють поза історичними обставинами, а історичні обставини з'являються без діючих осіб”². Внутрішній світ особистості був для Карамзіна, художника з історичним мисленням, – об'єктом біографічних нарисів. Наслідуючи кращі зразки античності, він оточує своїх героїв особливою атмосферою морального обов'язку, гідності, добра, зла, пристрасті, вад та чеснот. Прагнучи до вірогідності історико-біографічної оповіді (“слідування правді історії”), Карамзін сприймається як прихильник залучення художнього методу в біографічні нариси та науково-популярного напрямку в історичну біографістику. У першій половині та середині XIX ст. розвиток історіографічної традиції в біографіці пов'язаний, насамперед, з ім'ям М.М. Карамзіна. Йому, за образним висловом О.С. Пуш-

кіна, — “останньому літописцю”, в історичних портретах для написання “Історії государства Российского” та спеціальної праці “Письма русско-го путешественника” належить розробка однієї з найважливіших тем історичної біографії — теми феномена “великої людини” в культурі кінця XVIII ст.³ Карамзіна, монархіста за переконанням, можна назвати майстром порівняльного історико-психологічного портрета російських монархів. Його концепція полягає в тому, що люди в основних своїх рисах не змінюються і є типологічно близькими. Отож Карамзін і порівнює особистості Івана IV з Калігулою, Нероном, Людовіком XI, а Годунова — з Кромвелем. Його біографічні оповіді явно провіденціалістські, а описи осіб знаходяться під сильним впливом суб’єктивного відношення — як позитивного (Володимир Мономах), так і негативного (Борис Годунов), і є відверто дидактичними⁴. Одночасно слід зазначити, що Карамзін не завжди знаходиться у полоні своїх почуттів і прагне до реальної оцінки можновладців та політиків. Його впевненість була настільки виразною, що багато поетів та письменників залишалися під його впливом упродовж цілого XIX ст., хоча, скажімо, у капітальній праці С.М.Соловйова характеристики монархів не завжди збігалися з оцінками Карамзіна.

До XVIII — початку XIX ст. слід віднести і зародження систематичної біографічно-словникової роботи. Перші фундаментальні дослідження словникової біографії пов’язані з діяльністю М.І. Новикова, з його “Опытом исторического словаря о российских писателях” (Спб., 1772), а також працею митрополита Євгенія (Болховітінова) “Новый опыт исторического словаря о российских писателях” (Б.м., 1805) та іншими його словниками⁵. Проте справжня активна робота в галузі створення “пантеону” видатних російських діячів історії та культури, а не лише письменників, розпочалася лише у другій половині XIX ст., чому сприяли переклади західних історичних біографічних словників та загальне піднесення духовного життя.

Вже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. з’являється фундаментальний 14-томний загальний “Словарь исторический, или сокращенная библиотека, заключающая в себе жития и деяния... великих полководцев, министров и градоначальников; богов и героев древнего язычества, философов древних и нынешних веков, историков, стихотворцев, ораторов, юристов, медиков и прочих, с показанием главнейших их сочинений; ученых женщин, искусных живописцев и прочих художников и вообще всех знатных и славных особ во всех веках и из всех на свете земель, в которых содержится любопытства достойнейшее и полезнейшее из ... истории” (М., 1790–1798). Словник є перекладом дякона Максима Ястребовського двох відомих історико-біографічних французьких словників XVIII ст. із доповненнями відомостей про російських діячів⁶. Незважаючи на слабку науково-методичну базу словника та його

недосконалий переклад, він користувався великим попитом, давав змогу осмислити єдність світового розвитку у російського читача, сприяв розвитку науки та літератури в Росії⁷.

До початку XIX ст. відноситься й видання словника письменників громадянської та церковної історії Адама Селлія 1736 р., перекладеного 1815 р. у Вологодській семінарії. Передмову та додаток про візантійських письменників⁸ до нього написав митрополит Євгеній (Болховітінов).

Російська біографіка XIX ст. проходила стадії розвитку, вже пройдени європейською біографікою наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., чому сприяло взаємопроникнення двох культур, зокрема після наполеонівських війн. Розвиток буржуазних відносин в Європі сприяв бурхливому розвитку наукових знань та просвіти в Росії, особливо у другій половині XIX ст., незважаючи на її соціально-політичний консерватизм та пореформений період осмислення нового шляху історії. Росія починає відчувати себе самобутньою частиною світової та європейської культури. Активна діяльність Археографічної комісії Академії наук і губернських архівних комісій та університетів в галузі обстеження й збирання пам'яток і документів давнини, а також Російського історичного товариства та Товариства історії і старожитностей російських у видаші пам'яток; виникнення великої кількості видавництв, наукових, просвітницьких та літературних товариств, розширення джерельної бази історичних досліджень у зв'язку з формуванням архівної та бібліотечної справи, розвиток національної свідомості, що обумовив звернення до історичного минулого, осмислення його національної цінності, розуміння неповторності сучасного історичного процесу активно проявилися в становленні національної біографічної школи в літературі та історичних дослідженнях.

Історія та особистість сприймалися істориками того часу, як проблема, яка є основою в історичному методі. Великий вплив на національну самосвідомість мала 29-томна праця С.М. Соловйова "История России" (1851–1879) – початок осмислення змісту та історичних шляхів минулого Російської держави. Хоча магістерська ("Об отношениях Новгорода к великим князьям") та докторська ("История отношений между русскими князьями Рюрикава дома") дисертації були першими персоналістичними дослідженнями Соловйова, його ставлення до ролі особистості в історії виявлялося через взаємовідносини державного рівня і було підпорядковане загальноісторичним явищам. Прекрасно засвоївши під час перебування у Сорбонні в 1842–1843 рр. західноєвропейську історію, історіографію, філософію та літературу, він плідно використовував ці знання для історіософського осмислення російського історичного процесу як процесу державно-політичного в його причинно-наслідкових зв'язках. У Соловйова – прихильника суворого слідування джерелам та

критичного відношення до них – особа є частиною загальноісторичного процесу розвитку держави, а система відносин особистостей визначає державну політику. У своїх біографічних фрагментах та нотатках Соловйов є, передусім, джерелознавцем.

М.І. Костомаров, навпаки, розглядає історичний процес через призму особистостей. Для нього історія – живий процес діяльності осіб. Створена ним серія нарисів “Російська історія у життєписах її головніших діячів” мала великий духовний вплив на російського освіченого читача. Біографія Костомарова – класичний канон життєпису, що ілюструє, а не пояснює історію.

Видатним явищем теорії та практики російської біографістики кінця XIX – початку XX ст. є постать В.Й. Ключевського, учня С.М. Соловйова, з його історичними портретами, що стали частиною “Курсу російської історії”. Його перу належить також серія наукових статей, історіографічні лекції та виступи, що містять дуже важливі теоретичні обґрунтування біографістики як галузі історичної науки. В історичному процесі першорядною силою для Ключевського була людська особистість, яку він, як і його вчитель, розглядав, передусім, у контексті її взаємин з іншими людьми, в чому, на його думку, й полягало “історичне виховання” народу⁹. Основну увагу Ключевський звертає на визначення головних “історичних типів” людей у сукупності їх зовнішнього та внутрішнього світу, на тлі історичної епохи, в якій вони жили¹⁰. Враховуючи вплив етнографічних та психологічних факторів на життя та діяльність особи, він фактично став першим істориком, який поставив питання про комплексне вивчення людини як представника етносу. Це пояснює і позицію Ключевського стосовно вибору об’єкта біографічного портрета – тут і монархи (Олексій Михайлович, Петро I, Катерина II), і державні діячі (Ф.М. Ртищев, О.Л. Ордин-Нащокин, В.В. Голіцин), і письменники (Д.І. Фонвізін, І.О. Новиков, О.С. Пушкін), і історики (М.І. Болтін, М.М. Карамзін, Т.М. Грановський, С.М. Соловйов, Ф.І. Буслаєв та ін.), і представники народу (“Добрі люди російського народу”). Тому його “історичні портрети” не є вихопленим з життя фрагментом діяльності осіб або певною ілюстрацією історії, – вони характеризують особу, через глибоке та всебічне її вивчення, як частину народу, його певний індивідуальний тип.

Не менш видатною є праця В.Й. Ключевського “Древнерусские жития святых как исторический источник” (1871)¹¹, представлена як магістерська дисертація і первісно орієнтована на історію колонізації монастирями Російської Півночі (над нею автор працював довгих шість років¹²). Але після виходу роботи В.С. Іконникова¹³, частина якої практично дублювала тему дисертації Ключевського, останній вирішив сконцентрувати увагу на історико-текстологічному та джерелознавчому дослід-

женні життєвої літератури. В результаті “Древнерусские жития святых как исторический источник” перетворилися на історико-джерелознавчу та історіографічну працю в галузі середньовічної біографії і за змістом різко протистояла попереднім описовим роботам з аналогічної проблематики, а саме дослідженням А. Муравйова “Жития святых российской церкви” (1855–1858) та архієпископа Філарета Чернігівського “Русские святые” (1861–1865). У своїй роботі Ключевський спробував довести ненадійність житій як історичних джерел і запропонував шість тез стосовно характерних їм рис як біографічного твору та як історичного джерела. Він розглядає житіє як твір, що несе в собі дві ідеї: літературну та історичну. Літературна ідея складається з таких підпунктів: 1) житія використовують лише готові форми для змалювання ідеального образу подвижника; 2) до уваги приймаються лише ті риси, що ведуть до поставленого завдання; 3) обрані риси узагальнюються в житті настільки, що індивідуальна особистість зникає за рисами ідеального типу. Аналізуючи історичну ідею життє, Ключевський підкреслює: 4) агіограф та історик дивляться на особу різними очима: перший бачить в ній відображення абстрактного ідеалу, а другий – індивідуальних історичних рис; 5) кількість та якість біографічних фактів знаходиться в зворотньому зв'язку до розвитку возвелчення святого, до урочистості приводу, на честь якого було написане житіє, і до хронологічної відстані; 6) за джерелами і якістю фактичного змісту житіє найбільш достовірне у розповідях про створення святими нових обителів та в описах посмертних чудес, з яких часто можна дізнатися про народний побут часу написання життє.

Отже, Ключевський приходить до розуміння значення особистості через величезний досвід копіткої й виснажливої роботи над колосальною кількістю джерел (автор дослідив понад 5 тис. життє)¹⁴. Й донині праця Ключевського залишається чи не єдиним джерелознавчим дослідженням у галузі історичної біографії.

Зазначені праці сприяли осмисленню національної самоідентифікації росіян і, тим самим, спричинили до зародження в другій половині ХІХ ст. російських біографічних словників. Вершиною біографістики того часу став 25-томний “Російський біографічний словник”, видалий Російським історичним товариством¹⁵. До підготовки цього словника були залучені найкращі наукові сили того часу, серед авторів були такі видатні вчені, як К.М. Бестужев-Рюмін, В.В. Бобинін, Б.М. Городецький, В.С. Іконников, А.Ф. Коні, М.П. Лихачов, Л.К. Майков, Б.Н. Мешуткін, Б.Л. Модзалевський, М.П. Павлов-Сільванський, О.М. Пипін, В.І. Саїгов, С.М. Середонін, М.П. Собко, М.Ф. Сумцов, Ю.М. Шокальський та ін. Ними були розроблені основні принципи наукового підходу до створення словника, визначені критерії об'єктивності при оцінці внеску особи в історію, нау-

ку, культуру, економіку, політику. Для "Російського біографічного словника" характерним було прагнення до всебічного висвітлення осіб та комплексного критерію при їх виявленні, уникнення відхилень як у бік героїзації, так і в бік скидання особи або повного її зневаження, статичності тощо¹⁶. На жаль, надзвичайно великий та різномірний колектив авторів, відсутність чітких методичних інструкцій призвели до деуніфікації біографічних статей та збільшення обсягу словника в чотири рази порівняно з первісним задумом. Промонархічне та проурядове керівництво О.О. Половцова не сприяло підвищенню якості словника та його оперативності¹⁷. Проте, незважаючи на всі свої вади, словник став величезним досягненням і не лише залучив до суспільного обігу портретний ряд нації, а й сформував основні історико-методологічні засади біографії як виду наукової праці та специфічні методики висвітлення діячів різного фаху, станового і соціального положення, галузей діяльності, ступеня внеску в розвиток суспільства тощо.

На думку історіографів біографії як історико-культурної проблеми, вона, як літературний жанр, остаточно конституювалася в пореформений період¹⁸, який супроводжувався розквітом власне історико-літературного біографічного жанру в сучасному його розумінні. Видатні письменники та вчені-історики того часу, а саме І.О. Аксаков, П.В. Анненков, М.Г. Барсуков, П.І. Бартенев, О.В. Вісковатов, М.О. Гершензон, Б.О. Грифцов, Б.Л. Модзалевський, П.С. Соколов, П.О. Флюренський, В.І. Шенрок, М.К. Шилдер, П.Є. Щоголев створили ряд прекрасних біографій відомих особистостей¹⁹.

Наприкінці XIX ст. виникає біографічна серія "Жизнь замечательных людей" Ф.Ф. Павленкова, що нараховує близько 200 праць²⁰.

Цей період був дуже плідним для галузі біографічних досліджень, підготовки різноманітних довідників, біографічних картотек, історико-біографічних, генеалогічних та портретних видань. Наукова біографія формується як самостійна галузь біографічних досліджень, що свідчить про розвиток наукового знання та освіти в Російській імперії. Грандіозна масштабність цієї роботи яскраво відображена у фундаментальній праці І.М. Кауфмана "Російські біографічні й бібліографічні словники"²¹.

У цей період виникає велика кількість видів біографічних матеріалів. Укладається такий важливий напрям біографічних матеріалів, як некрологічний жанр, виникають спеціальні довідники, словники, бібліографічні покажчики, некрологічні щорічники, розділи в "Місяцесловах" та "Календарях", "Пам'ятних записних книжках", "Хроніках"; публікуються списки померлих у журналах та газетах²². Видатне місце в цьому процесі належить російським біографам та бібліографам Г.М. Геннаді, В.І. Межову, Д.Д. Язикову, які систематично публікували короткі некрологи, бібліографічні відомості, довідкові словники про письменників, які померли у XVIII-XIX ст.²³

Основними видами меморіальних бібліографічних публікацій напри-

кінці XIX – на початку XX ст. стали ювілейні матеріали, виступи на пам'ять тих, хто пішов з життя, збірники на пошану, видання документів, біографічні коментарі, біобібліографії, “прагматичні біографії” (цілісні та фрагментарні життєписи, біографічні нариси, хронографи “життя та праці”, ітінерарії, довідково-біографічні тексти і т.п.)²⁴.

Створення у XIX ст. спеціальних архівних установ спочатку в Західній Європі, а згодом і в Росії було результатом суттєвого збільшення обсягів документів та зростаючого хаосу в царині документальної спадщини за рахунок деструктивних процесів, викликаних революціями та іншими соціальними катаклізмами. Тому, природно, з'являються перші спроби закладення єдиного наукового підґрунтя під організацію комплексів документів для всіх державних архівів і розробки принципів архівознавства. Свідченням загальних закономірностей розвитку історичної науки та архівознавства був той факт, що практично в усіх західноєвропейських країнах цей процес мав свої власні тенденції. З точки зору наукової постановки питання, використовували два напрями в історичній науці, що характеризувалися різними принципами організації архівного матеріалу і закладали базу для всієї архівної діяльності: принципів приналежності та походження²⁵. Перемога провенієнц-принципу визначила нову організацію архівної справи, яка структурувала архівні фонди за принципом походження та суттєво допомагала у пошуках джерел з історії, передусім установ. Практика збирання особових архівних фондів зародилася пізніше, але Академія наук, Румянцевський музей, Публічна бібліотека та інші найбільші бібліотеки і спеціалізовані архівні установи наприкінці XIX ст. вже почали збирати й особові архіви.

В умовах становлення нової історичної науки це створювало величезну джерельну архівну та рукописну базу²⁶. Збирацька діяльність, яку провадили Академія наук, товариства, просвітницькі установи, сприяла накопиченню в їх фондах пам'яток старовини, які інтенсивно описувалися, що дало поштовх появі спеціальних методів історичної науки: археографії, джерелознавства, архівознавства, текстології, палеографії, хронології та інших допоміжних історичних дисциплін.

На порядку денному постало питання створення методологічної бази історичної науки. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. здійснюються переклади важливих теоретичних праць відомих європейських істориків А. Лабріола, Ш.-В. Ланглюа, Г. Греєфа, Ф. Ле-Дантека, Г. Ріккерта, Ш. Сеньбоса, Ф. Енріквеса, А. Ксенополя, Е. Мейера та ін.²⁷ З'являється й російська методологія історії та історії літератури у працях Р. Віппера, В.С. Іконникова, О.С. Лашю-Данилевського, В.М. Перетца, Х. Раппопорта, М.М. Стасюленича, С. Тухалки, В.М. Хвостова, Є.М. Щепкіна та ін.²⁸ Кінець XIX – початок XX ст. характеризується актуалізацією філософської та історико-психологічної думки про природу людини і геніальності, при цьому

велике значення надається перекладам відомих зарубіжних вчених-істориків та філософів Західної Європи, які працювали над проблемою особистості в історії, зокрема, Г. Жолі, Г. Тарда, Л. Левенфельда, Т. Карлейля, А. Рено²⁹.

Цей період характеризується оформленням російської біографічної теорії та практики: вона концентрується у двох, також “класичних” для Європи, принципових методичних напрямках, які в цілому можна звести до формулювання принципових методик висвітлення життя державного або історичного діяча та вченого, з одного боку, і особи, яка пов’язана з художньою творчістю, – з іншого. Виникають пограничні біографічні дослідження в галузі філософії, психології, соціології. Цьому сприяло поширення особливої уваги до теми особистості та індивідуального в історико-культурному процесі, яка широко проникла в історичну і філософську науку кінця XIX – початку XX ст. Ця тема активно розроблялася видатним російським істориком – знавцем Франції XVIII ст. та Західної Європи періоду Нового часу й історіософом М.І. Карєєвим, який провадив історико-біографічні дослідження діячів Французької буржуазної революції XVIII ст. та осмислення процесів особистого начала і фатальних сил як історичного закону³⁰. Одночасно з’являються дослідження з історії психології та індивідуалізму як культурно-історичного явища та її ролі в історії, літературі, мистецтві³¹.

Один з напрямів визначав дослідження, характерні для історико-документальної біографії, які можливо співставити з поняттям “документальної біографії”, обґрунтованої на Заході Ніколсоном. Характерна методика цієї біографії – дотримання лінійно-хронологічного опису подій та чітке слідування документам, висвітлення життя діяча у контексті соціальних подій, з якими він був пов’язаний, та його вплив або загальне значення для сфери, в якій працював, а також розгляд діяльності особи на тлі епохи, що його висунула³².

Другий – більш властивий для найвидатніших діячів у галузі художньої творчості, коли основна увага приділяється змісту творчості, простеженню ходу духовно-морального розвитку особи, її внутрішнього світу і, відповідно – осмисленню життя в контексті ідеї визначеності, зумовленості життєвого шляху (Беленький називає її “смісловою біографією”)³³.

Разом з ґрунтовними працями про вивчення особи героя та спробами поєднання наукового аналізу та художньої творчості (наприклад, у творчості І.С. Аксакова)³⁴ існували публікації стосовно аналізу інтимного життя та його пікантних деталей як найважливішого боку психології творчої особи. Захоплення біографічним методом Сент-Бева, наприклад, яскраво проявилось у підготовці видання “Пушкін і його сучасники”, де увага до деяких дрібниць та деталей особистого життя поета набула значення основного двигуна творчості, а іноді й маніакального характеру

у деяких авторів – (ажіотаж навколо так званого “дон-жуанського списку” та ін.)³⁵.

У цей період виникають важливі дискусії в галузі співставлення методів літературознавчої біографіки з методами філософії, психології, педагогіки і протиставлення “біографічному методу” “культурно-історичної школи”³⁶. У словнику Брокгауза та Єфрона з’являється стаття “Біографія і біографічні збірники”, де подається визначення біографії, що відрізняється від кембріджської дефініції того самого часу: “Як твір науковий, Б. не обмежується викладом зовнішніх фактів із життя обраної особи і прагне простежити хід духовно-морального розвитку цієї особи; як твір художній, вона повинна вловити сутність її характеру та представити її в яскравому образі”³⁷.

Не оминули біографіку й психологічні та педагогічні підходи, що знайшли своє обґрунтування в працях О.Ф. Лазурського, В.М. Бехтерева, Е. Лозинського³⁸. Методологічні обґрунтування цих досліджень є проявом поширення еволюціоністських та позитивістських концепцій в Росії напередодні Жовтневого перевороту. Ці погляди суттєво впливали на загальнометодичні підходи до поняття біографії, що набувала іншого наукового змісту, а також на поширення її наукових галузей.

Виникає ідея Біографічного інституту як міждисциплінарного наукового центру масової біографічної документації та дослідницьких проблем у контексті гуманітарного соціолого-психологічного та культурологічного знання, яка належить М.О. Рибнікову. На думку філологів, у цей час відбувається переорієнтація класичного поняття біографічного жанру та його трансформація в експериментально-конструктивістський метод роботи з масовим матеріалом, який і надалі продовжує розвиватися³⁹.

2.2. Розвиток теорії радянської біографії у 20 – 60-ті роки ХХ ст.: історико-літературознавчий аспект

У перші пожовтневі роки в історичній науці ще діяв інерційний закон: одні історики не втручалися в процес формування нового політичного ладу, інші (як С.Ф. Платонов) продовжували розвивати свої ідеї, були також дослідники, які робили спроби пристосуватися і поставити свої знання на службу новому часу.

У 20-х роках ХХ ст. на хвилі захоплення революційними ідеями свободи особистості зароджується радянська школа теорії біографії. Основна лінія розвитку біографії того часу відбувалася в умовах оволодіння марксистсько-ленінською методологією і пройшла через ті самі стадії, що й фундаментальна історіографія. Дворянські та буржуазні історики, які залишилися в Росії, перестали розробляти фундаментальні історичні дослідження і почали звертати увагу на історичну біографію. Але не всі

з них, на жаль, знайшли спільну мову з владою. Мабуть, легше було історикам Нових часів, які писали про видатних політичних діячів Західної Європи: вони, врешті-решт, могли висловлювати об'єктивні думки (Є.В. Тарле, О.Є. Пресняков); хоча були й такі, котрі хотіли пристосуватися до нових умов (М.М. Богословський, С.А. Пюнтковський)⁴⁰. Але такий відомий дослідник біографічного напрямку, як С.Ф. Платонов у своїх біографічних працях про Івана Грозного, Бориса Годунова та Петра I⁴¹ залишився на своїх позиціях і був заклеюваний офіційною історіографічною наукою. Змінюється об'єкт біографічного дослідження. Центр уваги переміщується від дворянсько-буржуазних діячів до нової політичної та революційної еліти – робочого класу, який “звершив революцію”⁴². Завойовує основні позиції історична школа М.М. Покровського, яка практично звела нанівець індивідуальне в історичному процесі. Цілком закономірним є те, що перші історіографічні огляди радянської біографічної літератури були присвячені В.І. Леніну, і це – найбільш розроблена тема особової біографії⁴³. Відповідно до декрету Леніна про зняття пам'ятників царям та видатним державним діячам як “таких, що не становлять інтересу ні з історичного, ні з художнього боку”, виникає задум про серію біографій “Кому пролетаріат ставить пам'ятники?”⁴⁴, що передбачав видання 80-ти брошур популярного характеру для самого пролетаріату. У 1922 р. Істпарт приймає рішення про написання біографічної бібліотеки діячів революційного руху, яка б включала велику кількість біографій простих революціонерів, тоді ж виникає ідея розробки біографічного словника. В основу словника були покладені біографії та автобіографії членів ЦК та ЦКК. Була створена спеціальна анкетно-біографічна комісія, яка провела апробацію методу на великих фабриках. Її перший досвід був реалізований у виданих протягом 1922–1924 рр. спеціальних словниках “Пам'ятник борцям пролетарської революції, які загинули 1917–1921 рр.” та “Братська могила”⁴⁵. В результаті “Матеріали для біографії”, а згодом – “Діячі Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Жовтневої революції (автобіографії та біографії)” (244 біографічні статті) були соціалістично канонізовані соціальними характеристиками: походження, освіта, вік, професія, національність, початок революційної діяльності, характер завдань, проходження у справах політичних процесів тощо⁴⁶.

У 1922 році виходить друком дослідження психолога та педагога М. Рибнікова “Вивчення біографії”, а також серія праць, присвячених окремим питанням розвитку біографічного напрямку досліджень, де Рибніков виходить за межі вузького трактування біографії і включає до програми досліджень Біографічного інституту проблематику з студій психології, педагогіки, соціології, евгеніки, літературознавства, краєзнавства⁴⁷. На жаль, спробам М. Рибнікова, який залишався, передусім, психологом,

створити “Російський біографічний інститут” у нових умовах не судилося здійснитися⁴⁸, оскільки вже наприкінці 20-х років ідеологія нової влади не дала змоги розвиватися серйозним науковим підходам до біографіки в історії та психології. Багато інших починів цього періоду також не були реалізовані, зокрема, видання “Исторической библиотеки” (з серіями “Люди революции” та “Тени революции” (про героїв та антигероїв революційного руху)⁴⁹.

Сучасник Рибнікова І.Г. Філіпов працював над розробкою методології для трактування поняття “наука біографія або антропографія”, яке він визначав як знання про людину взагалі, що містить у собі біографію як складову. За даними Беленького, він останні роки життя працював над спеціальною працею “Опыт биографии русского революционера”⁵⁰. У цей період з концепцією, яка підтримує герменевтичні ідеї В. Ділтея а щодо основоположного значення вивчення самовизначеності особистості як головного елемента біографічного аналізу та важливості створеної автором легенди про своє життя, яку розкривають такі джерела, як автобіографії, щоденники, спогади, виступає Б. Томашевський⁵¹.

Спроба розглянути прийоми та межі біографічного методу літературного дослідження була здійснена М.К.Піксановим в його монографії “Два століття російської літератури”⁵². Видатний філософ, історик літератури, літературознавець та лінгвіст Г.О. Винокур опублікував окреме дослідження та спеціальні статті з питань теоретичних проблем біографії⁵³. За відгуками дослідників, книга Г.О. Винокура й на сьогодні “залишається неперевершеним досвідом осмислення біографії як явища культури. Для нього творче вивчення біографії можливо лише, як “філософське відношення” до предмета” (с. 86). Пов’язуючи проблему біографії з поняттями форми та стилю у трактуванні, що було властиво В. Гете, В. Гумбольту, Г.О. Винокур твердо обстоює свої твердження: “Немає біографії зовнішньої та внутрішньої. Біографія одна, як єдине життя, цілісна та конкретна ... В біографії, якщо її не ототожнювати з психологією, все зовнішнє ... тільки знак внутрішнього, і все в біографії взагалі – тільки зовнішнє висловлення внутрішнього (с.26)”⁵⁴. Біографія вивчає не особистість, а історію її особистого життя, яке представлено в знаковій формі. Будучи послідовником герменевтичної концепції В. Ділтея та Г. Шпета і психології Е. Шпранглера, він стверджує, що стилістичні форми творчості є стилістичні форми особистого життя (думка, яку вчений послідовно розвиває в серії своїх статей⁵⁵).

Філософські аспекти біографії, висунуті Винокуром, були розвинуті в іншому випуску збірника статей, присвячених історико-філософським проблемам особистості – “Мистецтво портрета”⁵⁶, в яких автор доводив, що категорії “форма” та “стиль” є найважливішими для розуміння портретного зображення, рівно ж як і для літературної біографії⁵⁷.

Боротьба з формалістичними підходами в соціології та літературознавстві наприкінці 20 – на початку 30-х років стосовно біографічного жанру негативно впливала на розвиток реалістичної літератури і призвела до фактичного закриття наукової дискусії стосовно методології та теоретичних засад біографії⁵⁸. Розробка нової методології науки, політичні реалії кінця 20 – початку 30-х років, формування нових ідеологічних установок в історії, результати дискусії про нове бачення історичного процесу (зокрема, вчення про історичний процес як зміну суспільних формацій, класову боротьбу тощо), перекривлене трактування ролі народних мас та особистості в історії, панування класового підходу, дискусія стосовно методології історії та теорії суспільних формацій, ролі індивідуального і психології особистості практично повністю знищили здобутки російської історичної науки дореволюційного періоду і перших паростків поживлення теоретичних досліджень, піддали нищівній критиці буржуазні тенденції в історичній науці, що призвело до занедбання історичної біографії та її теорії⁵⁹.

У цей період практично завершується формування “марксистського підходу” до художньої та історико-літературної науково-популярної біографістики, яке почалося на початку 20-х років⁶⁰. У 30-х роках цей підхід до художньої біографії лише розвивається і найбільш окреслено проявляється у створенні нової серії “Жизнь замечательных людей” (ЖЗЛ).

30-ті роки ознаменувалися початком випуску “Журнально-газетним об’єднанням” серії масових біографій ЖЗЛ, яку започаткував М. Горький. До складу першої редколегії увійшли відомі партійні діячі, вчені та письменники: М.В. Криленко, А.В. Луначарський, М.О. Семашко, С.І. Вавилов, І.П. Грабар, О.Ю. Шмідт, М.Ю. Кольцов, а з часом – Г.М. Кржижановський, В.Л. Комаров, Е.В. Тарле, О.Є. Ферсман, письменники О.М. Толстой, Ю.М. Тинянов, О.О. Фадеєв⁶¹.

Головна ідея серії теоретизувалася М. Горьким ще наприкінці 10-х років у листах до Г. Уеллса, Р. Роллана, К.А. Тімірязєва, В.О. Десницького, І.О. Груздева, М.Ю. Кольцова⁶². Його перший задум був пов’язаний із створенням бібліотеки “Життя світу”⁶³.

На думку Горького, основною функцією цієї серії, передусім, є просвітництво, і тому видання мають бути науково-популярними, проте витриманими з точки зору основних наукових критеріїв. У листах до М.Ю. Кольцова – одного з активних засновників серії – М. Горький пропонував виділити 3–4 видатні особистості з кожної епохи, маючи на увазі, що “таким прийомом ми б дали в біографіях певну кількість історії”⁶⁴. Горький виокремив біографію з історії як твір, що ставить завданням оповідь про особистість та її досягнення на життєвому та творчому шляху⁶⁵. Але після його смерті, на гребні впровадження марксистських підходів,⁶⁶ серія з геніально задуманого циклу перетво-

рюється в дешеву масову бібліотечку з чітко визначеним класовим підходом⁶⁷.

А. Луначарський характеризував серію ЖЗЛ як протиставлення "Біографічній бібліотеці" прогресивного видавця і редактора Ф.Ф. Павленкова, що друкувалася до революції і репрезентувала близько 200 біографій. Радянську біографію, на відміну від буржуазної, Луначарський розглядав, "як знаряддя для боротьби та будівництва", пропонуючи вивчати сутність, заслуги та здобутки особистості, надавати правдиву оцінку історичній епосі та творчості того, про кого йдеться в дослідженні⁶⁸.

Серія "ЖЗЛ" була задекларована як репрезентант видатних особистостей світу, які зробили значний внесок в історію людства, – революціонерів, видатних представників науки та культури, героїв соціалістичного будівництва, проте це не відображало реального стану справ у 30-х роках. Передусім, переважна більшість біографій була присвячена історичним діячам, які ототожнювалися з революційним рухом: міжнародним діячам належало 11 робіт з 16-ти за 1933–1940 рр. (серед них – біографії Бабєфа, Дантона, Мюнцера, Гарібальді та ін.), вітчизняним – п'ять (А.І. Желябов, О.М. Радищев, О.Д. Михайлов, О.І. Пугачов, Богдан Хмельницький). У середині 30-х років з'являється канонізована біографія Сталіна⁶⁹.

У 1938 р. серія почала друкуватися у видавництві ЦК ВЛКСМ "Молода гвардія". Під час війни взагалі перестала виходити аж до 1946 р. (щоправда, видавалися серії "Великі російські люди" та "Великі люди російського народу")⁷⁰.

Репертуар "ЖЗЛ", як правило, не виходив за межі біографій найвидатніших учасників революційної боротьби (Свердлова, Володарського, Урицького, Артема, Калініна, Кірова та ін.), базуючись на коротких посмертних героїзованих біографічних життєписах, написаних на обмеженому документальному матеріалі. Випадковість обраних осіб та низька художня якість книжок були улюбленою темою критики середини 50-х років⁷¹. У цей період, за влучним висловом І.Л. Беленького, "зникає будь-яка подібність теоретичної самосвідомості. Лише навколо проблеми історико-біографічного роману подекуди спалахують суперечки, які становлять у наш час лише історіографічний інтерес"⁷². Такою, наприклад, була дискусія стосовно дитячої біографічної книжки, на якій обговорювалися винятково проблеми виховання молоді в душі пролетарського інтернаціоналізму⁷³.

Кінець 50 – початок 60-х років був періодом переосмислення історії та ролі людини в ній, проте, як не дивно, для біографічних досліджень це був "мертвий сезон". Лише у середині 60-х років ситуація змінюється. Так звана "відлига" відкрила нові можливості для творчості, і це одразу проявилось в усіх сферах життя. Як завжди, в періоди звільнення від

ідеологічної диктатури у літературі, мистецтві та науці активізується інтерес до особистості, її внутрішнього світу та ролі в розвитку суспільства, духовного, економічного й політичного життя⁷⁴.

Означені процеси торкалися, відповідно, і біографічного жанру з його дослідженнями, тому біографіка й почала звертатися до багатьох заборонених раніше тем, відновивши процес теоретичних розробок з проблем біографіки. Виникають нові біографічні серії, які швидко завойовують авторитет громадськості – “Наукова біографія”, “Історія нашої Вітчизни”, “Історія та сучасність”, “Історія світової культури” (видавництво “Наука”) та “Мислителі минулого” (видавництво “Мысль”), створені для поширення знань про видатних осіб сучасної та стародавньої науки, а також – серія “Життя у мистецтві” (видавництво “Мистецтво”) тощо.

У 1961 р. була започаткована науково-біографічна серія Академії наук СРСР, з фактом створення котрої можна пов'язати розробку науково-практичних проблем біографістики і формування методологічних засад наукової біографії. За планом серія повинна була мати чіткий науково-дослідний характер, але бути доступною широкому колу читачів. При цьому було вирішено публікувати винятково біографії вчених-природознавців та техніків⁷⁵. Створена серія як дзеркало відбивала у собі підйом духовного, наукового та суспільно-політичного життя, відображала звільнення від ідеологічного терору сталінського періоду, відповідала новим завданням розвитку суспільства, а також новим вимогам життя. Об'єктивні наукові підходи були проголошені головними принципами нового біографічного етапу⁷⁶. У передмові до Каталогу видань, що вийшов у 1976 р., акцент був поставлений на повернення до первісної ідеї видатної, а не лише “визначної” в аспекті морального ідеалу, людини, яка може бути еталоном для соціалістичного суспільства⁷⁷.

Активізація уваги до біографіки одночасно супроводжується усвідомленням необхідності вирішення її теоретичних та науково-практичних питань, для оперативної розробки яких починає видаватися історико-біографічний альманах “Прометей”. На думку редакції, альманах мав сприяти вдосконаленню біографічного жанру. В ньому створюється спеціальний розділ для теоретичних виступів, критичних статей, нотаток, оглядів, публікуються науково-художні біографії, автобіографічні нотатки, мемуари, спогади, епістолярія, літературні портрети, документальні нариси, історичні оповідання, есе. Власне на сторінках цього альманаху і розпочинається дискусія про методологічні аспекти художньо-біографічного жанру в літературознавстві.

Приводом до дискусії прислужилися переклади лекцій з теорії біографії двох видатних письменників та біографів – І. Стоуна і А. Моруа, які висловили різні підходи до значення об'єктивного й суб'єктивного, історичного та вимислу в художній і науковій біографії, ролі

документа, проблеми вибору особи (вибірковості героя у відповідності до власних інтуїтивних почуттів чи технологічних підходів, коли біограф не має права вибору) та основних функцій біографічного жанру⁷⁸. Фактично мова йшла про вибір документально-історичної чи художньої біографії і методології белетристичної біографії.

Літературознавці відгукнулися на переклади статей з теорії біографії дуже активно, у спеціальній літературі й досі час від часу виникають дискусії з цього приводу. Виникло прагнення створити методологію біографічного жанру, але практично жоден з літературознавців не зробив методологічних узагальнень цього методу у його цілісності. Лише окремі аспекти, такі, як, наприклад, проблеми ролі документа та значення науково-популярної документальної біографії й белетристичної художньої біографії, можливості вибору біографом героя, домислу в біографічному творі та літературних прийомів, опинилися у полі зору літературознавчих суперечок.

Власне історики звернули увагу на проблему документа та вірогідності фактів біографії. А. Акімова у спеціальній статті "Історія і біографія" стверджує, що читач віддає перевагу не біографічному оповіданню, а науково-художній біографії, при цьому активно підтримуючи думку про "співобраність" героя, яка відповідає можливостям та почуттям автора-біографа. Але своєрідність жанру біографії, за висновком Акімової, полягає в тому, що біограф (нехай він буде вченим або художником, або психологом) все ж створює біографію через історію. Тому використання документів має бути аналітичним; не можна припускати історичних неточностей, хоча гіпотези, при умові їх обумовлення, можна висловлювати. До цієї думки приєднується і Н. Рабкіна, яка наголошує на можливостях інтерпретації документів художніми версіями⁷⁹.

Бурхливі дискусії прихильників і прогивників поглядів Стоуна та Моруа були розгорнуті в радянській літературознавчій науці 60-70-х років, яка до того часу накопичила певний досвід белетристичної та науково-популярної біографій у виданнях серії ЖЗЛ та близьких до неї серій "Полум'яні революціонери" і "Життя в мистецтві". Черговим приводом для літературознавчої дискусії на сторінках журналу "Вопросы литературы", що організував круглий стіл у 1973 р. під рубрикою "Невирішені проблеми біографічного жанру"⁸⁰, була новаторська й смілива стаття Я. Кумока "Біографія і біограф"⁸¹, в якій він аналізує досвід біографіки і доводить, що розмаїття біографічних творів за формами, спрямуванням, творчими манерами, літературними прийомами тощо є свідченням того, що біографія як творчий жанр отримала нові можливості у своєму розвитку. Кумок погоджується з визначенням новітньої біографії, запропонованим А. Моруа і, оскільки серед літературознавців

не припинялися постійні суперечки щодо природи біографії і роду літератури, до якого можна віднести новітню біографію, він твердо обстоює свою концепцію: "Чим вона є? Паросток науки? Відділ історії? Якийсь синтетичний жанр, до якого багато хто схиляється? Чи все-таки – художня література? Дозволю без манівців віднести новітню біографію до останнього – до художнього жанру. Це художній жанр, тільки художність досягається особливими засобами. Точніше, особливим поєднанням засобів ..."⁸².

Біографія досліджується нерівномірно й різними фахівцями; не всі роботи є рівноцінними за літературною майстерністю, оскільки нею, як вважає Кумок, плідно займаються філософи, психологи, історики і майже не займаються літературознавці. І хоча добре відомо, що створення біографії неможливе без історичного підходу до діяльності особи, без розгляду цієї діяльності в точно визначеному соціальному контексті, Кумок вважає, що літературні аспекти в біографії відіграють основну роль, оскільки впливають на загальну аудиторію та формують світогляд людини через прийняті в літературі художні засоби. Вони ті ж, що й у романіста: пейзаж, діалог, ритм, композиція, повтори, контраст, відступи⁸³. Накопичено багато цінного досвіду у методиці обробки та узагальнення документів, у вивченні гносеологічних основ розвитку літератури та науки, але невідомо, як вона створюється, оскільки біографія є творчим актом самого біографа. Новітня біографія, на думку Кумока, романізована, але романізація в біографії конструктивна⁸⁴. Серед окремих прийомів літературної техніки біографа він вказує на особливе значення того, що біографу не можна робити узагальнення, його правда завжди є конкретною та одиничною – те, що було один раз, не може повторитися. Увага до індивідуальності та внутрішнього духовного життя особи важливіша за документ, який може бути і неправдивим. Найголовніше у визначенні біографії є те, що вона – сповідь, яка ведеться від третьої особи. Звідси витікає самовпевнений висновок, що біограф може обійтися й без документа, який потрібен винятково для поліфонії⁸⁵. Кумок вважає, що це є домисел, а не вимисел. Думку про неов'язковість документа в біографічному творі розділила М. Чудакова, яка наполягає на творчому характері біографії. Лише вживання в образ допомагає встановити духовний світ людини та мотиви його вчинків⁸⁶.

В. Жданов дискутує з Кумоком і обстоює думку, що біографія – це "поєднання майстерності історика (у випадках – мистецтвознавця, музикознавця, наукознавця та ін.) та знань історика, і проникливості психолога, і багато іншого". Він нагадує, як блискуче академік Тарле написав на документальному матеріалі й без домислів про Наполеона. Цей твір одночасно можна назвати історичним дослідженням і документальною біографією. "Документальна біографія має переваги перед біо-

графією художньою, – пише Жданов, – оскільки наближує її до реального життя людини, біографія не підкоряється тим або іншим законам, на відміну від літературних жанрів⁸⁷.

Обережно ставиться Жданов і до захоплення Кумоком Л. Стречі – робота останнього не перекладалася російською мовою і, з точки зору російських літературних традицій, зокрема етики, різного трактування виховних завдань, його погляди не завжди прийнятні для нас. Жданов зовсім не сприймає тезу Стречі, що симпатія до свого героя непотрібна, навіть протипоказана⁸⁸. До Жданова приєднується і С. Семанов, який пише про неможливість сприйняття біографії лише як художнього жанру або жанру науково-художньої біографії, хоча й він вимагає від автора певного самообмеження. Він підкреслює, що “спокуса виставити свою персону в літературному творі розбестила не одну людину”⁸⁹.

Проти протиставлення науки та мистецтва в біографії виступив Б. Бурсов (Бурсов висловив думку – “абсолютизація протиріч між наукою та мистецтвом так само шкідлива, як і ототожнення їх”), визнавши можливість перехідних форм та різні поєднання їх біографом⁹⁰.

І. Андроников запропонував типологію біографії: він розділив її на наукову, науково-художню, “напівнаукову” (белетризовану) та романізовану⁹¹. Можливості біографії як специфічного засобу пізнання історії через життя людини й етичне ставлення автора до документа були розкриті А.Т. Гладиліним (“біографічного жанру зовсім не існує”). Література виросла з історичних жанрів – історичних хронік, записок мандрівників та житій святих, тому мотивування вчинків є, за російською традицією, найбільш делікатним у біографії. Факт можна трактувати по-різному, і без уважного вивчення документів та психології особи автор не може дозволити собі домислювати будь-які факти⁹².

Учасники дискусії обговорювали проблему жанру з різних точок зору, але практично всі визнали, що біографія збагачує наші уявлення про життя, діяльність та творчість особистості, і тому важливим є документальне вивчення історичних шляхів її формування та місце у суспільній свідомості. Більшість учасників висловилися проти канонізації біографічного жанру в літературі (Андре Моруа) та методу “скидання” (Л. Стречі), схваливши художню різноманітність підходів та наявність різних перехідних форм від художньої до наукової біографії⁹³. Була підтримана думка Бурсова про неможливість легковажного ставлення авторів до документа і ототожнення життєвого шляху особистості та його творчості, що виглядає як виправдання “біографічного методу”, відкинутого в радянській літературній практиці. Протилежні погляди, висловлені з приводу ролі документа та автора в біографії, відображали лише висловлену думку про різні форми біографії. Власне, в той період і виникло розуміння можливості структурування біографії як історико-

культурного та літературного явища. Передусім відбулося виокремлення біографій художньої, наукової та науково-популярної, яким властиві як загальні, так і власні методи. Окремим напрямом була визнапа історична біографія.

Основні аргументи письменників та критиків на користь можливості художнього домыслу і навіть вымыслу спиралися на те, що документи часто є фальсифікованими. Погане володіння базовими джерелознавчими методами та прийомами критики джерел унеможлиблювало раціональне використання документів або спонукало на пошук методів, заснованих на інтуїції та домыслі. Одночасно завжди залишається небезпека і свідомої відмови від важливої роботи з документами: їхній брак можна компенсувати майстерністю художньої фантазії. Але в цьому випадку виникало питання, чи можна називати цей твір біографією. Одночасно літературознавці в своїх суперечках про використання документів досить часто піднімали питання, які давно були вирішені в джерелознавчій та історичній науці, зокрема про некоректне використання документів та відсутність науково-джерелознавчого підходу до критики документів. Типовим прикладом непрофесійного використання документів може бути видання Фелікса Кузнецова "Публицисты 60-х годов. Круг "Русского слова" (М., 1969). Біограф зібрав велику кількість джерел, але відсутність наукових підходів (непрофесійне трактування документів, їх аналіз, невивірене наукове коментування тощо) призвела до того, що дійові особи були ніби вирвані з контексту історії. Відбулася, за словами В. Архіпова, "майстерна фальсифікація історії", коли особа бере участь в сценарії, написаному біографом. Цей сценарій пишеться зовсім не для пізнання істини та встановлення ролі особи у просторі і часі історії, а винятково для самовираження особистості біографа. На думку Архіпова, біографія великої людини є біографією нації, тому треба відповідно ставитися і до історичного твору, або не писати, що твір є біографічним⁹⁴.

Літературознавча дискусія сконцентрувала увагу на специфіці жанру біографії в літературі; одночасно вона не змогла охопити також сферу не літературознавчої, а історичної науки в біографії, і також кваліфіковано поставити питання про місце біографії в історичній науці.

З іншого боку, слід зазначити, що біографія як частина історіографічної традиції та історичне джерело як специфічний засіб історичних досліджень практично не розглядался в історичній науці.

2.3. Теоретичні питання наукової та історичної біографії у дискусіях радянських істориків та істориків науки в 60 – 70-х роках ХХ ст.

Питання теоретичного осмислення біографіки як історичної галузі знання майже не вивчалось в спеціальній літературі, лише подекуди взаємозв'язки історії й біографії обговорювалися в критичній літературі, присвяченій аналізу біографічного жанру. Кваліфікований підхід до вивчення цього питання розпочався лише у 70-х роках, коли на сторінках провідних журналів, зокрема "Вопросов истории" (1970.– № 4), проблема біографії почала розглядатися в літературі та історії, а про зміст біографії йшлося як про історичне дослідження⁹⁵. До того часу в радянській науці був напрацьований досвід історичної біографії в галузі створення наукових біографій історичних, політичних та державних діячів. Йдеться, насамперед, про праці визначних учених-істориків М.М. Дружиніна, М.В. Нечкіної, П.А. Зайончковського, С.Б. Окуня та ін. Проблеми, що активно дискутувалися стосовно серії ЖЗЛ, статті в альманасі "Прометей" та галузевих біографічних серіях, де обговорювалися методологічні та методичні питання біографічного жанру, викликали інтерес і у класичних істориків. У дискусії взяли участь визначні радянські історики – Н.Я. Ейдельман, І.Ф. Гіндін, О.О. Зимін, Н.М. Пірумова, А.І. Клібанов, Ю.М. Коротков, С.С. Дмитрієв, Н.І. Казакова, Є.Г. Плімак, С.М. Семанов, Г.Б. Куликова, А.Г. Тартаковський, Л.В. Мілов. У передмові, запропонованій зав. відділом Інституту історії СРСР Г.І.Щетініною, було визнано, що тема історичної біографії в науковому дослідженні методологічно пов'язана з проблемою ролі особистості в історії. Вона підкреслила специфіку наукового пізнання в біографічному дослідженні, яка обумовлюється більш тонкою взаємодією загального, окремого та одиничного, а джерельна база, як правило, складається із специфічних видів джерел – мемуарів, спогадів, щоденників, автобіографій тощо, – які відрізняються егоцентризмом і, як загально визнано, є складними джерелами, адже ступінь вірогідності їх завжди важко визначити. Не менш вагомою є роль психологічного фактора, небезпека односторонності у розкритті характеру політичного чи державного діяча та його значення у колі інших діячів. Важливим є ступінь внеску історичного діяча в історію та культуру. Тому велику роль відіграють методологічні позиції автора та його прагнення усунути суб'єктивність в аналізі особистості, а також врахування тих історичних змін, що не лише характеризують історичні умови, в яких діяла особа, а й історичні зміни періоду хронологічної відстані. Біографія не може бути зведеною до історичного портрета, і тому виникає небезпека модернізації дій та поглядів особистості⁹⁶.

Н.Я. Ейдельман стверджує, що спільним методологічним принципом

усіх істориків є принцип історизму (історики завжди спираються на історизм, як на методологічну основу, що складається з глибокого вивчення середовища, культурних й політичних умов, в яких існувала особа та виявлення зовнішніх і внутрішніх обставин, що впливали на особу й формування її характеру)⁹⁷.

І.Ф. Гіндін, розглядаючи основні завдання історичної біографії, переносить центр ваги у площину узагальнюючих соціологічних характеристик представників певних класів та верств суспільства, діячів культури, видатних політиків та державних діячів. Він підкреслює, що протягом певного періоду (йдеться про культ особи) історики в галузі соціально-економічних відносин знеособлювали історичний процес, що призвело до схематизму в історії. Ідеологічні установки впливали на методологічне редагування таких текстів (автор згадує протидію редакторів, коли він спробував увести в монографію "Державний банк та економічна політика царського уряду" фігури залізничних "королів" того часу; вихолощення ідеї привабливості оповіді статей багатотомної "Історії СРСР" наприкінці 50-х років за рахунок псевдонаукової доступності; повну неузгодженість методики опису персоналій в "Радянській історичній енциклопедії"). І.Ф. Гіндін протестує проти тієї словникової біографії, яка не дає пояснення причин життєвих змін, особливо у кар'єрі, тому наполягає на залишенні деяких ідеологічних і політичних характеристик, які визначали життєвий шлях людини. Він також висуває думку про необхідність засвоєння соціологічних методів для створення живих характеристик і дає позитивні приклади історичного підходу в працях М. Конрада, В.Г. Трухановського та Н.І. Молчанова⁹⁸.

О.О. Зимін розглядає важливе питання розкриття особистості діячів, які жили до XVII ст. Він підкреслює, що особам цього періоду присвячено мало історичних праць (Б.О. Рибakov, В.Т. Пашуто – до XIII ст.), оскільки для історіографічної традиції Русі характерна особлива манера зображення особи політичного діяча за певним стандартом. У результаті всі вони, як дві краплі води, схожі один на одного (про що вже писали Ключевський та Лихачов). Лише з XVII ст. з'явилися праці, присвячені характеру людини. Зимін розкриває методичну основу реконструкції нгляду людини того часу: зняти історичні штампи можна лише за допомогою складного джерелознавчого аналізу, залучення аналізу психології, генеалогічного аналізу, і згадує довідник генеалогічного характеру С.Б.Веселовського ("Дяки і піддячі"). Роботу історика Зимін порівнює з працею скульптора-реконструктора, яку проводить М.М. Герасимов⁹⁹.

Н.М. Пірумова підкреслює, що біографічний жанр є все-таки реконструкцією особистості, але проведеною на засадах вірогідних джерел та їх співставлення. Джерельна база дослідження є найгодовнішою проблемою історика. Проте Пірумова застерігає, що найбільш широко у науково-

популярній літературі використовують таке ненадійне джерело, як мемуари. Треба використовувати синхронні джерела: листи, щоденники, роботи, що написані в той самий час. Проблема реконструкції пов'язана з проблемою оцінки автора, яка є завжди суб'єктивною, але доза та критерії в позиціях автора, який базується на об'єктивному науковому аналізі поглядів та світогляду особистості, мають виключити всілякі полярні оцінки. Але Пірумова визнає необхідність біографічних досліджень і звертає увагу на те, що в історичних працях останнім часом зник образ людини¹⁰⁰.

А.І. Клібанов поставив питання не лише про необхідність джерелознавчого знання, а й про роль знання загальної та соціальної психології в біографічних дослідженнях. І мова йде не лише про розширення знання історика, а й про місце психології у роботі над жанром історичної біографії. Видатним суб'єктом історії може бути той індивід, який сам є адекватним повноцінним продуктом історії, виступає виразником її рушійної сили. У всіх цивілізаціях історична особа суспільно детермінована, але особа має й індивідуальні властивості та специфічні кон'юнктури, в яких вона діє, залишаючись у рамках даної суспільно-політичної ситуації. Спираючись на дослідження психолога С.Л. Рубінштейна, Клібанов підкреслює, що слід розрізняти поняття особи та індивідуальності. Співвідношення загального, особливого та одиничного у видатній особі визначається суттєвою перевагою загального більшою мірою, ніж у звичайної людини. Тому особисті якості індивіда це зовсім не те, що індивідуальні властивості особи. Індивідуальне відбиття "загального" проявляється в системі "внутрішніх умов" особи: мотивації її діяльності, установок, характеру, потреб, смаків, інтересів, темпераменту, здібностей, а "загальне" – як система "зовнішніх" умов суспільно-політичної ситуації. Особа має і свою особливу історію розвитку: людина проходить певні стадії внутрішньої еволюції, переживає стадії якісних змін, які часто обумовлюються суспільними відносинами. Історія психіки має свої історичні форми, а кожна форма – внутрішню структуру; змінюється обсяг інформації, що осмислюється, співвідношення зв'язків, тип зв'язків тощо. Свідомість людини середньовіччя не лише кількісно, а й якісно різко відрізняється від свідомості людини нового часу. Важливе значення має і соціально-історична типологія людей. Клібанов підкреслює, що було б помилкою обмежувати жанр історичної біографії руслом загальної та соціальної психології, але, оскільки в центрі уваги – особа, – це накладає свої теоретичні обов'язки. У цьому процесі особливо важливо пізнати і саму історію жанру: в античності він був дуже поширеним, у часи середніх віків практично вироджується в агіографічний жанр, відновлюється у період Відродження, а за нових та новітніх часів цей жанр "заплутався" в протиріччях та роздоріжжях суб'єктивізму, персоналізму і психо-

аналітизму. Самі по собі історичні долі цього жанру відображають історію особи на різних етапах її розвитку.

Ю.М. Коротков рішуче виступив проти ставлення до історичної біографії, як до другорядної за відновлення біографічних досліджень в історії, оскільки вони сприяють більш поглибленому погляду на події та проблеми епохи. Підкреслює, що те, що висловлено попередніми учасниками дискусії, відноситься переважно не до дослідницької роботи, а до популяризації історії. Науково-популярна діяльність ґрунтується, дійсно, на науковому аналізі, але потребує відбору фактів, а дослідження повинно спиратися на всю сукупність фактів, а не на їх, навіть і кваліфікований, відбір. Серія художніх та науково-популярних видань не може замінити ґрунтовного дослідження, хоча частина з них є й одночасно досягненням науки (але це – побічний результат). Згідно з умовами видання вони не мають наукового апарату, не містять критичного аналізу і, власне, не зобов'язують автора перевіряти факти. Повнота джерельної бази (в тому числі й мемуари) є обов'язковою умовою історико-біографічних досліджень, але за умов критичного аналізу.

С.С. Дмитрієв акцентує увагу на необхідності вивчення історії біографії та основних закономірностях і особливостях його розвитку, тому що біографічне письмо (жанр) у вітчизняній літературі має свою нерозроблену історію та науково-практичний доробок. Аналізуючи занедбаність теоретичних основ біографії, він виокремлює причини такого стану з біографічних досліджень:

1. Переважання соціально-економічної проблематики в історичних дослідженнях та надмірна переоцінка ролі мас в історії за рахунок ролі особи. Спрощене уявлення про роль цих мас та роль особи. Особа трактувалася лише, як втілення в ній сукупності суспільних відносин того часу, до якого вона належала. За межами дослідження залишилася проблематика становлення і розвитку особи в різні епохи та в ході історичного процесу. Розвиток людини зазнавав становлення свідомості, волі, самоорганізації. Особа – конкретна історична величина, без котрої неможливе історичне дійство.

2. Використання біографічного письма як окремого жанру неможливе без розробки проблем історії цілісної культури даного суспільства в цілому – сфера, якою історики займаються недостатньо уважно.

3. Довгий час відчуження психології від суспільних наук; індивідуальна психологія, психологія особистого, а також соціальна, етнічна, національна психологія – відключалися від історичних наук.

4. Дослідження, що проводиться істориком, не має ототожнюватися із завданнями й прийомами відтворення історичних осіб у художній творчості. Методи художнього зображення особистого та особи в творах мистецтва, які використовують письменники, художники, актори, – мають свою специфіку, свої закономірності.

Дмитрієв також висловлює думку стосовно тези про вибірковість біографії (Іоганн Густав Дройзен – “не кожний історичний діяч може стати героєм біографії”): при сучасному становищі суспільних наук, зокрема, історії, ця теза знаходиться “поза наукою”¹⁰¹.

Н.І. Казакова зазначила, що “відоме знеособлення історичного процесу принесло свої гіркі плоди, і ми відчуваємо їх зараз”, але введення історичних осіб в історію не може здійснитися за єдиною методикою, тому важливо уникнути штампу однобічності характеристики¹⁰².

Е.Г. Плімак засуджує ідеологічну вибірковість біографії, підкреслює необхідність врахування історичного контексту, основних напрямів розвитку економічної та політичної науки, філософії, історіографії, літературної критики тієї епохи, але біограф не може бути на рівні тієї епохи та на рівні свого героя, він повинен критично мислити. Далі автор пише, що необхідно протистояти потоку “лжебіографій” Заходу (згадує працю Д. Ленга “Перший російський радикал Олександр Радищев”).

Семанов пояснює зростання інтересу до документа зрілістю сучасного суспільства, коли читач сам хоче розібратися у справжній історії, без підказки автора, а біографічний жанр є найбільш привабливою формою подачі документального матеріалу. Багато шкоди завдала школа М.М. Покровського, яка тлумачила діяча як комплекс соціально-економічних факторів. Інша причина недостатнього розвитку історико-біографічних досліджень – спеціалізація істориків, яка останнім часом стала більш вузькою, і тому ідея реконструкції особи під пером історика видається сумнівною. Історик має суворо слідувати за фактами та обумовлювати випадки власного тлумачення. Рішуче заперечення у Короткова викликає й теза про “співпереживання” автором життєвого шляху особи. Практично мова йде про орієнтацію автора на сучасні ситуації. У публіцистиці це цілком нормальне явище, а в історичній роботі його застосовувати неможливо, оскільки тут найважливішим завданням є встановлення істини. Алюзійний метод отримав надзвичайне поширення в сучасній публіцистиці, літературі, драматургії (автор має на увазі художній фільм про Івана Грозного і паралелі з Сталіним). Професійна етика історика цього не повинна допускати. Автор згадує про те, що немає, крім деяких винятків, біографій російських державних та політичних діячів (Олександра Невського, Сперанського, Вітте, Столипіна та ін.)¹⁰³.

А.Г. Тартаковський виступає проти застосування художнього методу, оскільки художній та науковий методи – принципово різні в пізнанні дійсності. Він бачить складність біографічних досліджень у нерозробленості джерельної бази.

Л.В. Мілов, підводячи підсумки, виокремив усі спірні позиції, разом з тим підкресливши, що дискусія залишає відкритими питання методології біографічних досліджень та розуміння принципу історизму в біо-

графічних дослідженнях не як відбитку епохи, а із застосуванням можливостей модернізації поглядів та трактувань.

У цьому ж номері журналу була опублікована стаття Н.Я. Ейдельмана "Про історизм у наукових біографіях (на матеріалах російської історії XIX ст.)", присвячена деяким характерним проблемам, що виникають на шляху вченого-біографа до історизму¹⁰⁴.

Ейдельман цілком справедливо сприймає біографії історичних діячів як суттєвий елемент історичних досліджень, оскільки, крім спеціальних творів та нарисів, фрагменти науково-біографічних студій входять складовою частиною в праці, присвячені різним проблемам. Давно доведене значення та необхідність використання принципу історизму, конкретно-історичного підходу в біографічних дослідженнях, врахування обставин місця і часу. Але Ейдельман звертає увагу на деяку небезпеку формального або суб'єктивного підходу до цього принципу, зокрема, у випадках близьких за часом історичних періодів, коли важко подолати ілюзію "сучасності" (тобто, XIX ст.). Великою небезпекою є й модернізація уявлень, хоча необхідно витримати певний баланс у цьому питанні між тією та сучасною епохами. Важливо не експліціювати наше знання всього життя за його етапи, а виділити реальний зв'язок подій. Для цього необхідно вивчати всю сукупність документів про особу, його психологію, проводити порівняльний аналіз осіб, пов'язаних між собою, а також враховувати еволюцію поглядів та вплив обставин, проводити аналіз відповідних дій протягом усього життя¹⁰⁵. Уявлення про історизм як нинішнє лише об'єктивних даних та факторів звужує дослідницькі можливості історика і надає право в деяких випадках включати авторські гіпотези. Більш пізній погляд на минуле виявляє глибинний, часом неусвідомлений самими учасниками, зміст подій. Історизм полягає у встановленні взаємозв'язку погляду на подію та особу очима тієї епохи з більш пізнім поглядом на ті самі часи¹⁰⁶.

Дослідник історико-біографічного методу Є.В. Тарле В.В. Баженов, характеризуючи майстерність історичного аналізу в біографічних дослідженнях осіб Наполеона і Талейрана, окремо виділяє ретельний вибір фактів, викладених у біографіях, оскільки самі по собі біографії малоцікаві, але як історичні дослідження вони вписані в панораму історичних подій, що визначили життя та були результатом впливу особи. Тому в історії лише та біографія має виняткове значення для історичної науки, яка є одночасно і історичним дослідженням¹⁰⁷.

Дискусія 70-х років поставила питання про розробку методології біографічних досліджень, виокремила ряд методологічних питань: серед них встановлення реального змісту принципу історизму стосовно біографічних досліджень. У той же час виникають і перші розробки джерельної бази біографістики. А.В. Елпатьяєвський пропонує огляд архівних

документальних джерел історико-біографічних та генеалогічних досліджень, а у 80-х роках його роботу продовжують праці І.Ф. Петровської¹⁰⁸. Петровська детально аналізує деякі види біографічних джерел, що складають джерельну базу біографіки. Так, важливим джерелом вона вважає жапр некрологів, що має розвинену родо-видову класифікацію та велику кількість довідкових публікацій як окремих, так і в складі журналів, календарів, історичних видань, щорічників тощо, огляд котрих пропонується у спеціальній фактично науково-довідковій статті¹⁰⁹, а також подає огляд генеалогічних праць, які можуть стати у пригоді біографам. Петровська закономірно звертає увагу на можливість вивчення масових біографічних джерел як адекватного уявлення про суспільний побут та соціальну психологію певних верств населення того часу, необхідність введення в історичні та літературні твори образи не лише великих, а й звичайних людей, що дає можливість забезпечити повноту соціальної картини. Вона заперечує погляди про незначну роль документів у художній біографії, де психологічний аналіз творів нібито дає більше для розуміння творчої особи. Петровська рішуче відхиляє точку зору Б.В. Томашевського, який у 20-х роках висловлювався проти коментарів типу службових списків та родословних розписів, підкреслював важливість створеної автором легенди про своє життя і пропонував витримати рівновагу між легендою та фактом¹¹⁰. Подальший розвиток біографіки, на її думку, неможливий без розвитку спеціальної галузі джерелознавства, стан якого є незадовільним. Підкреслюючи, що не можна не надавати особливого значення оточенню та середовищу, що формує відмінні типи людей, Петровська пропонує огляд спеціальних джерел з питань служби особи та вивчення певного соціального середовища і стверджує, що евристичні можливості біографічного пошуку джерел складні лише на перший погляд. Створення уявлень про типи та види джерел дозволить досить легко відшукувати необхідну інформацію. Так вона виокремлює галузь офіційних та неофіційних послужних списків і анкетних даних, що зберігаються в архівах, оглядає довідкові видання різних міністерств, відомств та установ (у тому числі й університетів), надрукованих у пресі, подає їхній перелік з анотаціями. Це дозволяє встановлювати вірогідні дані, уточнювати суперечливу інформацію та полегшувати пошуки інших даних про особу в архівах¹¹¹. Копіткі роботи Петровської самі по собі можуть сприйматися, як довідники з біографічного джерелознавства.

У 70 – 80-х роках активізується історична біографія, з'являються окремі праці Ю.А. Лимонова, В.В. Мавродіна, В.М. Панєях (про О. Пугачова), О.С. Кана (про Г.В. Форстен), Р.Г. Скриннікова (про Івана Грозного, Бориса Годунова, Самозванців), М.В. Нечкіної (про декабристів, В.Й. Ключевського), П.А. Жиліна (про М.В. Кутузова), В.Д. Зорькіна (про С.А. Муром-

цева), А.Г. Колесникової (про В.Ф. Раєвського) та багатьох інших. Публікуються невеликі розвідки, нариси та статті І.М. Шакинко, О.І. Юхта (про В.М. Татіщева), Л.Г. Кислягиної (про М.М. Карамзіна) та ін. Вперше постає питання про створення Радянського біографічного словника¹¹².

Актуалізація біографічної проблематики привернула увагу й до проблеми укладання біографії вченого. Методологічно виокремлюється галузь наукової біографії, яка досі не ставилася, як самостійна проблема. Розробка методів дослідження особистості вченого, його життя і діяльності набула особливої актуальності наприкінці 60 – на початку 70-х років, коли наука почала перетворюватися на виробничу силу. Цьому питанню був присвячений спеціальний симпозіум з загальної проблеми “Історія світової культури”, організований Інститутом історії природознавства та техніки АН СРСР і Комісією комплексного вивчення художньої творчості Наукової ради АН СРСР (Москва, 1972 р.). Поєднання зусиль інституцій різного наукового спрямування було викликано усвідомленням того, що особистість вченого пізнається як в наукових поняттях, так і в художніх образах. І хоча засоби пізнання у тому та іншому випадках різні, вони тісно пов’язані між собою. Визнання міждисциплінарного характеру наукової біографії витікає із загальноновизнаної тези, що з розробкою біографії творчої особистості пов’язаний комплекс проблем: філософських, соціологічних, історичних, психологічних, етичних, педагогічних та ін.¹¹³ Ці підходи дозволили вперше зібрати за одним столом науковців та письменників, фахівців у галузі природничих, технічних, фізико-математичних та гуманітарних наук і висвітлити деякі теоретичні й загальнометодичні питання вивчення біографій, особливості аналізу творчої особистості в контексті логіки та психології науки і соціально-історичних обставин його творчості. Надзвичайно широка проблематика висвітлила специфічні питання біографії вченого.

Перше коло питань було пов’язано із загальними проблемами наукової біографії. Ним присвятили свої матеріали Б.С. Мейлах, М.Г. Ярошевський, Б.М. Кедров, В.С. Кірсанов, В.П. Карцев, В.Я. Френкель, Б.Г. Володін та ін.

Мейлах вважає біографію самостійною науковою проблемою, що розглядає особистість в її історико-соціальной обумовленості і одночасно – в індивідуальній своєрідності. Її структурні елементи завжди стабільні: характеристика життєвого шляху вченого, його епоха, оточення, становлення як науковця, значення його досліджень для науки та суспільства. Головним методологічним питанням, на думку Мейлаха, є ступінь розкриття процесу його творчості. Він диференціює методологічні підходи до розкриття творчого процесу в залежності від виду біографії, вважаючи, що в масових біографіях цього процесу можна і не розкривати, а в науково-дослідних, навпаки, – розкриття творчої лабораторії є головним зав-

данням. Це пов'язано із вивченням індивідуальної своєрідності вченого. Є думка, що своєрідність вченого не має впливу на його наукову діяльність. Мейлах вважає, що це не так.

Природно, типологія вчених є об'єктивною категорією, але неповторність кожного й визначає творчі процеси. Не можна не згадати також і про проблеми етики вченого та його моралі. Проте головним все ж є розкриття імпульсів наукової діяльності, властивих особистості. Заслуговують на увагу і принципи висвітлення творчої особистості в літературі та мистецтві, але в кожному конкретному випадку авторські погляди мають спиратися на певну концепцію, яка перетворює автора на дослідника¹¹⁴.

Біографії вченого як наукознавчій проблемі присвятив свою статтю М.Г. Ярошевський. Він звернув увагу на єдність методу наукової та науково-популярної біографії. Автор справедливо стверджує, що популярному викладу теорії передують глибоке знання самої теорії. "Науково-популярна біографія можлива лише у випадку, якщо склався її "академічний прообраз" – біографії у змістовному значенні такого життєпису та життєпояснення, яке відповідає принципам, методам і критеріям наукового дослідження"¹¹⁵. Але є інша проблема – проблема співвідношення художнього жанру та наукової біографії. В біографічній реконструкції, особливо духовного та психологічного світу людини, біограф має звертатися до сфери домислу. Але Ярошевський протестує проти висловленого Моруа права біографа на вимисел, яке він пов'язує з неможливістю поширення на об'єкти науки узагальненого та причинного (детерміністського) мислення, відмовою пояснити індивідуальність людини науки у творчості природничим та соціально-історичним аналізом. У цих випадках пояснення переміщується, за Моруа, у сферу ірраціонального, інтуїтивного. На думку Ярошевського, це результат деформованого розвитку психоаналітичних досліджень на Заході, які розчаровують біографів, неможливість подолання суперечностей у структурі психологічних досліджень, викликаних абсолютизацією психологічних координат у системі аналізу особистості. І досі в психології існує це розмежування, і біограф має керуватися власним психологічним досвідом. Невадчі психологічного підходу Ярошевський пов'язує з відмовою від комплексних методик дослідження людини та від застосування предметно-логічного і соціально-історичного аналізу. Новий комплексний та системний підхід він бачить у використанні засобів наукознавства. Успіхи наукознавчого підходу Ярошевський пов'язує з трансформацією самого наукознавства відповідно до об'єкта пізнання¹¹⁶. Проблематику наукознавчого аналізу він розкриває на прикладі біографії І.М. Сеченова. Дослідник розглядає такі поняття, як стиль та категоріальний апарат мислення вченого, що формує його категоріальний профіль (с. 50–51). "Аналіз осо-

бистості ученого, динаміки його мотивів, інтелектуальних і комунікативних якостей, рівня домагань та самооцінки, взаємовідносин з науковими товариствами, інтра- та інтер-індивідуальних конфліктів тощо співставляє наші сучасні завдання з біографічним жанром, що має могутні традиції". Особисті якості вченого, доходить висновку Ярошевський, тісно пов'язані із соціальними умовами його життя, рівно ж як і відображені в біографічній реконструкції особистості вченого об'єктивні та суб'єктивні фактори розвитку науки¹¹⁷.

Б.М. Кедров розглядає проблему вірогідності біографічних фактів і рекомендує метод співставлення та доповнення біографічних джерел, висловлюючи сумніви у вірогідності спогадів та необхідності перевірки будь-якого факту біографії. Він пропонує типологічну схему джерел за ступенем їх вірогідності. До групи "А" Кедров відносить ті, що були створені у період процесу або відразу після нього; до групи "Б" – ті, що були створені через певний час. Далі він пропонує визнати як критерій авторство джерела та відношення джерела до особистості, наприкінці – спосіб передачі інформації – писемний чи усний. Групу "А" Кедров класифікує за видами джерел – документи, що писалися для себе або для інших людей (він називає їх "монологами" та "діалогами"); "монолози", в свою чергу, він також ділить на робочі щоденники, записні книжки, конспекти лекцій тощо. Змістовну критику листування він також вважає обов'язковою. До числа усних джерел дослідник відносить диспути, бесіди, зустрічі, що були записані іншими людьми. Групу "Б" складають автобіографії, спогади, написані самою особою за багато років після подій, а також іншими особами. Серед останніх необхідно виокремити ті, що були написані очевидцями, адже вони можуть невірно тлумачити події або творчий процес. На заключення Кедров висловлює думку, що біографу ніколи не треба приймати поширену версію, а ретельно її перевіряти. Приймати рішення необхідно із врахуванням всієї сукупності фактів¹¹⁸. Стаття, написана вченим-хіміком, дуже далека від спеціальної історичної дисципліни джерелознавства, разом з тим висуває, як бачимо, джерелознавчі принципи біографічних досліджень. І хоча стаття не містить нових даних для теорії джерелознавства, разом з тим її поява є фактом наукознавчої постановки проблеми розробки джерельної бази біографіки. Концептуальні положення, висловлені Кедровим, свідчать, між іншим, і про єдність загальнонаукових методів пізнання.

У доповідях та статтях висловлювалися і окремі часткові питання висвітлення особистості. Г.В. Биков, посилаючись на В. Оствальда, підкреслює важливість у науковій біографії об'єктивного аналізу особистості та характеру її діяльності, взаємозв'язків з оточенням, включення як позитивних, так і негативних рис особистості, повного розуміння змісту подій, оскільки наукова біографія сприймається також, як наукове джере-

ло для подальших досліджень¹¹⁹. Д.С. Данін у дискусії про роль психології вченого наполягає на тому, що без реконструкції психічного складу та психології поведінки, реальних конфліктних ситуацій, наукової конкуренції та ін., – біографія вченого є неповноцінною, а типологія вченого – сумнівною¹²⁰. Розвінчання загальноприйнятих у суспільстві міфів, відмова від авторитету особи для встановлення істини, постійний аналіз вчинків є, на думку Б.Г. Володіна, однією з основоположних методичних засад біографії¹²¹.

В.Б. Гасілов виокремлює методологічне питання оцінки внеску вченого в розвиток галузі знань як важливе наукознавче завдання, оскільки оціночна діяльність грає визначну роль у саморегуляції науки. Підкреслюючи нерозробленість проблеми, він вказує на труднощі біографа, який змушений користуватися недиференційованою мовою, отже і неможливістю виявити різницю внеску вчених у розвиток науки, коли втрачається й зміст порівняння цього внеску в різних галузях знань. Як вихід Гасілов пропонує використання біографом мови метанауки, її термінів для опису співвідношення наукових досягнень ученого з ситуацією у науці. Знання термінів та їх значення не вирішить повністю проблеми суб'єктивної або вивельованої оцінки внеску, але наблизить біографа до оціночних реалій. Він пропонує класифікаційний апарат метанауки в галузі понять “теорія”, до якого відносяться: загальна характеристика (тривіальна, еквівалентна, помилкова, нова тощо), співвідношення з існуючими теоріями (включення, ізоморфність, альтернативність, взаемовиключеність тощо), гносеологічна функція (описова, генералізована, прогностична та ін.), ступінь поширення дії, вірогідність тощо¹²².

І.Лі. Радунська торкається проблеми жанрової типології і називає біографію науково-художньою літературою. Повнота та вірогідність наукової біографії без художньої майстерності й домислу не має виховної функції, яка є головною в біографії як жанрі¹²³.

Н.Й. Родний розглядає питання застосування логіки у процесі створення біографії вченого. У питаннях пояснення ролі великого вченого та об'єктивного розвитку науки існує дві полярні точки зору: перша пояснює розвиток науки появою певного вченого, як головного фактора руху наукових знань; друга – вчений – реалізатор необхідності, яка визначає народження генія. Ці логічні підходи формують і логічні концепції в біографії, що спираються або на випадковий характер процесу розвитку науки і видатну роль особи, або на “залізний” лапласовський детермінізм. Родний пропонує нову концепцію, суть якої полягає у визнанні необхідності, але в реалізації необхідності існують варіантні можливості. Тому він пропонує аналіз логічно-проблемної ситуації, яка передувала та була синхронна відкриттю, і типи відношення. Корисність свого підходу він доводить тим, що існують випадки паралельного від-

криття, коли ідеї витають у повітрі, і кілька вчених їх реалізують і, навпаки, коли ідеї витають у повітрі, а реалізує їх лише один науковець. Логіка біографії, – пише дослідник, – має свої закономірності, які необхідно вивчати, а тому біограф має бути дослідником, який працює в плані цілісної історії науки, а це дуже важко. Далі Родний виокремлює поняття стилю мислення вченого як загальну методологічну установку, що визначає шляхи вирішення проблем, але інтимний процес творчості – це щось таке, що принципово не підлягає пізнанню, – “засіб створення принципово нових теорій не пов’язаний органічно з своїм результатом, а тому не може бути використаним для отримання принципово нових відкриттів”. Але на питання, чому відбувається подія, біограф не може відповісти, і це необхідно зробити за допомогою логіки¹²⁴.

Учасники симпозіуму погодилися з необхідністю аналізу зовнішньої та внутрішньої мотивації (Б.О. Фролов), розкриття еволюції психологічного та критичного аналізу джерел (О.М. Кривомазов), використання образних методів і логічного, обґрунтованого домислу (Є.М. Кляус), визначення поняття “стилю мислення” (Є.С. Бойко), художніх нахилів вчених, їх естетичного світу (Л.Г. Давидова). Були запропоновані оригінальні методика вивчення наукової біографії (ентропійна методика С.Д. Хайтуна, методика аналізу позаособистосного суб’єкта науки, визнання онтологічної природи суперечностей самого пізнання та суб’єкта пізнання й визначення формування засобів теоретизації певного часу М.С. Глазмана). М.К. Гаврюшин звернув увагу на виокремлення проблеми універсальних творчих особистостей в біографії, на аналітичне співставлення різних сфер буття, які призводять до цінних наукових здобутків, що, в свою чергу, розкривають єдність процесів знання. О.О. Лежнева розкриває проблему ставлення вченого до минулого, сучасного та майбутнього в науці й житті. На особливу увагу заслуговує проблема ставлення до майбутнього, що витікає з конфліктів сучасного. Важливим для біографії видається Лежневій й погляд на посмертний період, реалізацію ідей вченого, оцінку особистості в поколіннях¹²⁵.

2.4. Проблеми теорії біографічних досліджень у 80 – 90-х роках ХХ ст.: культурологічні та філософські аспекти

Проблема методології історичної біографії як галузі наукової біографії та біографії у історико-культурному плані знову виникає у другій половині 80 – на початку 90-х років, і це пов’язано із новою суспільно-політичною ситуацією в СРСР, зверненням до невирішених питань та звільненням від ідеологічних обмежень.

Процес пізнання сутності жанру біографії продовжується, а проблемою, що найбільш дискутується, залишаються особливості цього жанру в науково-художній творчості та в історичних дослідженнях, спільні сфери дії і розмежування. Але все очевиднішим стає необхідність виокремлення біографії у окрему історичну галузь знань. Щоправда, термін "жанр" стосовно історичної біографії все ще продовжує існувати в історичній науці, хоча й з трохи іншим змістом. У 80-х роках виникає інтерес до особистостей політичних діячів та аналізу проблеми індивідуального й соціального в політиці, з'являються спроби виокремлення соціально-типологічних рис, визначення суб'єктивного фактора та його ролі в історії¹²⁶. Одночасно виникає і незадоволення розвитком як теоретичних, так і практичних питань вітчизняної історичної біографіки. Ці проблеми знову розглядаються на Всесоюзних конференціях та нарадах. У 1985 р. у Ленінграді була проведена спеціальна міжвузівська конференція з питань наукової біографії як виду історичного дослідження, яка визнала, що біографія є повноправним жанром історичної творчості¹²⁷. І хоча на конференції методологічні питання не отримали широкого обговорення, у збірнику статей за матеріалами конференції були представлені історико-біографічні розвідки, які демонстрували джерелознавчі та історіографічні дослідження в галузі біографістики, ставили питання про співвідношення соціального й індивідуального в аналізі представників робітничого класу, особистісно-біографічний підхід у масовому вивченні біографій робітників та створенні "Робітничої енциклопедії"¹²⁸.

У серії статей піднімається питання, що неодноразово ставилося, як проблемне: про тип історичного та біографічного дослідження (біографія – монографія). Розгортаються дискусії з приводу методичних засад виокремлення біографії в історичній науці як науково-популярного жанру та біографічних досліджень, як суто монографічних.

На Всесоюзній конференції, присвяченій розвитку історіографічних досліджень (Дніпропетровськ, 1985 р.), це питання було підняте Л.Є. Кертманом, який в історичному пізнанні надає значення біографії не як ілюстративному матеріалу, а як засобу пізнання реального механізму політичної, наукової та іншої діяльності. Він звертає увагу на необхідність залучення до дослідження психологічного аналізу особистості того соціального прошарку, до котрого відноситься особистість. Автор визначає наукову біографію як такий жанр, в якому здійснюється збільшення наукового знання про події та процеси. Історичними особистостями він вважає лише тих, хто має можливість впливати на історичні події, відіграючи в них відносно самостійну роль. Далі Кертман стверджує залежність подій від особи, яка має статус історичної особистості, і дій особи в залежності від конкретно-історичних обставин. Без урахування дії особистості сама подія не може бути адекватно сприйнятою, а тому мова

йде про таке поповнення знання, яке іншим шляхом, ніж створення монографії біографічного характеру, отримати неможливо¹²⁹.

Ці проблеми знайшли відображення у спеціальному збірнику статей, підготовленому до XVII Міжнародного конгресу історичних наук 1990 р. у Мадриді, до якого увійшли теоретико-методологічні статті Т.О. Павлової, Е.В. Ляпустіної та І.Л. Беленького. У вступній статті "Біографістика в СРСР" Т.О. Павлова у постановочному плані окреслила основне коло методологічної проблематики біографістики. Головну методологічну проблему, що фокусує всю проблематику, вона визначає, як взаємодію двох структур: герої, тобто предмет біографії, вписаний у контекст свого часу і нерозривно пов'язаний з ним, і автор, біограф, який відчуває на собі таку саму глибоку та різнобічну залежність від своєї епохи. В основі особливості жанру знаходиться діалектичне протиріччя не лише особистих архетипів, а й епох, що визначає і той факт, що біографія так само належить науці, як і мистецтву¹³⁰. Біограф має бути і митцем, й істориком.

Йдучи за принципами виокремлення історичної біографії від інших історичних творів, висловлених у свій час Хубачем, Павлова висловлює думку, що біографією в повному смислі цього слова можна назвати лише такий життєпис, де в центрі уваги знаходиться неповторний образ людини і де розкривається її внутрішній світ. А для цього необхідний художній елемент, поєднання раціонального пізнання та інтуїції, при відношенні автора до героя не лише як суб'єкта до об'єкта, а й як суб'єкта до суб'єкта. Павлова посилається на С.Л. Утченко, який вважав, що історична особа є завжди інтегрованою, оскільки, крім вихідних властивостей, вона збагачується кожною новою епохою, через котру вона проходить, і кожна епоха, в свою чергу, вносить щось своє, нове у поняття історичної особистості¹³¹.

Історична біографія має й свої специфічні особливості – вона визначається як така лише в контексті епохи та справи, якій особа присвятила своє життя. Павлова трактує історичну біографію широко – як частину історичної науки, а не як біографію, присвячену історичним діячам. Вона відзначає основні методологічні проблеми. Перша – встановлення ролі особи в історії, оскільки характер розвитку радянської біографістики, що виникає в 30-х роках і панує до недавнього часу, позначений офіційною догматичною ідеологією, що стверджувала незначну роль особистості в історії та відводила місце особі лише в тому випадку, коли вона виконує волю мас. Поняття маси при цьому має деякий знеособлений "містичний" зміст всупереч тому, що все ж таки за деякими особистостями залишалося право бути двигунами соціального прогресу в історії¹³².

Друга проблема, що її розглядає Павлова, – типологія. Всі біографії вона ділить на 4 типи: науковий, науково-популярний, науково-художній

та романізований; при цьому вона підкреслює, що розуміє умовність цього поділу, розмитість меж. Не розглядаючи уважно основи класифікації, вона подає побіжну характеристику різниці між науковою та науково-популярною біографією і науково-художнім й романізованим типами. Для автора наукової та науково-популярної біографії історична особа має значення виняткове в тому випадку, коли вона відіграє певну роль в історичних подіях. Павлова згоджується з думкою Клібанова про те, що видатним суб'єктом історії стає той індивід, який сам є найбільш повноцінним продуктом історії, виступаючи виразником і представником її рушійної сили. Відповідно й відношення автора до матеріалу біографії і особи героя можна характеризувати як суб'єктно-об'єктне. Це в найбільш повному вигляді було висловлено В. Баженовим під час аналізу біографічних творів академіка Є. Тарле. Історик виокремлює лише ті документи, які вважає принциповими для характеристики діяльності та внеску історичної особи до історичного процесу. Далі Павлова загострює увагу на думці В. Баженова про метод історико-біографічних досліджень, що був властивим Є.В. Тарле та деяким іншим дослідникам видатних осіб – С.Л. Утченку, М.А. Барзі, І.О. Белявській, Ю.П. Михаленку та ін. Ці дослідження сформували специфічний вид історичних праць, що може бути охарактеризований як біографії-монографії, в яких середовище є рівноправним предметом дослідження і ставиться в рівноправне положення з особою¹³³. Інший тип біографічних досліджень, коли мета біографа – підпорядкування свого дослідження ролі особи в історичному процесі та її внеску, як, наприклад, дослідження Ю. Михайленка про Ф. Бекова, концепція якого спрямована винятково на розкриття ролі Френсіса Бекона як родоначальника матеріалізму. Власне біографія – життєвий шлях, психологічні відмінності, деталі поведінки, – все це є необов'язковим, якщо воно не впливало на події суспільної ваги. У подібній монографії про Наполеона Бонапарта А. Манфреда випали навіть шість років життя імператора на острові Св. Єлени, а також зовсім не розкритий внутрішній світ цієї людини. Науково-популярні твори історичного характеру відрізняються такими ж рисами. Ці історичні дослідження є, на думку Павлової, особливим типом біографії, створеним радянськими дослідниками. Дослідника, передусім, цікавить епоха, а біографічні відомості збираються в окремий розділ. Павлова підкреслює професійність біографічних досліджень – книги про письменників носять літературознавчий характер, про філософів – філософський, про істориків – історичний тощо.

Інший підхід до науково-художньої біографії – це виділення особистості як неповторного явища, еволюції душі, поєднання науковості та художності. Поряд з використанням документальної бази у такій біографії допускаються домисли та інтуїтивні висновки. Ставлення автора до героя

відрізняється інтимним характером. Герої в такому разі є не лише об'єктом, а й суб'єктом пізнання, який здійснює обернений вплив на біографа. Такий підхід деякі дослідники вважають суб'єктивним. Але Павлова пише, що й історичний підхід є суб'єктивним (доля суб'єктивності різна. – В.Ч.)¹³⁴. Це не означає, що науково-художня біографія не має наукового обґрунтування або наукової бази. Однак вона належить рівнозначно як літературі, так й історії (що є сумнівним. – В.Ч.). Найбільш яскравими прикладами такої біографії є праці Ю.І. Селезньова “Достоевський”, І.П. Зологуського “Тоголь”, Ю.М. Лошица “Тончаров” та ін.

Четвертий тип – романізована біографія, яка належить повністю до белетристики. Тут допускаються не лише елементи домислу, а й вимислу. До таких біографій відносяться “Кюхля” та “Пушкін” Ю.М. Тинянова; книги М.О. Булгакова про Мольєра; О.М. Михайлова “Державін” та серія “Полум'яні революціонери”. Давно помічено, що ставлення до біографії в суспільстві залежить від відношення до особистості людини взагалі.

Павлова розглядає і основні віхи історії біографії в СРСР, починаючи з першої чверті ХХ ст.: зокрема, вона зупиняється на етапі створення М. Горьким “Жизни замечательных людей” (під час війни серія мала назву “Великие люди русского народа”). Після війни серія “ЖЗЛ” відновлюється, але вона набуває чітко політичного змісту: у списки видань були включені прогресивні та революційні діячі, передовики праці. Змінювалася й методологія – до життя героя підходили, як до подвигу, головна увага приділялася справі, якій присвячував себе герой. Особисте не бралось до уваги. Стиль викладу був піднесений, але сухий, біографія випрямляла лінію життя, описувалася переважно професійна діяльність. Книги збільшувалися кількісно, але не якісно, втрачаючи через те читача¹³⁵.

Кінець 50 – початок 60-х років ознаменував період так званої відлиги і призвів до переоцінки цінностей, коли людина знову опиняється у центрі уваги дослідників. Виникає велика кількість біографій вітчизняних осіб, з'являються переклади А. Моруа, С. Цвейга, І. Стоуна. Але загальна методологія залишалася такою ж. Лише у 80-х роках з'являється моральна позиція в історико-біографічних дослідженнях, звільнення від штампів та формальних оцінок героя.

В останній період – кінця 80-х років – відроджуються імена, забуті за радянських часів, релігійні діячі, поети та письменники дореволюційної Росії, репресовані, емігранти. Цей період відзначений публіцистичною біографією, документальних оповідей небагато (автор називає лише праці Д.Волгогонова про Сталіна та Троцького, написані на великому, недоступному тоді ще для загалу, документальному матеріалі). Павлова робить невтішний висновок: “Історія біографічного жанру в СРСР, як виз-

нають дослідники, залишається досі нерозробленою. Хоча деякі вважають, що її взагалі неможливо розробити, оскільки біографія – жанр, що не підкоряється жодним законам”¹³⁶.

У статті Е.В. Ляпустіної розглядається досить популярна в сучасній історії біографії тема, присвячена періоду античності, що висунула багато яскравих політичних діячів, про діяльність котрих свідчать нечисленні джерела. Дослідниця підкреслює зневагу ряду історичних західних шкіл до біографічного жанру в його літературознавчій трактовці. А якщо історики і займаються біографічними дослідженнями, то напевно чи можна назвати їх дослідження в повній мірі біографічними. Ляпустіна зупиняється на “родових” ознаках історичної біографії, серед котрих найсуттєвішою є увага історика до епохи, суспільства та середовища поряд з фігурою героя. Історики відмовляються від вузькобіографічного методу, оскільки історичний діяч не може бути відірваним від політичної історії і накладає на історію свій відбиток, який слід вивчати рівнозначно, як і самого діяча. Другою особливістю є її, як правило, прихований зв’язок із сучасністю. Ця актуалізація історичних діячів минулого є свідченням “повторюваності” історичного процесу, що дає певні можливості у співставленні історичних діячів¹³⁷. За умов вузької джерельної бази історики все ж залучають до дослідження гіпотезу як науковий метод та доповнюють її наочністю. Біографічне дослідження вибирає не всі, а лише ті факти в історії, що мають відношення до життя особи, виокремлює дві основні функції історичної біографії – просвітницьку та виховну¹³⁸. Біографічне дослідження також визначає об’єкт історичної біографіки – під категорію історичного діяча підпадають державні, політичні, військові, громадські діячі, пов’язані з державною діяльністю.

Дуже важливою для розвитку історичної біографістики є стаття І.Л. Бельського, який виступив з коротким оглядом історіографії біографії в Росії, починаючи з кінця ХІХ ст. (коли, на його думку, конституювалася біографіка), де в загальних рисах показав лінію розвитку біографічних творів до 80-х років та їх основні риси. Дослідник перший визнав, поряд з літературним жанром, біографію як спеціальну галузь історичних досліджень¹³⁹. Йому належить поділ біографії на “прагматичну” та “змістову”. Для “прагматичної біографії” характерні хронологічна послідовність викладу та зв’язок подій зовнішнього і внутрішнього життя людини без поглибленого звертання до змісту та підсумків життєвого шляху: цілісні і фрагментарні життєписи, біографічні нариси, хронографи, “життя та праці”, ітенарії, довідково-біографічні тексти.

Вихід за межі прагматичного викладу, усвідомлення значимості змісту життя в його основоположних духовних та соціокультурних просторах (у контексті історії національної культури і національної держави; класичної літератури, філософії тощо) характеризує “змістову” біогра-

фію. Таким чином, Беленький насправді формулює дві сторони біографії: формально-описову, коли превалює подійність життєпису та особа розглядається, як індивідуальна особистість, і контекстну, коли особа розглядається, як соціальна індивідуальність (визначення наші. – В.Ч.).

Розглядаючи бібліографію та окремі твори в галузі теорії біографістики, Беленький подає характеристики основних етапів розвитку біографії в СРСР.

Перший – 20 – 30-ті роки, пов'язаний з принциповими новаціями в світоглядній, історико-культурній та ідеологічній ситуаціях епохи, зародження формальної школи (Рибніков, Винокур) та її розгром.

Другий – героїко-міфологічної парадигми – друга половина 30-х років (з канонічною біографією Сталіна у центрі) до середини 50-х років, коли ідеологічні детермінанти викреслили з об'єкта вивчення значні пласти вітчизняної літератури.

Третій – середина 50-х – 80-ті роки – період зламу світоглядних уявлень, переосмислення дискусійних проблем вітчизняної історії, розширення видів біографічного жанру, зокрема “прагматичної біографії”, художньої та романізованої біографії і “політичного портрета”¹⁴⁰.

Вивчення сучасної біографіки Беленький вважає суперечливим: разом із звільненням біографії з ідеологічних лещат, появою блискучих робіт ми спостерігаємо явне зниження едиційної культури, послаблення уваги до “нарративних біографій” (передусім, хронографічної), порушення біографічної етики, поширення белетризації та художнього вимислу, вторгнення механізмів масової культури в біографію. Інша небезпека – пафос деміфологізації, що призводить нерідко до створення нових міфів. Ці риси менш характерні для словниково-біографічної справи (пор. ряд видань – “Русские писатели: 1800–1917”, “Художники народов СССР”, репринт біографічних додатків до словника Граната та ін.).

Беленький звертає увагу на праці, яким властиве усвідомлення загальних теоретичних проблем біографіки (статус та ціннісний зміст біографії, співвідношення художніх та науково-історичних засобів, відношення до документа, історія жанру, типологія текстів), і хоча він не аналізує розвиток теоретичних уявлень про біографію, все ж таки виокремлює два напрями: 1) біографіка як галузь історичних досліджень (її розробка тільки почалася; окремі питання поставлені в роботах В.В. Баженова, Л.Е. Кертмана, С. Семанова, а також у виступах істориків на дискусії 1970 р за “круглим столом”; див. журнал “История СССР”); 2) біографіка як загальне літературне явище. Останній напрям представлений великою кількістю досліджень, оскільки він охоплює значне коло питань письменницької праці та літературознавчих аспектів біографіки як літературного жанру і його історії. Цей напрям представлений визначними іменами (до статті додається бібліографічний список праць): літературо-

знавчі аспекти та літературна праця письменників – А.О. Демченко, Я.М. Тордіна, І.А. Золотуського, Ю.М. Лотмана, В.І. Мільдона, В.П. Порудоминського, Л.А. Шубіна, Н.Я. Ейдельмана, Б.М. Ейхенбаумана; окремі аспекти історії жаңру – С.С. Аверінцева, Л.І. Вольперта, Н.І. Григор'єва, В.Н. Жданова, Н.І. Кузнецова, В.С. Муравйова, Б.М. Плюханової, П. Палієвського, Є. Рабинович, Е.А. Савостіної, перекладну літературу (Ш.О. Сент-Бева, І. Тена та ін.), критико-аналітичні статті про західні біографічні твори.

Другий напрям розглядає біографію винятково, як жанр літератури, але це єдина узгоджена думка, в інших питаннях, зокрема про можливість художнього вимислу, ролі інтуїції біографа, застосування діалогових форм спілкування біографа та автора, – “ми не знайдемо ні ясності позицій, ані обґрунтування позиції в досвіді тих теоретиків, які самі виступають, як автори численних біографічних творів”¹⁴¹. Одночасно Беленький підкреслює плідність деяких питань, що окреслюють контури історичної поетики дослідницьких проблем: “біографічного міфу” та взаємовідносин “оповідання” і “біографії”, діалогові відносини людини, літературного портрета, персонології тощо.

Беленький звернув увагу на появу праць у галузі аналізу біографії філософів та останню тенденцію політичної біографії (зокрема, він звернув увагу на працю М. Сіверцева¹⁴² про типологію влади, яка розглядає структуру біографії політичного лідера харизматичного типу крізь призму побудови героїчного міфа). Лише у статті В.Головіна¹⁴³ про творчий метод У.Патера обговорюються змістовні аспекти біографії.

Далі автор простежує у загальних рисах деякі моменти в розвитку вітчизняної біографії кінця ХІХ – ХХ ст., зокрема, він дійшов висновку, що багато найважливіших проблем біографічного пізнання трактуються у ній, як правило, на есеїстичному та критико-публіцистичному рівні. Теоретико-філософське осмислення проблеми біографічного знання не отримало у вітчизняній традиції належного розвитку, “білою плямою” залишається тема еволюції культурно-історичних передумов розвитку біографіки, ідеологічні аспекти парадигм уявлень про ієрархію культурних цінностей у різні епохи та ін.

Проблеми історичної біографії порушуються у статті В.Д. Балакіна, присвяченій Фрідріху Вільгельму Великому, курфюрсту Бранденбурга і найулюбленішій персоні прусько-малогерманської історіографії. Балакін, звертаючись до одного з спірних методологічних питань біографіки – необхідності чітко розмежовувати біографію від монографії, – разом з тим звертає увагу на небезпечність розгляду біографії, як опису життя та діяльності людини без врахування контексту. “Біограф піддається небезпеці написати персоналістичну версію історії, якщо він некритично розглядає цілий комплекс подій як творіння однієї людини, не враховуючи інші фактори. Коли життя історичної особи показане у всьому

розмаїтті взаємозв'язків, розмежованих у суто понятійному відношенні, тоді й інші фактори історичного процесу набувають властивого їм значення"¹⁴⁴. Балакін впевнений, що написати біографію державного та політичного діяча неможливо без залучення фактів і опису подій, які не можуть бути сприйнятими, як чисто біографічні події, але вони залучаються в тій мірі, у якій це необхідно для розуміння того, що здійснюється. В житті таких людей, навіть й інтимному, немає того, що можна розглядати, як відділене від "зовнішнього", і навпаки.

Філософські аспекти біографії звернули на себе серйозну увагу лише з початку 80-х років, після того, як був накопичений науковий досвід біографії філософів у серіях "Мислителі минулого", "Наукова біографія" та "ЖЗЛ". Першим на проблематику біографічного аналізу як історико-філософського дослідження звернув увагу Е.Ю.Соловйов¹⁴⁵. Він проаналізував досвід розкриття індивідуальності і методів висвітлення життя й творчості видатних мислителів світу у філософських біографіях серії "ЖЗЛ" та деяких проблемних питань, пов'язаних з розкриттям творчої лабораторії ученого-філософа. Автор розглянув різні концептуальні підходи до біографії філософів (А. Гулиги, А. Штеклі, Н. Пірумової та Б. Тарасова)¹⁴⁶ і запропонував типологію біографічного аналізу за принципами дослідницького завдання:

1. Спроба розглянути життя мислителя, як лабораторію думки, де автор виокремлює проблемну єдність творчості (А. Гулига);

2. Аналіз життя в контексті постійної боротьби за свої ідеї та концепції і їх суспільне визнання (А. Штеклі).

3. Концентрація уваги на житті особистості, як на першому досвіді соціально значущого впровадження її ідей, як на практичному ґрунті, що перевіряється ідею (Н. Пірумова);

4. Розгляд життя та особистості мислителя, як форми здійснення особистого синтезу різних форм духовної діяльності, що відповідає ступеню розвитку суспільства та культури (Б. Тарасов).

У цьому Е. Соловйов бачить методологічну своєрідність філософського аналізу, активного характеру пізнання людини через біографію. "Безпосереднім об'єктом біографії є життя окремої людини від моменту народження до моменту смерті. Однак, – пише він, – предметом, на котрий направлене основне зусилля біографа, кожного разу стає соціальна та культурна ситуація. Лише по відношенню до останньої життя, що описується, набуває значення історії, особливої змістовно-часової цілісності, у якій застосовуються поняття унікальності, подійності, розвитку, самореалізації"¹⁴⁷. Соловйов скептично ставиться до перевищення значення герменевтичного та психологічного аналізу в біографіях, що розвивається на Заході, зокрема у школі В. Ділтея, його послідовника Г. Міше та З. Фрейда.

Визнання константною структури “усвідомлення життєвого досвіду”, як самоідентифікації особистості та розвиток цієї теорії, як онтологізації визначної ролі автобіографії, коли сама людина осмислює своє призначення та його реалізацію, на думку Соловйова, веде до визнання життєвих ситуацій як історичних декорацій, до розгляду руху особи до себе, яке знеососблює біографію будь-якої особи, оскільки самоосмислення та самореалізація як проблеми є типовими. Психоаналітичні біографії (Цвейг, Ясперс, Фрейд) є дзеркальними протилежностями герменевтичного життєпису і перетворюють творчий процес у патогенний, вбачають у травмі та аномалії зміст ситуації життя, коли треба відторгнути частину хворобливого “Я”. Різноманіття особистостей зведено до таблиць психічних травм та аномалій. Разом з тим —, пише Соловйов,— психоаналіз має бути застосований для біографічних досліджень творчої особистості. Звільнення психоаналізу в біографії від фрейдизму та вихід на аналіз ситуаційно-історичних обставин життя (Е. Еріксон) дають плідні результати. Але, як підкреслює сам Соловйов, проблема інтеріоризації культурно-історичних конфліктів — одна з фундаментальних й найбільш складних у біографічному аналізі. Для її вирішення недостатньо знати сукупність умов та обставин, за яких жила людина, а необхідно розглядати їх соціально-діагностично та побачити суспільство не лише як середовище, а й як джерело його свідомості та морально-історичних апеляцій, а обставини представити, як драму, в якій діє особа. Отже, Соловйов вважає проблемно-історичну орієнтацію біографа головною методологічною основою біографіки¹⁴⁸.

Філософський напрям початку 90-х років представлений О.Л. Валевським, який проводить філософський аналіз біографічного письма і розглядає біографіку (біографічне письмо, як форму текстуальної представності), як автономний тип гуманітарного знання, що претендує на автентичну теорію й методологічну базу і біографію, як реконструкцію індивідуальності, що є явищем європейського інтелектуалізму. Виокремлюючи просторово-часову та ціннісно-змістовну автономність об'єкта, він пов'язує її з категорією індивідуальності (особистості) як частки цілого.

Онтологія біографічного знання — це ряд умов, які дають можливість текстового представлення матеріалу. До них він відносить: а) структуру мови даної культури та її спроможність висловити феномен індивідуального; б) інтелектуальні можливості ідентифікації та самоідентифікації особистості через переорієнтацію зв'язків питань “хто я?” на базисне для біографії “хто він?”; в) компетенції біографічного знання або можливості реконструювати питання відповідно у формі поведінки персонажу; д) використання ігрових моментів, як базового конструкту біографічного знання, що дає можливість реконструкції моделі ситуацій та вірогідної поведінки персонажу, які не обов'язково підтверджуються доку-

ментально¹⁴⁹. Критерій істинності переміщується з галузі подій та фактів у сферу ймовірного змістовного значення та моделювання індивідуального.

Цілком справедливо він розглядає проблему вимірів науки та мистецтва в біографічній реконструкції не в контексті їх протиставлення, що склалися в історіографічній науці, а як “складне утворення, до якого можна застосувати як наукові параметри, так і засоби, якими користуються образотворчі мистецтва”¹⁵⁰.

Валевський розглядає систему стихійної класифікації, яка склалася в науково-біографічному середовищі: за типами – на наукову та художню (стародавній спір про те, що є біографія – наука чи мистецтво); за видами – на енциклопедичну, історичну, портретну та літературну. Щоправда, Валевський не розглядає засади класифікації, а лише подає їх коротку характеристику¹⁵¹. Сучасну наукову біографію, спираючися на думку М.Г. Ярошевського, він вважає прерогативою істориків (у тому числі й істориків науки, літератури, філософії). Її характеризує орієнтація на об’єктивність як дослідницький інструментарій і як засіб викладу, а також як узагальнення та типизацію матеріалу, який, на думку Валевського, гарантує наближення до істинності знання. Художню біографію характеризує творча свобода письма, авторська індивідуальність викладу, відмова від педантизму при опрацюванні джерел, можливість художньої інтерпретації та інтуїції при заповненні лакун.

Валевський пропонує філософську реконструкцію біографічного знання (історик скаже про біографічний факт, а не про знання. – В.Ч.) як процес отримання вірогідного знання про історію існування індивідуальності персонажа. Вірогідність він визначає трьома факторами: 1) репрезентативним характером емпіричних галузей, 2) автентичним характером схематики пояснення та 3) переконливістю (естетичною цінністю) оповідного зображення. Під біографічним фактом він розуміє не лише реалії, які відповідають на питання “що”, “хто”, “де”, “коли”, а й абстрактні реалії життєвого шляху персонажа, які потребують пояснення (відповіді на питання “чому” й “навіщо”). Пояснення не може бути формальною процедурою, оскільки сама природа індивідуального не може бути формалізованою.

Статус етичних імперативів, на думку Валевського, складається з імперативу неперепишуваності біографічного тексту, “безвідповідності” персонажа та персоніфікації особистості (її часу та культури). Базисними поняттями реконструкції є поняття вчинку та ситуації, які є первинними цілісностями, оскільки їх неможливо розкласти без втрати феномена індивідуального¹⁵².

Біографічний досвід складається з герменевтичних ситуацій, що передують або супроводжують події. Він полягає у формуванні та апробації

змістовного еквіваленту, надтекстуального прочитання змісту як засобів розкодування феномена “мовчання” ситуації, коли неможливо експліціювати лакуни базових змістовних реалій, змістовної репрезентації автора біографічного досвіду. Пропонуються моделі біографічного дискурсу. Першу автор знаходить у засадах типів життєпису античного, середньовічного періоду та періоду Відродження (характерним є синкретизм фігур пояснення та зображення, відповідність та симетричність вимірів індивідуальності подіям і фактам життєвого фону, текст життєпису вплетений в життєдіяльність і є засобом іменування життя). Другу – в новоєвропейській біографії, якій властива система дзеркальності – впевненість у відсутності будь-яких трансформацій та деструкцій виразу індивідуального у процесі його текстуального уявлення, прагнення до окреслення причинно-наслідкових зв'язків і за допомогою калькування фіксування відображення причин та наслідків, зародження поняття авторського тексту та сучасних форм методологічної свідомості¹⁵³.

Валевський вводить поняття *білінгвізму* сучасного біографічного дискурсу, який він визначає: “по-перше, як поворот методологічної свідомості до наративної, до вивчення характеру трансформацій і деструкцій, які переживають феноменологічний ряд індивідуальності в процесі текстуального представлення; по-друге, у визнанні вірогіднісного характеру основ життя, що передбачаються (мети, змісту, сутності життя і т. д.) в проекції на реальне розмаїття подій і фактів життя; тобто визнання казуального плюралізму в поясненні, визнання того, що життя неможливо зводити до однієї причини; по-третє, використання декількох концептуальних мов у реконструкції; і останнє – визнання принципової незавершеності реконструкції індивідуальності, відкритості фігур пояснення і зображення, принципової недописаності будь-якої біографічної версії”¹⁵⁴.

Разом з тим, намагаючись уникнути міждисциплінарних аспектів вивчення біографії і розглядати біографію як загальний феномен, Валевський все-таки розгортає свої висновки переважно на тлі культурологічного та літературознавчого ареалу біографіки і аналізує біографічний жанр, не торкаючись проблеми біографії в історичних дослідженнях.

Ухил у галузь індивідуального за рахунок соціальної функції людини, як і навпаки – соціалізація особистості – лише тепер починають осмислювати як невинуватих. Кожний з них – важливий етап осмислення ролі людини у суспільстві, її вікових, соціальних і психологічних детермінант, які визначали мотиви вчинок та вплив на свідомість інших людей і лише в сукупності може вивчити психологію особи. Але питання міри, яка має бути в біографії, так і залишається невизначеним. Тому, висуваючи принцип білінгвізму, Валевський справедливо писав: “Загальне враження від запропонованих рішень залишається невтішним – за декларованим новаторством, як правило, слідує “прив’язка” біографічних

сюжетів до традиційних схем розмірковувань. Якщо реально біограф як самоочевидне сприймає необхідність використовувати увесь комплекс гуманітарного знання, то теоретична реконструкція і автентичний методологічний аналіз його дій все ще в майбутньому”¹⁵⁵.

А.А. Яковлев, який приділяє увагу методам психоаналізу для вивчення творчих процесів, навпаки, включає біографію до сфери історичних дисциплін, відштовхуючись від визначення Г. Випокура, який стверджував, що біографія - історія життя. Методом біографії Яковлев вважає “розуміння”, а об’єктом слугує “час – процес”, який не має “органічного”, “відтворюваного” та “регулярного” характеру, що властивий процесам та об’єктам, які вивчаються у природознавстві. Біографія підпадає під парадокс часу, який властивий історичним дисциплінам – доводиться вивчати події, існування котрих знаходиться завжди під сумнівом або засвідчується суб’єктивною пам’яттю. Виникає маса проблем, пов’язаних з істинністю суджень, висловлених в історії. Це надзвичайно важливо в біографії видатних вчених. Яковлев залишає відкритим питання про механізми творчої активності свідомості, що є складною проблемою, яка і досі не вирішена, а звертає увагу на “відтворення ситуації творчості”, коли діє механізм підсвідомого у діяльності визначних учених. Можливості такого відтворення Яковлев бачить у використанні біографічного аналізу і, зокрема, у з’ясуванні процесів міжособових комунікацій¹⁵⁶. Визнаючи, що психологічні механізми стану “відкриття” в науці і творчої ситуації поки ще до кінця не розкриті, він пропонує методи феноменологічного опису, який репрезентує засіб аналізу живої ситуації, хоча і не є експлікацією дослідницьких ситуацій. У цьому зв’язку Яковлев розглядає ситуацію, коли видатні математики Б. Рассел та А. Уайтхед створювали спільну працю “Принципи математики”, і знаходить підсвідомі психологічні спонукальні мотиви для такої творчості¹⁵⁷.

Якщо період 70-80-х років можна оцінювати як вибух проблематики наукової та історичної біографії, то останній період – 90-х років ХХ ст. – це період розквіту художньо-публіцистичної біографії, яка була заборонена у попередні роки: релігійної, психологічної, політичної. Релігійна біографія останнього часу – це життєпис Ісуса Христа, відродження життійної літератури про видатних діячів церкви¹⁵⁸. Оцінюючи загальне падіння естетичного та морального рівня публіцистичності сучасної художньої біографії, яка суттєво відрізняється від “великої літератури”, Беленький прозорливо окреслив виникнення та основні риси політичної біографії в Росії в 90-х роках, яка на сьогодні представлена дуже полярними за якістю творами та захопленням дегероїзацією історії, відродженням найгірших або спірних рис біографічного методу. Розквіт політичної біографії останніх років має, природно, як і всі попередні історичні етапи, чіткі історичні основи. Наприкінці 80 – у 90-х роках в Росії проходив

бурхливий процес завоювання ринку літературою сумнівної наукової якості, яка декілька десятиліть тому вже зайняла велику долю західної масової культури. На сьогодні настав час психологічної біографії. З'являється велика кількість художніх та політичних біографій, які можуть сприйматися, як досягнення в галузі звільнення від ідеологічної детермінанти (так, перекладаються зарубіжні біографічні дослідження, які раніше не були доступні нашому читачеві – про Гітлера, Ніцше, Наполеона, Сталіна, Лютера, Вільсона та інших видатних історичних діячів, в яких проблема психічного та парапсихічного домінує і виходить на перший план¹⁵⁹) і перекладаються як репрезентовані словниками політичних діячів¹⁶⁰ твори Д. Волкогонова, А. Іванова та ін.¹⁶¹

На тлі широко розгорнутої словникової діяльності по поверненню забутих імен, біографічних публікацій та видань теоретичні і методологічні питання біографічного жанру опинилися забутими.

Завершуючи огляд хронологічно-проблемного зрізу біографіки та її теоретичних досягнень у галузі різних наук в Росії та СРСР, слід підкреслити думку, що висловлюється різними дослідниками, які спробували розглянути єдині теоретичні та методологічні основи біографіки – сумнівність у самій ідеї можливості на сьогодні створення єдиної теорії біографії (Павлова, Золотуський, Беленький, Валевський та ін.), яка висловлювалася і в західній біографістиці.

Шляхи розвитку теорії біографічного жанру та історико-біографічних досліджень в Росії в XVIII – поч. XX ст., за деякими винятками, демонструють єдність явища біографії та її наукового пізнання в різних країнах. Близькість проблематики, єдність шляхів розвитку практичної біографіки та зародження теоретичних і методологічних основ біографічного жанру й біографічного дослідження у співставленні із загальноєвропейськими біографічними течіями та проблемами теоретичного оформлення свідчать про загальні закономірності розвитку біографічного звання, складність загальнолюдського поняття особи як об'єкта біографії та загальносвітових тенденцій розвитку художнього і наукового процесів пізнання людини в історії. Але своєрідність історичного шляху держав, їх національних особливостей проявилися найбільш яскраво в XX ст., періоді ідеологічного протистояння двох систем, який визначив багато особливостей в розвитку практичної біографіки.

Але до XX ст. біографіка в Росії розвивалася паралельно в трьох напрямках, які ніби то й не перехрещувалися, але, як свідчить аналіз латентних зв'язків та історико-порівняльний аналіз, були тісно пов'язаними історично, ідейно, духовно. Передусім, це проявилось у виникненні історичних форм біографії та складних формах їх дезінтеграції, формування сучасних типів, класів, родів та видів біографії.

На ранніх етапах своєї історії біографія має яскраво виражений син-

кретичний характер історико-літературного жанру (життєписи, історичний портрет в історіографічній традиції), але зачатки видової специфікації з'явилися дуже рано. В життєписі закладені майбутні форми художньої літератури, історичних оповідей, історичного портрета, некролога, публіцистичного нарису, автобіографії тощо. До певного періоду розвитку людства всі ці форми були поєднаними в історичній біографії, але одна з цих початкових форм була виокремлена в кожному конкретному творі як найважливіша. Це породжувало різноманітність підходів, видів біографічних творів та нечіткість їх класифікації, які викликали більш пізні дискусії про природу жанру та методи.

✓ У XVIII ст. розпочинається розподіл на художню та науково-популярну біографії, розвиток культури сприяє виникненню нового виду – словникової біографії, яка дає оцінку людині з універсальної точки зору. XIX ст. позначається розвитком наукових знань, виникненням методології та методики в художній та науковій біографії, які на першому етапі все ще в полові можливостей єдиної методології та методики біографії, розквітом художньої та словникової форм біографій. В історичних дослідженнях певний час має місце занепад історико-біографічного напрямку, що породжений ідеологічно детермінованим суспільством, перекирвлешням проблематики історичних досліджень та пануванням наукової методології, яка базувалася на ідеологемах. Звільнення від культу особи Сталіна, який химерно поєднувався з визнанням домінуючої ролі мас в історії, – дозволило відновити цей напрям в науці, але його теоретико-методологічні досягнення можна розглядати лише, як вступ до проблеми.

Одночасно увага до біографічного жанру, як реабілітації ролі особистості в історії окреслила декілька біографічних напрямів, що сформували власні наукові підходи, окреслився їх методологічний та методичний інструментарій.

Загальнометодологічно ці напрями характеризуються типологічно різними соціальними функціями літератури та науки, принципово різними методами пізнання дійсності, що властиві мистецтву та науці, а їх теорія є сферами дії різних наук – філологічних (передусім, літературознавства) та історичних (передусім, історіографії та джерелознавства):

1-ий тип – художня біографія – пов'язаний з розвитком літератури та її роллю в суспільстві, характеризується виникненням літературно-біографічного жанру в найрізноманітніших його формах – оповідання, нарис, есе;

2-ий тип – наукова (історична) біографія – пов'язаний з роллю науки в суспільстві та історико-біографічними науковими дослідженнями життя і діяльності державних та політичних діячів, діячів науки, культури, мистецтва: історико-біографічні дослідження, довідкова біографія, яка

спрямована на загальні завдання розвитку національної та світової культури. Науково-популярна біографія є різновидом наукового типу біографії.

Два методи пізнання дійсності та особистості – художній і науковий – в центрі уваги мають схожі проблеми: реконструкція особистості та роль особистості як індивідуального фактора в історії, науці, мистецтві, – але засоби реконструкції особистості та відтворення у текстовій формі мають принципово різний характер.

Лише за останній час виникає проблематика наукової біографії як галузі історичних досліджень та розподіл теорії біографії на наукову і художню із своїми методами пізнання, метою, формами, видами. Якщо літературні аспекти давно обговорюються, – наукові лише розпочаті, і вже оголошено про розмежування методик пізнання окремих типів діячів за соціальною типологією та родом діяльності (соціально-психологічна типологія особистостей в суспільстві та за категорією або верстовими якостями): державні й політичні діячі; художня інтелігенція (художники, письменники, представники культури); представники науки; універсальні діячі; представники різних соціальних верств (біографія різних категорій суспільства – інтелігенції, робітничого класу, буржуазії та ін.).

Одночасно спостерігається і специфічна для типу пізнання закономірність – об'єктом художньої літератури є скоріше творча особистість – видатна людина в галузі мистецтва, науки, культури; історичного дослідження – історичний діяч та представник певних соціальних верств. Цей висновок надає імпульс розробці концептуальних принципів біографістики як окремої науки та її теоретико-методологічних засад.

Історико-біографічний підхід набуває розвитку, як самостійна галузь досліджень історичної науки, проте її головні принципи та теоретичні основи ще чекають свого чіткого визначення.

Дуже перспективним є використання методів філософського, соціологічного та психологічного аналізу особистості, які набули надзвичайно інтенсивного розвитку. Кожний з напрямів та окремі аспекти проблеми індивідуального, окремого та загального в історичному процесі і духовному розвитку суспільства тісно переплітаються, і на сьогодні теоретичні основи біографіки в контексті проблеми онтології біографічного знання системно розглянуті лише в філософії (Валевський). Одночасно цей філософський підхід є скоріше здобутком філософії як науки, хоча й, безсумнівно, надає біографічній галузі знання певного методологічного рівня рівня. За визнанням самого Валевського, як і згаданих вище дослідників – філологів та істориків, – теоретична реконструкція особистості в біографії і автентичний методологічний аналіз дій біографа все ще в майбутньому.

РОЗДІЛ 3. БІОГРАФІСТИКА ТА РОЗВИТОК ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

3.1. Біографічний жанр в українських землях від найдавніших часів до XIX ст.: історичні види біографії

Біографіка у формі історико-біографічного життєпису та як історико-літературний жанр зароджується в давньоруських землях одночасно із появою літописання та власної церковної і світської літератури. Але головним джерелом писемних відомостей біографічного характеру є саме літописи.

Вже перші літописні зводи, що з'явилися в Києві в кінці X – на поч. XI ст., мають яскраво виражене значення загальнодержавного документа, де історія держави розглядається в динамічному процесі, й містять унікальні відомості про життя та діяльність видатних діячів раннього періоду нашої історії¹.

Прийняття християнства як державної релігії сприяло утвердженню єдиновладних принципів врядування та беззастережному ствердженню одноосібної влади великого князя київського. Тому життєписи та відомості біографічного характеру про великих київських князів, членів їх родин та найближчого оточення є у літописах основою історичної оповіді та якісною складовою частиною загальної концепції літописання. Зміцнення єдиновладдя визначило надзвичайно уважне ставлення до історичних постатей, оцінки їх дій та введення осіб, існування яких хоча й підлягало сумнівам, проте працювало на ідею християнської держави та історичність існуючої династії. Так, представники князівських родів є головними персонажами літописання, але літописці звертаються і до міфологічного періоду, надаючи діячам того часу статусу реальних постатей. “Діючими особами давньоруських оповідних творів були історичні особи або особи, що і не існували, але існування котрих не підлягало сумнівам. Навіть і в тих випадках, коли у твір вводилася вигадана особа, її оточував рій історичних споминів, що створювали ілюзію її реального існування у минулому”².

Другою важливою рисою літописання було те, що особа вводилася за

точно визначених історичних обставин, завжди в певному місці та часі, і історичність біографічних відомостей ніколи не підлягала сумнівам. Вимисли про реальних осіб не допускалися, хоча безпосереднє відношення до особи проявлялося літописцем у корективній формі. Це серйозне ставлення до власної історії характерне й для історичних оповідань.

Не менш важливою є риса територіальної окресленості держави і точна географічна прив'язка кожної події, яка сприймається літописцем, як пов'язана з державою і боротьбою за встановлення територіального статусу Київської Русі.

Незважаючи на те, що історія початкового етапу київського літописання надзвичайно складна, що є причиною постійних дискусій та суперечок між дослідниками, загальноприйнято вважати, що вже в 996–997 рр. при дворі київського князя Володимира було складено перший літописний звід за участю, ймовірно, Анастаса Корсунянина³. Тут були зібрані різні за походженням і змістом свідчення про історичні події в українських землях на час правління Володимира Святославича.

За часів князювання Ярослава Мудрого з'явився інший літописний звід, де його особа знаходиться у центрі оповіді, а власне біографічні елементи підкреслені такими сторонами діяльності великого князя, як просвітництво і будівництво храмів.

Ігумени Києво-Печерського монастиря Никон у 1072–1073 рр. та Іоанн у 1093 р. продовжують укладання літописних зведень.

Значний інтерес для біографів становить звід 1093 р., складений ігуменом Печерського монастиря Іоанном. Цей твір мав чітко виражене антикнязівське спрямування і опис подій закінчувався негативною оцінкою життя і діяльності князя Святополка Ізяславича, який перебував тоді на київському столі⁴. За це Іоанна було позбавлено сану і заслано до Турова.

Близько 1113 р. був створений славнозвісний літописний звід “По-весть временных лет”, до складу якого увійшли всі попередні зводи та різного роду уточнення і доповнення, пов'язані як з певними історичними подіями, так і з діяльністю всіх відомих на той час історичних осіб в давньоруських землях. Це був літописний звід і одночасно твір енциклопедичного характеру, в якому зібрані і біографічні та генеалогічні відомості про представників різних верств давньоруського суспільства. Його автором і укладачем був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Надзвичайно цікавими, з точки зору сучасних історико-біографічних досліджень, є не лише розповідь про життя князів та їх оточення, а й трактування певних подій з позицій ролі особи в історії, осмислення важливого значення князівської влади та ролі Київської держави. До портретного ряду князів додаються і фігури, які сягають початків київського міфологічного періоду, хоча щодо вірогідності та

реальності осіб укладач не висловлює жодних сумнівів і навіть засуджує плітки, що шкодять його ковцеппії. Прикладом може бути його трактовка існуючої на той час версії щодо особи князя Кия – засновника Києва: “Ини же не вѣдуще ркоша, яко Кий есть перевозникъ бысть, оу Києва бо перевозъ бѣше тогда с оной страни Днепра, тѣм глаголаху “на перевозъ на Києвъ”. Цілом резонно Нестор зазначив, що: “Аще бо былъ перевозникъ Ки, то не бы ходилъ к Цесарюграду, но сии Ки княжаше в роде своем, и приходившу ему къ цесарю... яко велику честь принялъ от царя”⁵.

Літописець одночасно розуміє і відрізняє поняття опису сучасних подій та історичної ретроспекції в описі осіб. Він прагне до об’єктивності у розкритті біографічних даних, які не підтверджуються його власними знаннями, й відверто каже, що, наприклад, він не був свідком, а лише чув про певні події та біографічні віхи у житті князя: “А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаемо [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь ото розказують, прийняв від [того] цесаря, – котрого я не знаю...”⁶. Іншою характерною рисою є надання “прямого речення” князеві.

Значний інтерес становить також літописний звід XII ст., який прийнято називати Київським літописом⁷. Редактором і укладачем його вважається ігумен Видубицького монастиря Моїсей. Цей звід структурно складався із фрагментів, написаних різними авторами (Петром Бориславичем, Полікарпом, невідомим літописцем Святослава Всеволодовича, Кузьмищем Киянином та ін.)⁸ Особливо детально в Київському літописі викладено події, пов’язані з життям і діяльністю князів Ростислава та Ізяслава Мстиславичів. Ростиславу Мстиславичу, зокрема, присвячений ряд панегіричних статей, автором яких вважається ігумен (а згодом архімандрит) Києво-Печерського монастиря Полікарп. Він же, очевидно, в молоді роки був автором хроніки, яка писалася при дворі князя Святослава Ольговича і згодом теж була включена до Київського літопису. Ним був детально описаний далеко не легкий життєвий шлях як самого Святослава Ольговича, так і життя й діяльність його родичів і найближчого оточення⁹.

Сучасником Полікарпа і автором літописних відомостей про “Мстиславове плем’я” (київських князів Ізяслава Мстиславича та Мстислава Ізяславича) був київський боярин Петро Бориславич. Вважається, що саме він був автором 14 князівських портретних характеристик, використаних в “Истории Российской” В.М. Татіщева¹⁰. На думку Б.О. Рибаківа, повна редакція літописних записів Петра Бориславича збереглася саме у втраченому нині Розкольниковому списку, що ним користувався В.М. Татішев при написанні свого твору¹¹. Характеристики князів, зроблені П. Бориславичем та іншими авторами, є, власне, першими біографіями державних діячів того часу.

Аналізуючи їх, Б.О.Рибаків дійшов висновку, що всі вони зроблені за певною схемою, яка відображає зовнішній опис та внутрішні якості князів:

1. Зовнішність (зріст, сила, врода, риси обличчя, волосся).
2. Риси полководця (ропорядливість, здатність до "устроєння полков", хоробрість, перемоги і поразки в битвах).
3. Риси правителя (рада з дружиною, правосуддя, нагляд за тіунами, ставлення до потреб народу).
4. Освіченість (любов до книг, знання законів, диспути з книжниками, знання мов).
5. Придворний побут (бенкети з дружиною, схильність до пияцтва, розпуста).
6. Риси характеру (гордість, честолюбство, хоробрість, лицарство)¹².

Аналіз літописів цього періоду дає можливість виокремити специфічні для літописання Київської Русі форми біографічних творів, що включені в структуру оповіді. Передусім, необхідно звернути увагу на переосмислення літописцями традиції греко-візантійської агіографічної літератури і появу своєрідного жанру агіографічної літератури, пов'язаного не з життями монахів-аскетів, а з життями князів, які були канонізовані. Такою є, зокрема, розповідь "Об убиєнии Борисове", згодом виконана Нестором за класичними канонами агіографії в "Чтєнии про житии и о погублении блаженную стратотерьпцу Бориса и Глеба", яка дуже відрізнялася від літописного викладу і тому не була надто розповсюдженою в церковному середовищі¹³. Життєздатність літописної князівської агіографії була підтверджена новою версією життя Бориса і Гліба, написаного ігуменом Видубецького монастиря Лазарем – "Сказание и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глеба", яка, хоча й зберігала канон трьохчасного плану (житіє, похвала, розповідь про чудеса), але за змістом фактично була житійно-історичною повістю, що відступає від прийнятого опису особи святим аскетом і змальовує Бориса, як гарного та хороброго юнака¹⁴. Це явище певипадкове, воно мало подальше існування.

Дуже цікавою є специфічна форма біографічного твору, що сприймається як стисле резюме життя; вона може бути ідентифікованою, як перший некролог: деякі дослідники називають її князівським пекрологом¹⁵. Структура князівського некролога включала:

1. В окремих випадках – дату народження і обов'язково – дату смерті князя.
2. Детальний опис обставин смерті.
3. Його похорон, раку та місце поховання.
4. Заповіт спадкоємцям та родині.
6. Характеристика його, як християнина і перелік заслуг, як державного діяча.
7. Згадка про нього, як фундатора храмів.

8. Іноді й опис його зовнішності.

Дані про місце поховання подавалися з посиланнями автора на життєву назву в тих випадках, коли подія відбувалася набагато раніше за життя автора. Цим досягалася вірогідність оповіді та довіра до загальної оцінки і розповіді про правителя. До цієї форми примикала й посмертна похвала, яка включалася як до князівського некролога, так і до життя.

Зразком похвали для подальшого розвитку біографічних творів на довгий час залишилася “Похвала” Володимиру митрополита Іларіона; посмертна похвала переросла в спеціальний жанр панегіриків у XVII–XVIII ст.

Літописні біографічні оповіді, що за загальною формою не збігалися з поняттям життєпису, а за змістом відносилися до біографічних творів, почали з’являтися в літописних зводах ще на початку XII ст., і літописна традиція послідовно розвивалася за цією системою. Принцип розташування матеріалу за роками розривав єдність оповідання і включав дані, що мали зміст поточних подій, але біографічна розповідь, якщо її виокремити з літопису і реконструювати, як біографію, виглядала цілісною і структурно близькою за основними компонентами.

Остання князівська характеристика в рамках Київського літопису стосується Ярослава Володимировича Галицького¹⁶. Укладач Київського літописного зводу ігумен Моїсей своєрідно розпорядився багатьма відомостями, зафіксованими його попередниками: деякі з них він просто не ввів до зводу, зокрема й портретні характеристики великих князів київських, зроблених Петром Бориславичем, що, природно, мало політичний характер¹⁷.

Продовження біографічних традицій знаходимо і в Галицько-Волинському літописі¹⁸. У першій його частині відтворено найпомітніші події у Галицькій землі з 1205 по 1260 р. Центральною постаттю є князь Данило Романович Галицький, тлом – члени його сім’ї й найближче оточення. Починаючи з 1261 р. розповідь ведеться про події у Волинській землі, головна увага зосереджена на постаті князя Володимира Васильковича. Детально описані не тільки його державна і військова діяльність, але й події приватного життя і навіть історія хвороби, якою страждав князь. На особливу увагу заслуговує детальна характеристика Володимира Васильковича, яка за своїми жанровими ознаками є класичним життєписом князя¹⁹.

Літописні біографічні записи першого періоду літописання X–XV ст. досить статичні, їм не відомі прийоми розкриття внутрішнього, іманентного розвитку подій і, відповідно, причин та наслідків дій особи. Літописець лише описує зовнішню канву особи, перелічує факт за фактом біографічні дані, додає описання морально-етичних якостей, повчання, “промови”, “чудеса”.

Одночасно у цей період формуються біографічні методи подання

життєпису державного діяча в образі князя, зароджується такий вид біографіки, як князівська агіографія, князівський життєпис та князівський некролог. Останній є протоформою історичної біографії, якому надається значення біографічної статті і яким закладаються основи уніфікації біографічних даних за певною схемою та певним змістом. Через некролог осмислюється значення та роль особи, подаються критерії її виокремлення в історичному процесі, які формувалися на основі не лише вивчення попередніх здобутків ранньофеодальної Візантії та південно-слов'янських культур, а, передусім, на основі слов'янської психології.

Другим напрямом біографічних творів часів Київської Русі є класична агіографія, що представлена в цей період визначною пам'яткою української культури – Києво-Печерським патериком, складеним у першій половині XIII ст.²⁰, що став, за образним висловом М.С. Грушевського, “золотою книгою українського письменного люду”²¹. В основі оповідань, з яких складається патерик, лежать перекази XI–XII ст., пов'язані з історією заснування монастиря та різноманітними подіями монастирського життя. Ці перекази були систематизовані на початку XIII ст. у розповідях печерського ченця Полікарпа (записаних у 1223–1233 рр.) та посланнях до нього єпископа Володимирського і Суздальського Симона (в минулому теж постриженця цього монастиря)²². Крім опису різного роду “чудес”, деталей монастирського побуту, життя стародавнього Києва, тут присутні й відомості біографічного та генеалогічного характеру про Антонія і Феодосія Печерських, іконописця Алімпія, лікарів Агапіта та Вірменина, чернігівського князя Миколу Святошу та інших історичних осіб. Ці відомості тематично й композиційно об'єднуються навколо основного “житійного” стрижня: ідеї святого й непорочного життя, вірного служіння Богу, апостольських діянь і страждань за людські гріхи, що й створило, власне, самотужню галерею “світильників української землі”²³.

У середині XIV ст. більша частина земель Південно-Західної Русі потрапила під владу Великого князівства Литовського та Польського королівства. Але, незважаючи на це, на українських землях продовжували розвиватися літописні та агіографічні традиції. З'явилися нові переклади євангельських текстів, літургічних пісень, поширювалися тлумачні євангелія, нові цикли агіографічних легенд, укладалися нові четві мінеї (збірки розгорнутих житій святих). Агіографи критично вивіряли свої твори за першоджерелами, загострювали інтерес до психології своїх героїв та мотивації їх вчинків. Зароджується експресивно-емоційний стиль, що найбільше проявив себе в агіографічних жапрах²⁴.

Видатними творами XV–XVI ст., які продовжували традиції київського й галицько-волинського літописання, були західноруські літописи та Короткий Київський літопис.

На цей же час припадає і розквіт українського епосу – пісень і дум,

що продовжували усні поетичні традиції Київської Русі. Переломним моментом в розвитку української біографіки було об'єднання земель Великого князівства Литовського і Польського королівства в єдину державу (Річ Посполиту) в 1569 р.

На той час у Польщі почався період Ренесансу, і біографіка стала одним з історичних та літературних напрямів, що знаменував зміцнення державної влади Польщі²⁵. Це, природно, не могло не впливати позитивно на українську культуру тих часів, як на фактор включення українських магнатів у західну культуру, але проникнення католицизму викликало і неприйняття деяких нових віянь. З XVI ст. виникає тенденція відновлення православ'я під покровительством визначної особи – князя Костянтина Острозького, що заснував у 1578 р. друкарню, якою керував Іван Федоров, та в 1580 р. – Острозьку Академію, що збирала високоосвічених викладачів. Заснування братських шкіл в Україні в XVI ст. сприяло освіті міщанського населення, чим збільшувало прошарок освічених людей. Але відновлення православ'я породило й спроби компромісного вирішення релігійного громадського миру за рахунок ідеї церковної унії, яка викликала вибух полемічної літератури. На відміну від Західної Європи, де релігійна боротьба відновлює агіографічні форми біографії, що зберігають риси раннього гуманізму і одночасно прислужуються інтересам полеміки та створюються переважно для релігійної боротьби, в українських землях в цей період не було створено жодного біографічного твору. Виникнення двох конфесій після відновлення митрополічної кафедри у Києві в 1620 р., які територію свого впливу ідентифікували із західними та східними землями, сприяло конфліктній ситуації у середовищі шляхетної верхівки українських родів, але біографія як окремий жанр та форма полеміки так і не була створена. На цьому тлі виникає такий соціальний феномен, як козацтво.

Стабілізація життя в XVI ст. знову відроджує українське літописання на новому соціальному тлі. Щоправда, це літописання лише зовнішньо підтримує літописну традицію Київської Русі, включаючи у перший розділ значно перероблені та пристосовані до соціально-політичного життя XVI–XVII ст. матеріали київського літописання. Воно існує в модернізованому вигляді, скоріше як історичні збірники та історичні оповіді, які відрізнялися хронологічним стилем викладу. Для цього періоду (XVI–XVII ст.) літописні збірники продовжували залишатися єдиним видом цілісних історичних нарративних збірок, де біографія була репрезентована як їх неодмінна частина. Невичерпним джерелом для біографічних досліджень періоду Литовського князівства є русько-литовські літописи²⁶. Важливою рисою літописання того часу є зведення хронологічної оповіді до періоду Київської Русі, відображення загального соціально-політичного становища українських земель, що залишилися без власних князів і

включення литовських та польських родів й біографічних відомостей при них до літописів. Разом з тим, входження України до складу Польщі мало й позитивні наслідки: полонізовапа українська шляхта отримала можливості залучитися до європейської культури і літератури, засвоїти їх здобутки.

Відродження православ'я та боротьба за відродження українського народу в XVI ст. відразу ознаменувалися появою національних героїв та відновленням жанру князівського житія, що стає основним у літописанні того часу. Проте біографічні статті зменшуються, звільняються від оповідної форми та перетворюються на біографо-генеалогічні тексти. Найвизначнішим літописним твором XVI ст., де викладено значні генеалого-біографічні дані про київських, литовських і московських князів, є "Короткий Волинський літопис"²⁷. У ньому надзвичайно детально описано життя і діяльність князя Костянтина Острозького, оповідь про якого, як і в давньоруських літописах, закінчується традиційною похвалою.

Історичний твір кінця XVI – початку XVII ст., що має назву Густинський літопис, кваліфікується, як перша в українській історіографії праця, що відходить від канону давньоруської літописної традиції, хоча і зберігає її форму²⁸. Сам автор називає її хронікою (кройнікою), але значно поповнює різними історичними творами, актовими документами, що відображають історію Густинського монастиря. Складання списків Густинського літопису у XVII–XVIII ст. супроводжується подальшим нарощуванням додаткового тексту, пов'язаного із заснуванням та діяльністю цього монастиря. І навпаки, твір входить складовою частиною до інших великих наративних творів, як наприклад, "Ядро истории российской" князя Андрія Хілкова. Справедливою в цьому відношенні треба визнати думку О.Апанович, яка пропонує називати подібні твори "історичними збірками"²⁹. Значна за обсягом біографічна галерея портретних зображень Густинського літопису характеризує історію України від київських князів та ієрархів церкви до литовських та польсько-литовських князів, релігійних діячів та римських пап. У творі відчувається релігійно-полемічний зміст, а на характеристиках релігійних діячів позначився вплив православної свідомості. Автор не лише включає характеристики осіб у оповідь, посилаючись на історичні джерела, а й висловлює своє безпосереднє ставлення до особи, її дій та ролі в історичному процесі.

Характеристики найбільш видатних діячів України, Литви, Польщі та Росії були включені до Українського хронографа двох редакцій: XVI ст., що безпосередньо наслідує традиції Хронографа 1512 р., та XVII ст., укладеного Леонтієм Боболинським, монахом Видубицького монастиря. Хронограф – це історичний твір, що за джерельною базою є зводом найрізноматніших джерел знання у межах однієї оповіді, тобто це коло-сальна компіляція, творчо переопрацьована укладачем. Його значення

полягає в тому, що він знайомить читача з історією та культурою різних народів, узагальнює та підсумовує їх літературний та історичний здобуток, пристосовує життєписи різного походження та різного часу до уподобань читача XVII ст. – часу початку українського Відродження.

Окремим історіографічним явищем є “Хроніка з літописців стародавніх”, створена в Києві в 1672–1673 рр. видатним церковним та політичним діячем Феодосієм Сафоновичем³⁰. Третя частина – “Хроніка о землі Польской” – має біографо-персоналогічну структуру: оповідь розвивається за персоналіями польських королів; розділи рубрикуються за персоналогічною періодизацією, властивою багатьом історіографам того часу, вказуючи королів та правителів (“Лех 1”, “Вишемір”, “12 воевод”, “Вапда”, “Премислав” та ін.). Біографічні відомості відрізняються історизмом.

У XVII ст. великого поширення набули козацькі літописи. Слід відзначити, що взагалі феномен козацтва та, зокрема, підтримка козаками православія відіграли важливу роль у відродженні національної самосвідомості українського народу. У цей час на політичну арену виходять нові національні герої, спроможні відновити славу України. Автори козацьких літописів діють в інших історичних умовах і широко використовують джерельну базу, залучаючи до описання не лише документи, а й щоденники очевидців і учасників відомих історичних подій, літописні матеріали більш раннього часу, грамоти, універсали, польські хроніки, легенди, перекази, думи, пісні та власні спогади³¹. Особи, які діють у цих літописах, а власне – хронікальних історичних оповідях, мають риси реального історичного портрета.

Головним героєм більшості козацьких літописів став Богдан Хмельницький, що є свідченням історичного значення цієї постаті. Одним з пайвизначніших історико-літературних творів про життя і діяльність Б. Хмельницького став літопис Самовидця (1648–1707 рр.)³². Чільне місце в ньому відведено зображенню постаті гетьмана, але одночасно (як неодмінне тло) наводяться біографічні характеристики І. Сірка, І. Брюховецького, митрополита Й. Тукальського, стародубського полковника С. Самойловича, гетьманів І. Мазепи, І. Виговського, М. Ханенка, Д. Многогрішного та ін.

Центральним персонажем літопису Григорія Грабянки³³ є також Богдан Хмельницький. Створюючи його біографію, автор поєднав принцип історичної правди з художнім домислом: в біографічному портреті гетьмана бачимо риси як реальної особи, так й ідеального вождя.

Цінні відомості про ряд історичних постатей цього часу подає також літопис Самійла Величка³⁴.

Другий період українського літописання часу українського козацького відродження характеризується проникненням хронографічних традицій, введенням багатого оповідного матеріалу, використанням великої

кількості історичних джерел канцелярського походження, щоденників, актових джерел тощо, – що надало літописанню значення історичного твору нового характеру. Густинський літопис, “Хроніка Феодосія Софоновича” та козацькі літописи – це твори зовсім іншого плану, змісту і значення. Тут немає простого послідовного викладу фактів – всі вони, а саме: окремі риси особи, внутрішні мотиви її вчинків – активно обговорюються, оцінюються, тлумачаться. Особа автора втручається в оповідь, матеріали попереднього літописання та інших джерел, що використовуються, переосмислюються та переробляються. Історіографічність творів набуває чітко вираженого характеру. Особистість у цьому творі не “штампована” за каноном “піднесення або зневаги” і виглядає не лише реально, а й життєво. Для авторів цих історичних творів характерна відмова від констатації “заданості” долі, все розглядається в контексті причинно-наслідкових зв’язків. Козацьке літописання, на відміну від давньоруського, не знає форми князівського життєпису та некролога, але біографічний елемент козацьких літописів набуває значення гуманістичного біографічного портрета, наближеного до реального життя.

У XVII та XVIII ст. на Україні з’явилося і місцеве літописання, що відображало події місцевого характеру та включало генеалогічні й біографічні дані про місцевих діячів, а також митрополитів і гетьманів³⁵, зокрема у Чернігівському літописі XVII ст. (“Хронології”)³⁶.

Серед них: Літописці Волині й України XVII ст. (збірник); Літопис Яна Бінвільського; Острозький літописець; Крехівський літописець; Хроніка 1636 р.; Львівський літопис Михайла Гунашевського (1489–1650); літописи XVIII ст.: Короткий опис Малоросії; Лизогубівський літопис; Чернігівський літопис; “Собрание историческое” С. Лукомського.

Слід згадати і невеликі за обсягом місцеві та монастирські літописи XVIII ст. Лише в одному списку збереглися такі літописи, як Хмельницький, Добромільський, Підгорецький, Густинського монастиря “О митрополитах руських” (1730–1740 рр.), Літописець А. Страховського. У багатьох списках відомий “Літописець Келейний” Дмитра Ростовського (Гуптала).

У XVII ст. на новому історичному тлі відроджуються традиції некролога як окремого панегіричного напрямку духовної літератури, який залишили після себе Тарас Земка, Петро Могила, Памво Беринда та ін³⁷. Друкарня Києво-Печерського монастиря тиражує твори А. Мітури на честь архімандрита Єлисея Плетенецького “Візерунок щот” (1619), Касіяна Саковича “Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного” (1623). У них знаходить своє логічне завершення жанр князівського некролога, характерний для давньоруського літописання.

Традиції автобіографічного літературного жанру започаткував твір “Житие и страдание свое в память детям своим и внукам и всему по-

томству”³⁸ священника і намісника Березанського Іллі Турчанівського, який жив у першій половині XVIII ст. Автобіографічно-мемуарний жанр, таким чином, має яскраво виражені дидактичні риси, отже, виховна функція таких творів, як ми вже бачили у європейській традиції, була головним спонукальним мотивом такого виду історичної біографії.

Отже, до XVIII ст. біографія в Україні ще не відокремилася від літератури та історіографії й існує, як повноправна складова обох жанрів.

Літописно-історіографічна традиція у XVIII ст. не могла підтримувати на високому рівні традиції біографічної оповіді або біографічного портрета, характерні для попередньої історіографічної традиції. Цілком очевидно, що перехід під владу Москви створив нові соціально-політичні умови для української культури. Але політичні портрети “Історії Русов”, які відроджують старовинну традицію історіографічної оповіді, не дали завершення українській традиції, вони відрізняються глибоким патріотизмом і, фактично, за словами М.П. Василенка, відкривають нову українську історіографію³⁹. Разом з тим ми знаємо, що до широкого вжитку ця праця увійшла набагато пізніше, а саме лише після її опублікування в 1846 р., коли її наукове значення, застарілість наукових понять і методів були критично оцінені московськими вченими (передусім, С.М. Соловйовим та особливо Г. Карповим). На противагу їм, О. Максимович та М. Драгоманов підкреслювали, що істинне значення “Історії Русів” полягає в пробудженні національної свідомості, усвідомленні значення історії України та ролі її діячів. У XVIII ст. що саму функцію виконують історіографічні публікації Василя Рубана, що здійснюються під впливом Олександра Безбородька, “Історії малоросійської или повествовання про козаків” Олександра Рігельмана (1778), де український читач міг ознайомитися з генеалогічними відомостями та родоводом української шляхти, козаків, ієрархів⁴⁰.

Значне місце в документальній літературі того часу посідали “сімейні хроніки” – свого роду генеалогічні оповідання. Вони цікаві не тільки в історичному й історіографічному, але й у біографічному аспекті, оскільки в них мова йде про конкретних людей. Їх авторами були, як правило, дуже освічені люди. Вони писали мемуари, вели записні книжки, куди заносили відомості про сучасників, їх особисте та громадське життя. Більшої ваги описаним подіям надають залучені до тексту різноманітні документи та докази⁴¹. Помітним явищем у цьому ряду стала “Записна книжка” прилуцького полкового осавула Михайла Федоровича Мовчана, яка охоплює 16 років його життя (з 1727 по 1742 рр.)⁴². Крім особистих спогадів, опису родоводу, характеристик сусідів і полкової старшини, вона містить й інші документи: купчі, грамоти на рангові та жалувані землі, мирові угоди з сусідами та ін. Все це створює правдиву історичну картину життя українського суспільства початку XVIII ст., оскільки че-

рез призму окремо взятої біографії маловідомого осавула читач бачить всю тодішню дійсність. Зберігся також щоденник Петра Апостола, сина гетьмана Д. Апостола (1725–1727 рр.)⁴³. Великий за обсягом щоденник залишив і підскарбій Яків Маркович, людина з широким діапазоном наукових інтересів. У щоденнику Марковича, що вівся протягом 50-ти років (1717–1767 рр.)⁴⁴, знайшло відображення різноманітне коло його уподобань, наприклад, захоплення вітчизняною та іноземною літературою, історією.

Таким же цікавим джерелом, пов'язаним з автобіографічним жанром, стали “Щоденники” генерального хорунжого М. Ханенка⁴⁵, який належав до близького оточення гетьманів І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола. Микола Ханенко створив два діаріуші. Один, так званий Малий, – за завданням Генеральної канцелярії, другий – Великий – “Партикулярний журнал, чи Для пам'яті щоденна записка”. Крізь рядки твору явно проступає індивідуальність автора, вдумливого та добре обізнаного з масою джерел біографа, який через прочитання приватного життя своїх сучасників намагається осмислити драматичний період української історії.

Домінуюче місце документально-біографічних джерел в історико-літературному житті українського суспільства другої половини XVIII ст. пояснювалося цілим комплексом державно-політичних та етнокультурних проблем, а також – життєздатними традиціями життійної літератури. Певною мірою це було пов'язано і з прагненням козацької старшини поширити на себе в Україні привілеї російського дворянства, втрачені українською шляхтою після відміни Гетьманщини. Для доказів древності і знатності шляхетських родів ними використовувалися хроніки, акти, універсали гетьманів, грамоти польських королів і московських царів. Ця обставина позитивно вплинула на формування документальної джерелознавчої бази про Україну та її видатних людей у XVIII ст. Історик українського дворянства російський історіограф Д. Міллер, оцінюючи це явище, відзначав, що, переслідуючи особисту мету, автори одночасно збирали різні за характером цінні документи з історії держави та її видатних діячів⁴⁶.

Власне, цей етап національної біографістики розпочався з поширенням в Україні національно зорієнтованих науково-освітніх закладів: шкіл, колегій, семінарій, значної кількості друкарень, а також приватних зібрань і бібліотек. Зростання рівня освіченості та писемності пеминуче викликало посилений інтерес до рідної історії й історичних осіб. З'явилася плеяда національних письменників та вчених (Мелетій Смотрицький, Памво Беринда, Касіян Сакович, Іван Величковський та ін.), які розуміли вагу історико-біографічних досліджень для майбутніх поколінь і включали біографічні елементи у свої твори.

У фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається унікальний рукописний твір генеалого-біографічного жанру, що належить перу видатного вченого-енциклопедиста Ф. Прокоповича – “Родовід”⁴⁷. Це реєстр правителів російських від Рюрика до Петра Великого. “Родовід” Прокоповича був складений на базі першоджерел – літописів, хронографів, степенних книг, польських хронік, які містять важливі й різноманітні свідчення біографічного характеру.

Отже, в Україні у XVIII ст. (як і в Росії) не було спеціального розвинутого біографічного напрямку або відокремленого жанру в літературі та історіографії, але його традиції не переривалися, хоча й були представлені винятково генеалого-біографічними відомостями та автобіографічним видом жанру, а також документально-біографічними джерелами.

3.2. Зародження історико-біографічних досліджень та їх розвиток в Україні у XIX – початку XX ст.

Перша половина XIX ст. в історіографії Росії та України відзначається інтенсивним розвитком історичної науки, яка починає розвиватися на широкій джерельній базі із застосуванням архівного матеріалу. Перебуваючи на посаді начальника канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. Миколи Репніна, Дмитро Бантиш-Каменський починає свою працю “История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству...” (М., 1822), і видає в Москві в 1834 р. окремою книжкою історико-біографічний нарис “Жизнь Мазепы” (92 с.) на противагу оповіданню Ф. Булгаріна “Мазепа” (Спб., 1833). Одночасно Мартос пише свою тритомну працю, яка так і не побачила світ⁴⁸. Готує багатотомну “Историю Малороссии” Микола Маркович (у V томі вміщені генеалогічні розписи та біографічні нотатки з хронологічними таблицями), а пізніше – на сторінках “Чтения Общества истории и древностей Российских” публікує спеціальні статті: “О казаках” (1858, кн. 4), “О первых гетманах малороссийских” (1848.– № 9, отд. 4.– С. 307–310). Захоплення козацькою старовиною спонукало його до популяризації української історії та її видатних гетьманів, нариси про яких він публікує у найбільш відомих часописах⁴⁹.

Колосальну дослідну філологічну, етнографічну та історичну роботу розгортає Михайло Максимович, який написав значну кількість історико-біографічних статей, розвідок, нотаток. Велике значення для біографістики мають публікації його сказань, пісень та дум, історико-біографічних нарисів про Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного та ін.⁵⁰

Романтичне захоплення старовиною породжує надзвичайно енергійний розвиток просвітницького напрямку в історіографії історії України,

що розвивається як російськими, так і українськими істориками. І. Срезневський, який, хоча й народився в Росії, започаткував та опублікував спеціальний збірник “Запорожская Старина”. О.М. Бодянський, який, за словами Дмитра Дорошенка, своєю діяльністю в “Обществе истории и древностей” та виданнями своїх “Чтений” “зробив величезну послугу українській історіографії: став популярним і доступним цілий ряд надзвичайно важливих пам'яток та джерел.”⁵¹

Початком систематичного наукового опрацювання історичних джерел з метою вивчення і збору біографічних даних про відомих предків можна вважати створення в Києві у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, яка згодом перетворилася на постійну і проіснувала до 1921 р. Усі її видання були пов'язані з історією України. В процесі роботи Комісії створювалась методологічна база систематизації джерел, одночасно йшло накопичення біографічних матеріалів, в тому числі про відомих предків, історичних діячів, вчених, формувалась національна школа дослідників. Завдяки діяльності цієї комісії була видана велика кількість різних за характером історичних документів у фундаментальних виданнях.⁵²

У Комісії в різний час працювали М.І. Костомаров, О.М. Лазаревський, М.О. Максимович, П.О. Куліш, В.Б. Антонович, В.І. Щербина, М.Д. Іванішев, М.П. Василенко, М.М. Ткаченко, В.В. Міяковський та ін. Підготовлені й видані цією комісією томи “Архива Юго-Западной России” стали основою для наукових монографій і біографічних нарисів.

Великий внесок до національної біографістики зробив В.Б. Антонович, який був головним редактором комісії з 1863 по 1882 р. За його редакцією було підготовлено 10 томів “Архива Юго-Западной России”⁵³, а також окреме видання – “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах”⁵⁴.

Фундаментом історичної біографістики України стала капітальна праця М.І.Костомарова “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”⁵⁵, перевидана в українському перекладі в 1918 р. у Львові під назвою “Історія України в життєписах головніших її діячів”. Йому ж належить серія блискучих нарисів про історичних діячів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Мстислава Удалого, І. Виговського, П. Могилу, Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Свирговського, І. Мазепу, І. Брюховецького, І. Самойловича та ін. Зацікавленість українською історією, зокрема історичними студіями доби Хмельниччини, почалася ще у Саратові, під час перебування М.І. Костомарова на засланні після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. Його першим біографічним нарисом був “Иван Свирговский, украинский гетман XVI в.”⁵⁶, складений за старою українською історіографією констатуючої оповіді з її довірою до “Истории Руссов” та інших літописних повідомлень. Але його перше моно-

графічне дослідження “Богдан Хмельницький”⁵⁷ вже демонструє критичне ставлення до відомостей попередніх історіографічних праць та ґрунтується на нових документах. Згодом він посідає місце викладача на кафедрі у Петербурзькому університеті і з залученням архівних матеріалів створює історико-біографічні нариси “Гетманство Выговского” та “Гетманство Юрия Хмельницкого”, що можна назвати прикладом персоналогічної історіографії. Майстер психологічного портрета, Костомаров був першим, хто використав психологічний та історико-етнографічний аналіз історичної особи в контексті національного характеру та національного історичного процесу. Костомаров вважає, що національний характер й прагнення до особистої свободи визначили тяжку долю українського народу, а егоїстична політика гетьманів та старшини не сприяла українській державності. Незважаючи на те, що ця думка спростовувалася деякими наступними дослідниками, блискуча художня майстерність Костомарова та любов до України забезпечили його працям надзвичайну популярність. “Мазепа і Мазепинці”, “Павлю Полуботок”, “Руїна” мали великий вплив на сучасників і викликали дискусії про політичне трактування цих осіб Костомаровим. Свій підхід до вибору героїв нарисів М.І. Костомаров виклав у відповіді на одну із статей “Віленського вісника”, де грубо фальсифікувалася правда про народних героїв України XV–XVIII ст.: “Ми зовсім не соромимся ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків, навпаки, якщо ці люди і постали у дикій варварській формі – то були люди, які виявили те, що було приховане у народному серці”⁵⁸.

Праці Костомарова виходили за рамки ординарних життєписів. Для них характерні наукова повнота, вражаюча яскравість портретних характеристик, доступна форма викладу. Блискучий стиліст В.Й. Ключевський відзначав: “все, що було драматичним у нашій історії... все це викладено Костомаровим з безпосередньою майстерністю оповідача...”⁵⁹ М.О. Максимович так оцінював написану М.І. Костомаровим біографію Б. Хмельницького: “Ніхто з тих, хто писав про Богдана, не захоплював ще під свою руку такої кількості джерел, і особливо польських, як д. Костомаров, а тому в теперішній праці його історія про Богдана Хмельницького одержала новий доробок і для вченого кола спеціалістів... його “Богдан Хмельницький” гарний, як широкі дніпровські луки в ту пору, коли красуються вони рівними рядами свіжих трав’яних покосів після вдалої косовиці і своєчасного згрібання”⁶⁰.

За документами архіву Комісії вийшов життєпис одного із засновників і керівників Комісії М.Д. Іванишева та біографічна стаття про О.І. Левицького та ін.⁶¹ У той же час з’явилися збірники та матеріали на пошану, біографічні матеріали про діяльність різних вчених⁶².

Історико-біографічні монографії не знайшли широкого розповсюдження на Україні другої половини XIX ст.: можна назвати лише фундаментальні праці

С. Голубева "Митрополит Петр Могила и его сподвижники", Д.І. Яворницького "Іван Дмитрович Сірко"; М.І. Костомарова "Мазепа" та ін.⁶³.

Художність нарисів та оповідань була характерною рисою багатьох видань. Серед них можна назвати також праці Д. Мордовця та М. Сторожевського, присвячені Семену Палію⁶⁴. Але справжній художній розвиток біографії як романізованого історико-літературного жанру пов'язаний з ім'ям Пантелеймона Куліша, який, як відомо, увійшов в історію біографіки історико-біографічними оповіданнями серії: "Хмельницина", "Виговщина", "Брюховеччина", "Дорошенківщина" та ін., драмами "Байда", "Петро Сагайдачний" та дослідженнями історії взаємовідносин козацтва і польської шляхти.

Поява цілого ряду історико-біографічних праць про видатних діячів української історії тісно пов'язана з розвитком українського національно-визвольного руху та суспільно-політичною і культурною ситуацією в Україні в другій половині ХІХ ст.

У 1873 р. з ініціативи "Старої Громади" при певному пом'якшенні репресивної політики російського уряду щодо культурно-просвітницьких домагань української інтелігенції було засновано українське наукове товариство, яке отримало назву "Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства". Членами його стали В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.І. Житецький, Ф.К. Вовк, М.І. Зібер, П.І. Чубинський, О.О. Русов, М.В. Лисенко та ін. Саме під егідою цього товариства розпочалися фундаментальні дослідження в галузі історії, етнографії, археології, географії та економіки України, в зв'язку з чим спостерігається піднесення наукового інтересу й до історико-біографічних студій.

У тому ж 1873 р. у Львові було організовано Товариство ім. Т.Г. Шевченка, де об'єдналися наукові сили російської та австрійської частин України з метою проведення вільних наукових досліджень українською мовою, переважно в галузі українознавства (з 1892 р. – НТШ). Виникли нові наукові організації при Київському (Історичне товариство ім. Нестора Літописця – 1873 р.) і Харківському (Історико-філологічне товариство – 1876 р.) університетах. Серед активних членів цих товариств були В.Б. Антонович, П.І. Житецький, І.В. Лучицький, О.М. Лазаревський, О.І. Левницький, О.Ф. Кістяківський, Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов та ін.

18 травня 1876 р. вийшов Емський указ про заборону громадської, літературної, театральної та іншої діяльності українською мовою, який поставив культурно-просвітницькі громади і науково-педагогічні товариства поза законом. Незважаючи на те, що цей указ різко обмежив культурно-просвітницьку діяльність, все ж наукові дослідження української історії продовжувались, хоча й російською мовою.

Наукові підходи до проблеми національної біографістики започаткував журнал "Киевская старина", який виходив з 1882 р. російською

мовою. На довгий час він став провідним друкованим органом українознавства. Журнал фінансувався такими відомими меценатами української культури, як В.В.Тарновський та В.Ф.Симиренко. Саме на сторінках цього часопису з'явився цілий ряд публікацій історико-біографічного та генеалогічного характеру, де розкривалися окремі біографічні дані видатних гетьманів або подавалися короткі нариси їх життя, авторами яких були О.М. Лазаревський, П.О. Терновський, І.П. Новицький, В.Б. Антонович, М. Александрович, М.І. Костомаров, І. Каманін⁶⁵ та ін.

З ім'ям В.Б.Антоновича пов'язана ідея видання своєрідного каталогу до колекції історичних портретів із зібрання В.В. Тарновського, яка знаходилась у с. Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. У п'яти випусках першого розділу каталогу планувалося видати 44 портрети видатних діячів української історії з їх біографіями. Перший випуск цього видання, яке називалося "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", вийшов у 1883 р. (нещодавно перевиданий репринтним виданням⁶⁶). Автором дев'яти біографічних статей про українських гетьманів (П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетерю, Д. Многогрішного, І. Брюховецького, М. Ханенка, П. Дорошенка та переяславського сотника Саву Туптала) був сам В.Б. Антонович, біографії Б. Хмельницького – О.І. Левицький. Укладачем видання та автором передмови був професор Київського університету В.О. Бец. На превеликий жаль, наступні випуски цього видання так і не побачили світ. Можливо, причиною цього, як писав у 1909 р. М.С. Грушевський у статті про основні ідеї творчості і діяльності В.Б. Антоновича, "були виразні прикмети вичерпання і втоми... і з другого боку, незвичайно тяжкі обставини суспільного життя Росії у 1880 – 1890-х роках, спеціально життя українського, все більше пригнічували його все менше відпорний дух"⁶⁷. Так чи інакше важко переоцінити цю працю, яку автори сприймали як комплексне історико-біографічне дослідження, де найбільш важливим було опублікування портретної галереї найвидатніших українських діячів та подання їх правдивих біографій. Історіографічний підхід до біографічних текстів викликав зауваження анонімого рецензента, який помітив, що біографії не пов'язані між собою в такій мірі, щоб становити собою цілісний нарис історії Малоросії, але, на його думку, до них доторкнулася досвідчена та вміла рука (В. Шевчук, автор передмови до другого видання 1990 р., припускає, що анонімом міг бути Олександр Лазаревський)⁶⁸. Історичні біографії цього видання можна вважати взірцем наукового історико-біографічного нарису того часу, адже вони розглядаються в історичному контексті, біографічні дані про кожного гетьмана супроводжуються аналізом життя його як політичного та військового діяча, пропонуються особисті характеристики, які впливали на державницьку діяльність особи. Прагнення до об'єк-

тивності у біографічних портретах, висвітлення подій у контексті державного мислення цих діячів, їх дій та помислів – все знайшло відображення в нарисах. Археографічна підготовка цього видання, використання для написання архівних джерел, історичний аналіз та публікація різних портретних зображень гетьманів дають простір для історичних інтерпретацій і є своєрідним історичним джерелом для істориків та мистецтвознавців. Видання “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах” є прикладом тієї теорії поодиноких істориків у океані біографіки (яка, на жаль, і досі є предметом дискусійного обговорення у середовищі письменників), що науково-популярні видання все ж мають ґрунтуватися винятково на наукових джерелах.

XIX ст. для України – період зародження та становлення науково-популярного нарису і художньої біографії як окремого жанру, що проходив у надзвичайно тяжких умовах для українського народу. Історичний персоналогічний нарис, що переважав у літературі та історіографії на початку XX ст., був одночасно закономірним етапом у розвитку біографістики та історико-біографічних досліджень в Україні під час панування імперської науки та загальноросійської культури. Вирізнялися історичні, філологічні та етнографічні методи репрезентації біографічних зображень; сформувалися, хоча і на практичній стадії розвитку наукових знань, різні підходи до біографічних досліджень.

Відомо, що розвиток науки супроводжується емпіричною стадією наукового знання, а зародження будь-якого історичного знання та окремої науки, відповідно, має попередню стадію свого практичного випробування. Дійсно, історичний нарис не потребував методологічних або методичних засад, оскільки його популяризаційні функції вимагали більше образності з метою впливу на читача та його свідомість. Але історичний нарис є засобом формування національної свідомості та просвітницького історичного знання. Його значення для історії українського народу має функції пробудження національної пам'яті. Кожний історик та філолог другої половини XIX ст. захоплювався історичними постатями; незважаючи на важкі умови для розвитку української національної ідеї, він випробовував своє перо у галузі історичної біографії, але ці спроби залишалися на рівні парису і тому маловідомі сучасному досліднику. Вони публікувалися, як правило, на сторінках спеціальних або популярних часописів та альманахів. Поширеною була й форма матеріалів до біографії, яка дозволяла ввести нові дані про історичну постать, але не претендувала на повне дослідження⁶⁹. Зведені комплексні історичні нариси, що з'явилися у другій половині XIX ст., більше можна вважати історичними та історико-генеалогічними, ніж біографічними дослідженнями; такими є підготовлені О. Лазаревським “Малороссийские посполитые крестьяне”⁷⁰, “Очерки малороссийских фамилий”, “Люди старой Малороссии”⁷¹ та ін.

Звичайно, якість історичного нарису дуже різна. З позиції сьогодення можна чимало з них вважати найвпимішими, аматорськими або недосконалими. Деякі історичні нариси кінця XIX – початку XX ст. – і опубліковані в “Киевской старине”, “Запорожской старине”, і видані окремими виданнями – переважно спиралися на художню форму викладу або на некритичне використання джерел⁷². Історико-біографічні нариси, за деякими винятками, про які йшла мова, були надто популярними. До того ж абсолютна більшість з них не може претендувати на визнання їх історико-біографічним видом дослідження у чистому вигляді. У багатьох випадках такі нариси можна вважати суто історичними з певним (більшим чи меншим) ступенем біографічного елемента. Переважаючою була просвітницька функція цих нарисів, що визначало й об’єкт біографічних досліджень: у центрі уваги – портретний ряд українських гетьманів доби Гетьманщини, з якою пов’язані державотворчі прагнення українського народу, її минула слава. Залишаються поодинокими нариси про інших історичних та культурних діячів, зокрема, праці М. Возняка, М.Ф. Сумцова, М.О. Максимовича та ін.

У центрі уваги – головні постаті Івана Мазепи та Богдана Хмельницького, які характеризувалися представниками російської та української історіографії звичайно діаметрально протилежно, враховуючи різні політичні та історіографічні концепції й наукові школи⁷³.

Соціально-політичні умови розвитку України у складі Російської імперії визначили й те, що теоретичних праць з питань біографії як жанру в Україні ні того часу, ні тим більше, після утвердження радянської влади, не з’явилося. І це цілком закономірно в умовах диктату денационалізованого суспільства. Найбільш яскраво це проявилось в другому напрямі біографістики – словниковій діяльності.

Теорія біографії в Україні, в якій на кінець XIX – початок XX ст. не було власного біографічного словника, стала предметом вивчення в галузі теоретико-методологічних питань створення фундаментального довідника з історії України в особах. Як бачимо, головні біографічні нариси, як правило, охоплювали коло українських гетьманів. Зрозуміло, що період козацтва був найбільш яскравим етапом прагнення України до державницької ідеї, він породив постаті, що прославили Україну. Але усвідомлення національної єдності потребує створення не лише політичного ряду вищих державних діячів, а й інших історичних та сучасних видатних осіб, учених, художників, письменників, культурологів, просвітників, лікарів, видавців, виробників та ін. Ідея створення біографічного словника свідчить про національну самовизначеність народу. Видатні українські вчені XIX – початку XX ст. це добре усвідомлювали.

Видавнича діяльність та публікація словниково-біографічних матеріалів розпочалися в Україні в середині XIX – початку XX ст. в таких містах, як Київ, Чернігів, Харків, Полтава, Одеса, і були присвячені не

лише загальноукраїнським діячам, а й місцевим видатним особам. Найбільш значними з них були видання Г.М. Геннаді, Г.О. Милорадовича, О. Бодяньського, М.Ф. Комарова, М.Ф. Сумцова, І.Ф. Павловського, М.Я. Арістова та ін.⁷⁴ Особливе значення мали декілька видань коротких біографічних словників видатних полтавчан І.Ф. Павловського та карпаторуського письменника Ф.Ф. Арістова, що планувалися як збірка критико-біографічних нарисів у 3-х томах з широким використанням архівних джерел, біографією, бібліографією, списком неопублікованих праць, портретами⁷⁵. Арістов встиг опублікувати у 1916 р. лише перший том, до якого увійшли: Д.І. Зубрицький, О.В. Духлович, М.Л. Устинович, Я.Ф. Головацький, І.І. Раковський, А.С. Петрушевич, І.М. Гушалевиц.

Заслуговує на увагу історико-біографічне видання В.І. Щербини "Київські воєводи, губернатори і генерал-губернатори від 1654 по 1775 р.р." (1892).

Видатним явищем середини XIX ст. стала фундаментальна праця В.І. Аскоченського "Київ з найдавнішим його училищем Академією", де він уміщує біографії 218 знаменитих її вихованців⁷⁶. Київський університет св. Володимира організує систематичне вивчення та публікацію матеріалів про своїх викладачів. У 1860 р. виходить перша "Історія Університету св. Володимира" В.Я. Шульгіна, написана з нагоди 25-річчя цього вищого навчального закладу. Незважаючи на те, що в ньому висвітлюються лише перші п'ять років існування університету, тут здійснено першу спробу біографічних нарисів про професорський склад того часу; у розділі "Побут професорів" змальовані часом навіть зворушливі обставини життя викладачів філософського факультету, серед яких були М.О. Максимович, В.Ф. Цих, М.Ю. Якубович, О.М. Новицький, С.С. Вижевський, Ф.І. Мехович, В.Ф. Федоров, С.Ф. Зенкович, Е.К. Гофман, В.Г. Бессер та ін.⁷⁷ Щоправда, видання було неповним, що, очевидно, й стало поштовхом для підготовки через 24 роки В.С. Іконниковим до нового ювілею двох видань – "Історії імператорського університету св. Володимира" та "Біографічного словника професорів і викладачів імператорського університету св. Володимира"⁷⁸. На думку І.Г. Кауфмана, видання є науковим довідником високого рівня, що за методикою та підходами стояв набагато вище за інші університетські видання того часу. Це можна оцінювати як заслугу його наукового укладача – історика і бібліографа, – який збирав матеріал з максимальною повнотою, включаючи повну біографію, раціонально розміщену за групами⁷⁹. Половина біографій була написана особисто Іконниковим, 40 – різними авторами, а 87 статей – це автобіографії професорів та викладачів, які на той час працювали в університеті. Слід відзначити і високу морально-етичну вимогливість авторів до свого видання: лише для тих, хто пішов з життя, допускалася наявність у виданні оцінки його творчого шляху та діяльності. Для своєї роботи колектив авторів

на чолі з Іконниковим використав велику кількість біографічних джерел, в тому числі – й з університетського архіву та університетських видань, звіти, загальноросійські університетські видання, “Журнал міністерства народної освіти”, некрологи, довідники тощо. Це видання й досі не втратило свого науково-довідкового значення. Університет дуже ретельно ставився до публікацій персонального складу професорів, викладачів та студентів. Кілька разів публікувалися цінні для біографів матеріали: формулярні та академічні списки з вказівкою не лише особового складу та діючих осіб, а й почесних осіб та членів-кореспондентів, стипендіатів, нагороджених медалями, почесними відзнаками, ступенями та ін., а також наукові видання за галузями знань⁸⁰. Серед інших учбових закладів спеціальні біографічні матеріали публікувалися Колегією Павла Галагана та Київською першою гімназією⁸¹, які випустили зі своїх стін багато майбутніх видатних особистостей науки та культури, політичних та державних діячів.

На особливу увагу заслуговує біографічна діяльність Харківського університету⁸², Історико-філологічного інституту князя Безбородька, Рішельєвського ліцею, Новоросійського університету, які публікували не лише списки викладачів та вихованців, а й автобіографії та біографічні матеріали про них⁸³.

У цей же період в окремих губерніях видавалися спеціальні біографічні збірники, а також збірники, складені за професійним принципом. Заслужують на увагу праці Г.О. Милорадовича “Вказівка біографічних відомостей про видатних людей Малоросії” (1855–1856), “Біографії достопам’ятних малоросіян” (1860) та “Короткий біографічний словник вчених і письменників Полтавської губернії з половини XVIII ст.” І.Ф. Павловського (1912).

Незважаючи на той факт, що “доба 80-х років і першої половини 90-х була, мабуть, найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX віку...”, “ вона не була безплідною: за цей час виконано велику наукову працю, що стала підґрунтям для пізнішого розвитку української науки”⁸⁴. Це стосується й історії створення Українського біографічного словника, бо саме в середині 80-х років у колах української наукової громадськості виникла ідея його підготовки і видання. Конкретну програму такого словника запропонував у 1886 р. український історик П.С. Єфименко, опублікувавши на сторінках часопису “Киевская старина” статтю “Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и его программе”⁸⁵.

До такого словника, на думку автора, повинні були увійти біографічні матеріали не тільки про відомих літературних, наукових і громадських діячів, але й про скромних провінційних діячів, які теж плідно працюють на благо батьківщини. Створення словника має велике значення не лише

для вивчення історії, а й для усвідомлення людьми історичного значення своєї діяльності (словник “живить у живих діячів бадьорість духу”). До біографічного словника згідно з програмою, викладеною П.С. Єфименком, повинні були увійти біографії сучасників і померлих осіб, які діяли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Обсяг біографічної статті про кожну конкретну особу повинен був відповідати “достоїнству і обсягу її діяльності на благо батьківщини”, а мінімум біографічних даних – складатися із перерахування таких фактів: ім’я, по батькові, прізвище, звання, рік і місце народження, рік смерті, місце поховання, рід діяльності і вказівка на наукові дослідження. Від осіб, діяльність яких визначалася свідомою ідеєю вивчення історії батьківщини і сприяння її розвитку, бажано було б отримати і вказівку на те, за яких умов і обставин вони виховували у собі цю ідею. Для практичного виконання подібної справи потрібні: а) попередній збір даних про найбільш видатних осіб з тієї чи іншої місцевості, як про живих, так і про тих, що померли; б) звернення до живих осіб з проханням надати за відповідною програмою біографічні дані про себе та про померлих осіб, яких вони добре знали.

Заключним етапом цієї роботи, згідно з програмою, має бути редакційна обробка всього накопиченого матеріалу, яка дасть змогу зробити огляд діяльності за всіма різноманітними сферами суспільного життя.

На початку 90-х років з ініціативи В.Б. Антоновича та під його керівництвом склалася група істориків, літераторів, археологів та краєзнавців (Г.Л. Берло, І.М. Каманін, В.І. Щербина, О.Я. Кониський, С.О. Єфремов, М.П.Василенко, М.С. Грушевський, К.М. Мельник, О.І. Лотоцький), яка починає роботу по складанню біографічного словника. В цьому словнику були зібрані біографічні матеріали не тільки про тих історичних осіб, діяльність яких була корисна для України, але й про тих, чия діяльність, на думку авторів біографічних статей, нанесла їй збитків. Словник, за спогадами К.М. Мельник-Антонович, було доведено до літери “К”, але ця робота, на жаль, не була закінчена⁸⁶. Із спогадів К.М. Мельник-Антонович відомо, що весь напрацьований матеріал було у 1894 р. передано М.С. Грушевському до Львова, де він посів кафедру історії України у місцевому університеті. Але й там ця праця не була закінчена.

ХІХ ст. – це був той період української історії, коли ще не сформувався об’єктивні умови для створення власної біографічної енциклопедії, незважаючи на наявність групи вчених-енциклопедистів М. Максимовича, М. Драгоманова, І. Франка та ін. Враховуючи важливість об’єктивного висвітлення українських проблем, згадані вчені підготували низку енциклопедичних статей до іноземних енциклопедій. Так, М. Драгоманов написав ряд статей до французького географічного лексикону, а також разом з М. Павликом та І. Франком – до Словника Де Губернатіса⁸⁷; О. Огоновський – до німецької енциклопедії Грубера; І. Франко, М. Сумцов, П. Жи-

тецький – до енциклопедії Брокгауза; В. Модзалевський – до Російсько-го біографічного словника⁸⁸.

Діяльність наукових організацій в Україні в другій половині XIX ст., як і в попередні часи, мала переважно культурно-просвітницький характер, що було зумовлено політичною і економічною ситуацією як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях. Серед учасників цього процесу – відомі вчені і суспільні діячі, які працювали над проблемами українознавства. Українська національна ідея, поширювана передовою інтелігенцією, почала пускати глибоке коріння в середовищі трудового народу. Свою роль і завдання, які стояли перед українськими науково-громадськими організаціями в існуючих на той час умовах, вони виконали: була створена наукова, методична, джерелознавча база для подальшого розвитку української науки. Повною мірою це стосується і української біографістики.

3.3. Історико-біографічні дослідження в Україні: 1918 – початок 90-х років XX ст.

Ідея створення українського біографічного словника постала на порядку денному лише у 1918 р. після проголошення УНР та створення ВУАН. З цією метою у складі Академії було утворено Постійну комісію для складання Біографічного словника українських діячів. Ініціаторами створення такого підрозділу стали Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, Г.Г. Павлуцький, Є.К. Тимченко. Підготувати програму та порядок видання такого біографічного словника було доручено В.Л. Модзалевському.

У грудні 1918 р. він підготував доповідну записку, в якій обґрунтував необхідність такого видання, а також виклав його історію, подавши структуру подібних видань, що були опубліковані за кордоном⁸⁹. Модзалевський детально вивчив світовий досвід створення національних та галузевих словників, зокрема російських, французьких, німецьких, голландських, американських тощо. Віддав належне і досліду біографічних видань І. Павловського.

У його доповідній записці закладені і деякі методологічні питання створення "Словника діячів української землі":

"1. В бібліографічному словнику діячів української землі мусять міститися біографії діячів, починаючи з давніх часів життя українського народу аж до нашого часу.

2. В цьому словнику містяться біографії не тільки українців у тісному сенсі цього поняття, але також росіян, поляків, євреїв та представників інших національностей, якщо вони працювали на території, яку займає український народ (Українська держава, Галичина, Буковина, Угорська Русь, Кубань і т.д.)". На думку Модзалевського, представництво словника

має бути якомога ширшим: у "словнику треба вмістити біографії: 1) Вчених всіх паростей знаттів; 2) Письменників та діячів освіти, як світських, так і духовних; 3) Громадських діячів; 4) Митців; 5) Діячів управління, починаючи від найдавнішої доби аж до останнього часу (князі, гетьмани, генеральна старшина, козацькі полковники, деякі навіть сотники, коли вони видатні..."⁹⁰

На спільних зборах ВУАН 23 січня 1919 р. ця доповідна записка була обговорена і схвалена. Збори прийняли рішення про створення Постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів⁹¹.

На наступних зборах ВУАН, які відбулися 8 лютого 1919 р., головою комісії було обрано Д.І. Багалія, а керуючим справами – В.Л. Модзалевського⁹². 23 лютого 1919 р. вже відбулося перше її засідання. У доповіді акад. Д.І. Багалія особлива увага приділялася розвитку методологічних та методичних питань щодо характеру Словника, науково-практичних питань його складу. Підкреслювалося, що видання повинно бути біобібліографічним словником, а не збірником спеціальних студій про видатних українських діячів; в ньому не слід вміщувати таких великих біографій, які подані в Словнику "Исторического общества", він повинен дати більше свіжого матеріалу, а автори біографій повинні користуватися друкованими джерелами першої руки, а де можливо й архівними. У доповнення до пропозиції В. Модзалевського Багалій оголошує доцільним включити до складу Словника й тих українців, які жили поза межами України, проте мали наукові праці з українознавства. Внутрішня структура пропонувалася з урахуванням принципів хронологічного та систематичного розподілу за напрямками діяльності⁹³.

До складу новоутвореної Комісії увійшли всі академіки ВУАН, а також професори Я.М. Колубовський, В.І. Щербина, Д.Я. Щербаківський, Г.Л. Берло, С.О. Єфремов та К.М. Мельник-Антонович, які були соратниками В.Б. Антоновича у цій сфері. Очевидно, саме тому вже на першому ж засіданні, як видно з його протоколу, постало питання про розшук матеріалів, напрацьованих у 90-ті роки⁹⁴ XIX ст. 12 березня 1919 р. відбулися збори колишнього колективу співробітників, який працював над створенням історико-біографічного словника під керівництвом В.Б. Антоновича. Було ухвалено передати весь напрацьований матеріал для використання його в академічному словнику. Та частина матеріалів В.Б. Антоновича, які зберігались у К.М. Мельник-Антонович, одразу ж потрапила до Комісії⁹⁵.

Структурно Комісія складалася з голови, керуючого справами, вченого діловода та п'яти відділів: великокнязівської доби (редактор Н.Ю. Мірза-Авак'яни), польсько-литовської доби (В.О. Романовський), гетьманської доби (М.П. Василенко), історико-літературного (П.І. Зайцев) та мистецтва (Ф.Л. Ернст). Науковими співробітниками були В.І. Галапт, Г.Л. Берло, О.І. Мікошин, Ф.М. Вербицький-Антіох⁹⁶.

У 1920 р., після смерті В.Л. Модзалевського та переїзду Д.І. Багалія до Харкова, головою Комісії було обрано академіка М.П. Василенка, керуючим справами став П.Я. Стебницький. У 1921 р. спеціальною постановою спільних зборів ВУАН всі штатні посади в Комісії, за винятком голови і керуючого, були ліквідовані. Редактори і наукові співробітники стали позаштатними⁹⁷.

У 1923 р. М.П. Василенка було заарештовано за безпідставним звинуваченням у керівництві так званою таємною контрреволюційною організацією "Київський обласний центр дій", а в 1924 р. – засуджено до десяти років ув'язнення. Після арешту М.П. Василенка головою Комісії став С.О. Єфремов, якого у 1929 р. теж було заарештовано за участь у діяльності контрреволюційної організації "Спілка визволення України". З 1923 р., після смерті П.Я. Стебницького, керуючим справами Комісії аж до моменту її ліквідації був М.М. Могилянський⁹⁸.

Від часу свого заснування Комісія одразу ж стала однією з найпомітніших наукових установ ВУАН. Як свідчать протоколи засідань, співробітники проводили велику пошукову, наукову і методичну роботу. Ними була зібрана картотека з 50 тис. осіб, біографії яких планувалося включити до словника. Були опрацьовані архівні матеріали майже в усіх архівах і музеях України та в ряді архівів Ленінграда і Москви. На засіданнях Комісії обговорювались різноманітні питання методичної і наукової роботи, архівних пошуків, зачитувалися та дискутувались написані біографії, підтримувалися контакти із зарубіжними видавцями книг аналогічного типу⁹⁹.

Результатом роботи Комісії стали підготовлені до друку і здані до видавництва два перших томи Біографічного словника. На жаль, побачити світ їм так і не судилося. В 1933 р. Комісію для складання біографічного словника як підрозділ Академії було ліквідовано. Всі співробітники звільнені, а частина заарештована. Два підготовлених томи було вилучено з друкарні і, очевидно, знищено¹⁰⁰.

Період 20-х років був плідним для книгознавчих біографічних студій: в Українському науковому інституті книгознавства виникає ідея створення словника діячів, які були пов'язані із українською книгою. Згідно з цією ідеєю П.М. Попов готує надзвичайно цінний біографічний довідник українських граверів¹⁰¹, що включає відомості про 104 майстрів, яких не було в довіднику Ровінського, та описання 1600 українських гравюр. Одночасно з'являється праця І.П. Крип'якевича, в якій йдеться про 15 граверів, які працювали в галицьких друкарнях у XVII ст.¹⁰². На жаль, П.М. Попов так і не завершив цього видання, і частина його так і залишилася у рукопису. З 20-ми роками пов'язана і робота над словником псевдонімів українських письменників Олександра Тулуба та В. Комарова¹⁰³.

Тоді ж, у 20-х роках, виникає тенденція до культурологічного просвітництва народу, створюються серії “Біографічна бібліотека”, “Культурно-історична бібліотека”, “Молода Україна”, “Народня бібліотека Просвіти”, бібліотека журналу “Путь просвещения” та ін., що ставили своїм завданням популяризацію історико-культурних знань¹⁰⁴. Для початку були перевидані біографії Г.С. Сковороди, як особи політично незалежної¹⁰⁵. Окремі популярні нариси про видатних філософів Василя Довговича та Івана Вишенського пишуть М.Ф. Сумцов та В. Бірчак; А. Винницький та В. Дем’ячук публікують короткі нариси про життя та діяльність Гната Ягича та Миколи Біляшівського¹⁰⁶. Про останнього пише короткий біографічний нарис також і П. Курінний, життєвий шлях О.М. Лазаревського освітлює П. Батуринець¹⁰⁷. Характерною особливістю цих нарисів та матеріалів є їх функціональний зміст – вони пишуться з нагоди святкування ювілею від дати народження або смерті особистості і мають значення, швидше, шанувальної біографічної творчості, а не власне біографічного дослідження. На той час єдиною публікацією по біографістиці на Україні були нотатки В. Білого “Автобіографія чи спомини”, який, з приводу підготовки відомого загальносоюзного словника діячів революційного руху, виступав проти ототожнення жанрів біографії та спогадів, що тоді було типовим явищем¹⁰⁸.

Наукові досягнення в галузі технічних та природничих наук не вважалися ідеологічно шкідливими, може саме тому в Україні все ж побачили світ деякі біографічні видання з цих галузей знань, наприклад, біографічний довідник Т.В. Путяти і Б.Н. Фрадліна “Діяльність видатних механіків на Україні” (1952 р.), довідник представників української наукової школи і видатних вихованців Дніпропетровського гірничого інституту – геологів, прокатників, металознавців, механіків та ін.¹⁰⁹, словники 50-х років в галузі органічної та фізичної хімії Київського та Харківського університетів¹¹⁰. Проте загальна політика радянської влади була спрямована на підготовку універсальних енциклопедій: були опубліковані два видання УРЕ, УРЕС та двох біографічних словників – письменників і художників.

Ідея створення національного біографічного словника була притаманна не лише українським науковцям. Так, у 1932 р. в Кракові утворилася польська біографічна комісія, зусиллями якої в 1935 р. був підготовлений перший том Польського біографічного словника. На сьогодні друком вже вийшло 34 томи, з перервою на 1946–1957 рр. Нині робота продовжується, готується 35-ий том. Розпочалася також підготовка біографічних словників в окремих містах Польщі: в 1993 р. побачили світ перші томи Біографічного словника міст Любліна і Бидгоща, підготовлені місцевими університетами. З початку 80-х років у Словаччині силами Біографічного інституту в м. Мартін видано п’ять томів Словацького

біографічного словника. В 1990 р. біографічні дослідження розпочала Словенія. Вже вийшли друком чотири випуски зошитів до першого тому Словенського біографічного словника.

Велика робота по створенню біографічних українознавчих словників провадилася до Великої Вітчизняної війни у Західній Україні та в українській діаспорі. Зараз найповніші зведення біографічних статей, поряд зі статтями на інші теми, містять лише універсальні енциклопедії – львівсько-коломиїська “Українська Загальна Енциклопедія” 30-х років й три томна та п’ятитомна “Енциклопедія українознавства” (алфавітна частина, українське і англійське видання). Активно готувалися галузеві біографічні словники і довідники різного рівня (зокрема слід відзначити видання: *Пундій П. Українські лікарі : Біобібліогр. довід.*– Львів ; Чикаго, 1994.– (Лік. зб. Н.С. ; Т. 2).

Хоча історико-біографічні дослідження у радянський період і продовжувалися в літературі, історії, філософії, педагогіці – вони концентрувалися більше на історичних, а не на біографічних аспектах репрезентації лише тих осіб, які не заборонялися цензурними списками. Найбільш репрезентовані дослідження, та й то винятково в ідеологічно витриманому стилі, були присвячені Богдану Хмельницькому, Григорію Сковороді, педагогом В.А. Сухомлипському, О.В. Духновичу, Х. Алчевський та ін. За радянських часів виходили історико-біографічні показники про революційних борців, Героїв Радянського Союзу, вчених.

Усі зусилля вийти за канонізовані списки, що їх містили загальні енциклопедії, були марними. Так, типовою можна назвати історію створення біографічного словника письменників Прикарпаття, який опублікував В.Т. Полех¹¹¹. У 1963 р. Станіславське обласне книжково-газетне видавництво підготувало до видання “Літературне Прикарпаття” (редактор – поет М. Карпенко), яке було рекомендоване до друку відомим фахівцем з теорії літератури О.І. Деєм. Книга складалася з трьох розділів: I. Письменники - наші земляки (12 письменників до 1939 р., 9 – за тодішньою термінологією, радянського часу); II. Українські письменники на Прикарпатті (відповідно – 16 і 17); III. Івано-Франківське обласне літературне об’єднання (19 літераторів). У кінці було подано географічний показник. Несподівано видавництво було ліквідоване, а підготовлені до друку гранки передали у львівський “Каменяр”. Львів’яни погодилися видати “Літературне Прикарпаття”, але вважали, що навіть у межах тогочасних “класових вимог” його можна було б доповнити зарубіжними письменниками-українцями та тими, які писали про Прикарпаття. За погодженістю із редактором, поетом Р. Лубківським, було додано два розділи: “Письменники братніх народів – гості Прикарпаття” (представники Росії, Грузії, Польщі та Чехословаччини), “Уроженці Івано-Франківщини – прогресивні письменники США і Канади” (6 літераторів)

та доповнено попередні розділи новими іменами практично на третину. У травні 1964 р. довідник “Літературне Прикарпаття” був підписаний до друку, і підготовлений сигнальний примірник. На жаль, реакція цензури була відверто негативною, і весь наклад було затримано в Івано-Франківській обласній друкарні з причин “буржуазно-націоналістичного характеру”, яке ніби-то мало видання, хоча до словника було включено лише тих зарубіжних письменників, яких за тогочасною класифікацією відносили до “прогресивних”. Можливо приводом став й епіграф з народної пісні: “Моя мати в ріднім краю в гробі спочиває, але її люба пісня в Канаді лунає”. Боротьба за довідник, а саме, листування з М. Хрущовим, ЦК КПРС та ЦК КПУ, Державним комітетом Ради Міністрів СРСР у справах преси та з подібним Комітетом у Києві, письменником О. Гончаром, не мала жодних наслідків. У жовтні 1964 р. начальник Головного управління місцевих видавництва у Москві В. Мочалов “сповістив”, що “книга составлена без глубокого подхода к отбору имен и литературных фактов. Наряду с писателями, составляющими славу и гордость украинской литературы, в книгу вошли имена людей, которые ничего серьезного не сделали для развития литературы Прикарпатья или иммигрировали за границу... О таких выдающихся писателях, как А. Серафимович, М. Стельмах, А. Довженко (згадка про останнього свідчить про те, що на той час ще не були опубліковані його щоденники, в яких він правдиво розповів про страшні події т. зв. воз’єднання, а про його фільм “Визволення” не можна було і згадувати через те, що до його кадрів потрапили синьо-жовті прапори, якими “щасливі” західні українці вітали своїх визволителів. – В.Ч.) сказано очень мало и неглубоко”. Таким чином, наклад у 5 тис. прим. було знищено. Збереглися лише обов’язкові примірники, які за тогочасною традицією надсилалися до наукових бібліотек, через що ми нині можемо дати деякий аналіз матеріалів “Літературного Прикарпаття”.

У довіднику подається досить широка панорама літературного процесу на теперішній Івано-Франківщині від XVII ст. і до 1960-х років. Наведені у ньому матеріали недвозначно стверджували, що навіть віддалена від столиці область може мати власні давні й славні літературні традиції, які починаються задовго до 1939 року. Пізніші намагання видрукувати зібрані матеріали – у “Комсомольському прапорі”, “Світі молоді” (до 1991 р. тільки до букви “С”), “Архівах України” (у 4 і 6 номерах за 1969 і 1970 рр. до букви “В”) і письменницькій газеті “Вперед” (за 1990–1991 рр. знову ж до букви “В”), – так і не були завершеними. І навпаки, без ніякого клопоту, виходить у той же час (1967) “Борці за велику справу: активні діячі революційного руху на Закарпатті. Короткий біобібліографічний покажчик”¹².

Не менш драматичною є доля надзвичайно копіткої праці П.П. Ротача, який все життя присвятив створенню біографічного словника письмен-

ників Полтавщини, і архів якого зберігається нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Йому вдалося опублікувати лише незначну частку зібраних ним матеріалів¹¹³. Незважаючи на нинішню толерантність та відкритість, архів Ротача й досі є надзвичайно важливим біографічним джерелом для дослідників Полтавщини. “Літературна Полтавщина” – це біобібліографічний словник письменників та діячів інших галузей, близьких до літератури, які народилися, тривалий час жили і працювали на Полтавщині, а також місцевих літературних організацій та об’єднань. Роботу над словником розпочато наприкінці 50-х років. У 1962–1963 рр. на сторінках обласної газети “Комсомолец Полтавщини” було опубліковано кілька десятків біографій (на А–В), укладених Ротачем, проте в скороченому вигляді і без критичної бібліографії. У 1965–1971 рр. словник друкувався в журналі “Архіви України” під назвою “Літературна Полтавщина. Матеріали до українського бібліографічного словника”. Було надруковано 577 біографій різних персоналій, але жодна стаття про літературні об’єднання, видання і т.ін. до журнальної публікації не увійшла. У словнику подавалися відомості не тільки про загальноновизнаних літераторів, а й про тих, хто не мав окремої книжки, лише активно публікувався в періодиці. На початку 1971 р. друкування “Літературної Полтавщини” в журналі було припинене вже зовсім наприкінці роботи (на буквах Ю–Я) через наклепницьку статтю про автора, яку опублікувала “Зоря Полтавщини” 16 січня 1970 р. В ній автора словника звинувачували в націоналізмі, зумисній тенденції затушовувати, приховувати “гріхи” ідеологічних одноподумців (прикладом слугувала стаття про П. Куліша) та в збиранні матеріалів про літераторів-емігрантів (наприклад, про Г.Г. Ващенко, який кваліфікувався як “петлюрівець, член підпільної СБУ”). Автор цієї статті М. Пліш зробив щодо словника звичайний, класичний для того часу висновок: “таким творам не місце в радянській пресі”. І незважаючи на звернення групи письменників і науковців (О. Дунаєвського, О. Храбровицького та ін.) з проханням завершити журнальну публікацію, редакція, після звільнення з посади редактора І.Л. Бутича, відмовила в публікації.

Однак згадані події не припинили роботи над словником. На щастя, весь текст у 70-х років було передруковано в трьох примірниках, один з яких було відіслано на збереження до Пушкінського дому (існувала небезпека його знищення), другий – до ЦНБ (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), а третій – став робочим і весь час поповнюється новими іменами. Звичайно, авторський рукопис значно (майже наполовину) ширший за публікацію в “Архівах України”. Автор мав у себе біографії полтавських письменників в еміграції (В. Барки, О. Зуєвського, Л. Полтави, М. Ореста, Н. Лівницької-Холодної, Л.Лимана та ін.), але не міг розраховувати на їх друк і навіть не пропонував редакції. У

машинописному варіанті “ЛП” є покажчики псевдонімів та криптонімів, а також залучених до праці бібліографічних і довідкових видань. При укладанні словника використано, крім того, велику кількість біографій, одержаних з перших рук, архівні та маловідомі друковані джерела, свідчення сучасників, спогади тощо.

Особливістю “ЛП” є її краєзнавчий характер, висвітлення життєтворчих зв’язків письменників з Полтавщиною, і тому це видання можна назвати спробою підсумку величезного внеску Полтавщини до скарбниці вітчизняної культури.

Не кращою була й доля бібліографії стосовно діячів української науки. З 1956 року, періоду морального відновлення суспільства після культу особи, видавництво “Наукова думка” розпочинає серію ювілейних біографій під назвою “Бібліографія вчених Української РСР”, яка може сприйматися і як біографічна серія, оскільки кожній з цих біографій передувала вступна біографічна стаття. Біобібліографія розпочинається у 1958–1959 рр. з опису таких видатних персоналій нашої науки, як М.О. Динник, Г.Ф. Проскура, О.В. Палладін, Д.К. Заболотний, В.І. Липський, М.В. Луговцов, Л.А. Булаховський, О.Г. Шліхтер, О.О. Богомолець. За період від 1958 по 1995 р. видано понад 170 біобібліографій. Вступні біографічні нариси спиралися на матеріали про наукові здобутки вченого, біографічні елементи мали бути лише ілюстрацією до наукової діяльності особистості і практично не мали індивідуальних ознак. Одночасно біобібліографія, як правило, видавалася як поточна прижиттєва довідкова література Академії наук Української РСР і, в більшості випадків, – на пошану нині діючих академіків. Отже, значна кількість імен залишилася поза увагою цих видань, а видатні особистості періоду існування ВУАН практично повністю були відсутні.

У серії “ЖЗЛ” українські діячі представлені дуже нечисленно. Серед них: Богдан Хмельницький (К. Осипов), Тарас Шевченко (Л.Ф. Хінкулов), Микола Лисенко (О. Лисенко), Леся Українка (А.І. Костенко), Данило Заболотний (М. Голубев), Устим Кармалюк (В.В. Канівець), Олександр Богомолець (М.Е.Пицик), Марко Вовчок (Е.П. Брандис), Олександр Довженко (О.М. Мар’ямов), Сковорода (Ю.М. Лошиц), Ярослав Галан (В.П. Беляєв, А.С. Йолкін). Деякі українські імена коротко представлені й у інших збірках, наприклад, у “Літературних портретах” М. Горького (М.М. Коцюбинський), у “Героях революційних подій та другої світової війни”. Матеріали науково-популярних видань були далекими від реального життя особи та її значення в історії. Навіть і надзвичайно талановито написані твори (наприклад, повість Хінкулова про Тараса Шевченка витримала три видання) не давали повного розкриття особистості героя, всебічного та правдивого висвітлення його життя й творчості.

У 1966 р., за прикладом “ЖЗЛ”, була започаткована українська серія літературних та науково-популярних біографій “Життя славетних”, яка з 1972 р. стала називатися “Уславлені імена”.

Історичні дослідження життя та діяльності видатних осіб минулого розвивалися дуже повільно, переважно біографічна творчість проявлялася у вигляді ювілейних або некрологічних біографій, збірників на пошану, окремих нарисів та біобібліографій. Після гонінь на українську науку та літературну інтелігенцію у 30-х роках національна біографія довгий час не поповнювалася новими творами (виняток складали лише постаті включені до ЖЗЛ за ці роки).

Власне історико-біографічні розвідки почалися лише кінця 50-х років і були представлені двома видами наукових творів: глибокими дослідженнями духовного світу особистості¹¹⁴ в біографічними науково-популярними нарисами¹¹⁵ та суто художніми творами у вигляді оповідань і літературних нарисів. Серед них біографічні монографії Л. Махновця про Григорія Сковороду, Л. Хінкулова про Тараса Шевченка, Е. Брандис про Марка Вовчка та ін.¹¹⁶ “Славнозвісні” 70-ті роки знову “закривають” національну тематику, й лише в другій половині 80-х і 90-х роках спостерігається різке зростання біографічної тематики і, відповідно, інтересу до неї. В Україні починає розвиватися наукова біографія, що характеризується появою науково-біографічних нарисів, які можна сприймати, як цілісні наукові історико-біографічні дослідження, що високо репрезентують українську історичну науку. Передусім слід назвати праці, присвячені історичним діячам давньоруського періоду та періоду середньовіччя М.Ф. Котляра¹¹⁷, В.А. Смолія, В.С. Степанкова¹¹⁸, П.П. Толочка¹¹⁹, Ю.А. Пінчука¹²⁰, В.П. Плачинди та ін.¹²¹

Історико-біографічні дослідження одночасно плідно розвивалися в українській діаспорі, яка згуртувалася для проведення наукових студій в українознавчих (переважно – еміграційних) центрах: Українському вільному університеті, Українській Вільній Академії наук, Українському історичному товаристві, НТШ в Європі та Америці тощо¹²².

Після розпаду СРСР почався період активізації національної біографічної діяльності, яка знов-таки сконцентрувалася на особистостях політичних та державних діячів козацького минулого, письменників та філософів, представників національного відродження ХІХ ст. та репресованих за радянських часів. Політична ситуація в Україні, що здобула незалежність, диктувала необхідність пошуків історичного підтвердження своїх визвольних змагань, ідеологічної реабілітації перших осіб в портретному ряду, імена яких були пов'язані з ідеєю української державної незалежності та славетного й трагічного історичного минулого, відстоювання ідеї спадкоємності національної історії та культури України від найдавніших часів до утворення самостійної держави. З'яви-

лася низка видань, серед яких можна виокремити колективні збірники науково-популярних нарисів та історичних портретів, що продемонстрували наявність міцної національної школи істориків та наукової бази біографічних досліджень. Йдеться, передусім, про видання Інституту історії України НАН України “Історія України в особах”¹²³.

Надзвичайно активний інтерес проявляється до лідерів Гетьманщини, з історичною долею якої пов’язана не лише ідея автономізації, а й прагнення до державної самостійності. Одночасно з’являються різні типи біографічних досліджень, відроджується свобода викладу та підходів до біографічної репрезентації гетьманів: довідник, історико-художній нарис та історичний портрет¹²⁴. Суто історичними можна вважати підходи до створення довідника та історичних портретів, що окреслені рукою сучасних талановитих вчених, які майстерно володіють методами історичного аналізу та почуттям часу.

На особливу увагу заслуговує збірник “Володарі гетьманської булави”, де у високому науково-популярному стилі козаччина та Гетьманщина репрезентовані в її найвидатніших особах. Різноманітністю наукових підходів до розкриття гетьманів як політичних, державних та воєнних постатей, збереженням власного стилю та манери позначені роботи Володимира Борисенка (Дем’ян Многогрішний), Ярослава Дашкевича (Павло Тетеря), Олександра Гуржія (Іван Скоропадський), Неллі Герасименко (Данило Апостоли), Володимира Замлинського (Богдан Хмельницький), Олександра Коваленка (Павло Полуботок), Сергія Леп’явка (Криштоф Косинський та Северин Наливайко), Юрія Мицика (Іван Виговський та Юрій Хмельницький), Віри Панашенко (Кирило Розумовський), Григорія Сергієнка (Іван Самойлович), Валерія Смолія (Іван Мазепа), Валерія Степанкова (Петро Дорошенко), Тараса Чухліба (Михайло Ханенко), Віталія Щербака (Іван Сулима та Тарас Федорович), Василя Ульяповського (Пилип Орлик). Науково-популярний виклад не заважає історизму та високій науковій якості переважної більшості статей. Видання наочно демонструє можливості та перспективи вільного викладу історичного внеску й об’єктивного висвітлення особистості та її ролі в історії України, трагічної долі України і її історичних діячів. У цьому – велике значення науково-популярного жанру, який дає можливість для правдивого та неупередженого висвітлення особистості діяча та особистості біографа за умов професійного підходу до історичного аналізу та історичного контексту, а на цьому тлі – до розкриття об’єктивного змісту персоналії як великої людини свого часу, якій притаманні усі людські риси. Цей збірник відроджує на принципово новому рівні традицію історичного життєпису, започатковану М. Костомаровим, В. Антоновичем, Д. Яворницьким та українськими істориками, які стояли біля витоків української біографістики.

Не меншого значення надають сучасні історики й дослідженню життя та діяльності діячів УНР, зокрема Михайла Грушевського як Президента та вченого¹²⁵. Лише за п'ять останніх років з'являється ціла низка спеціальних досліджень, що розглядають роль особистості в історичному процесі в контексті історичних подій, заповнюються "білі плями" історії, передрукуюються видання української діаспори¹²⁶. Відроджуються також краєзнавчі історико-біографічні пошуки¹²⁷, поновлюється жанр біобібліографії¹²⁸, друкуються нові біографічні словники¹²⁹.

Історико-краєзнавчі дослідження зусиллями багатьох ентузіастів сконцентрувалися переважно на поверненні імен українських культурних діячів на регіональному рівні. Почали виходити словники в різних регіонах України. Серед них – видання "600 імен в історії Великої Волині"¹³⁰, "Біографічний словник Прикарпаття"¹³¹.

До цих словників включалися історичні діячі, учасники національно-визвольних рухів, письменники, професійні та народні митці, композитори і вчені, які народилися або працювали у краї. Подекуди упорядники словників звертали увагу й на особистості, не так широко відомі, підтверджуючи думку Івана Франка, що "тільки маючи відомості про якнайбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів, ми зможемо сягнути в глибину народного організму, в ті найдрібніші пружини й мотори народного відродження, зможемо відповідно оцінити праці й заходи видатних діячів"¹³². Активно ведеться підготовка біобібліографічного словника українських письменників (у дванадцяти томах), словника українських істориків та словника українських архівістів.

Отже, можемо констатувати, що складається міцна й змістовна наукова база для теоретичного злету біографістики.

Ці позитивні явища разом з тим проявили і деякі приховані для бібліографії тенденції. Передусім – явне зростання популяризаторства наукових знань без глибокої їх розробки, навіть в історичній науці з її методологічним та методичним інструментарієм. Наближення історичного та літературознавчого методів в абсолютній більшості випадків здійснювалося за рахунок втрати науковості. Дуже важливо на сучасному етапі розробити наукові засади історичних біографічних досліджень та їх розмежування з біографічним жанром літератури. Через специфічність образного пізнання світу та емоційного впливу на читача художня література має великий вплив на суспільство, зокрема в галузі біографічних творів. Цей вплив має бути коректним і обов'язково адекватним історичній правді. Тому розробка наукових теоретико-методологічних засад біографістики як галузі історичного знання є дуже актуальним завданням історичної науки, що повинно вирішити надзвичайну плутанину у створенні загальної теорії біографії і закласти підґрунтя для прискореного розвитку біографічних досліджень з метою формування нової науково-

культурологічної парадигми. Без розробки цієї проблематики і без створення національного біографічного словника не лише як історико-культурної пам'яті нації, а й як джерельної бази подальшого розвитку біографічних досліджень вирішити цю проблему, неможливо.

РОЗДІЛ 4.

**УКРАЇНСЬКИЙ БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК (УБС):
МЕТОДОЛОГІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН
ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ**

4.1. Теоретико-методологічні питання та концептуальні основи УБС

Завдання створення біографічних словників для України сьогодні набуває особливої актуальності. Практично увесь хід історичного розвитку нашої держави, її постійне перебування під політичним та ідеологічним імперським гнітом призвели до насадження в суспільній свідомості великодержавницької психології, яка базувалася на ставленні до українців як до представників другорядної окраїнної національності. Таким же залишалося відношення до України і за радянських часів. Ідеологія радянської історіографії дозволяла вищукано дозоване подання матеріалів про видатних українських діячів в різних енциклопедичних виданнях, та й то з огляду на їх громадсько-політичні погляди. Згадки ж про тих, хто працював на благо української національної ідеї, не допускалися взагалі ні в чому. Тоталітарною цензурою знищувалися повністю навіть великі тиражі, якщо у працях, підготовлених до видання, згадувалося хоча б одне неканонізоване ім'я. Наслідком розвінчення культу особи Сталіна була реабілітація жертв сталінського терору. Імена ж видатних патріотів України не були реабілітовані навіть після засудження цього культу, коли радянській культурі були повернуті імена багатьох репресованих вчених, письменників, художників, артистів.

Наочними прикладами заідеологізованості біографістики є "Історія Академії наук Української РСР. 1919–1979." (К., 1979), фундаментальні видання УРЕ, Українська літературна енциклопедія та Словник художників України (К., 1973), двотомний Шевченківський словник (К., 1976–1977), серія біобібліографічних словників "Українські письменники" (К., 1960–1965), одностомник "Письменники Радянської України" (К., 1988), у яких старанно замовчані прізвища еліти української національної науки та культури, до яких радянська ідеологія міцно прикріпила ярлики буржуазних націоналістів.

Тільки нині, після здобуття Україною незалежності, настав нарешті час відновлення історичної справедливості для багатьох “забутих діячів”, відродження їхніх імен, проведення повноцінних біографічних досліджень, створення художніх та науково-популярних біографічних творів.

Одним з найактуальніших завдань української біографістики є підготовка і видання Біографічного словника українських діячів, праці, започаткованої ще у 20-х роках у Всеукраїнській Академії наук. Для здійснення цього фундаментального проекту, з огляду на те, що довгий час в Україні біографістика практично не розвивалася, необхідно розробити її загально-теоретичні засади як галузі історичної науки та остаточно визначитися із вибором спеціальної методології та методики історико-біографічних досліджень.

Основою роботи по написанню словника є створення джерелознавчої бази та поєднання баз даних національної біографії і бібліографії, які мають проводитися з використанням методик джерелознавчого, історіографічного, археографічного, історико-генеалогічного, історико-географічного та історико-етнографічного аналізу.

Крім довідкового значення джерельної бази в історико-біографічних та біографічних дослідженнях, повні біографічні словники важливі ще й тим, що дають змогу не лише зареєструвати персоналії українських діячів, а й проводити узагальнюючі історико-соціологічні дослідження про соціальний та національний склад суспільства. На прикладі розвинених країн світу Україна вчиться тому, що словники відіграють свою першорядну роль у всіх галузях науки, політики, культури тощо, надаючи оперативну інформацію як у вигляді капітальних ретроспективних видань, так і у вигляді найбанальніших адресних книжок і довідників типу “Хто є хто”.

Повноцінний науково-біографічний словник, крім прикладного, має також символічне значення для молодого незалежної України як свідчення повноцінності культурного та наукового життя. Він, так би мовити, олюднює його багатотисячову історію, істотно доповнює наукові праці про становлення й розвиток різних галузей знань, виявляє нові імена славетних співвітчизників, зберігає відомості про минулі покоління, висвітлює їхній внесок у скарбницю світової культури, а також у справу дальшого поступу державності тієї чи іншої країни, її економіки, науки, освіти, літератури, мистецтва, що є основою для формування історичної пам'яті, виховання національної гордості народу¹.

Українознавчі дослідження й нині базуються на досить обмеженому фактичному матеріалі, спираючись в основному на вже відомі науці явища, події, імена. Наслідком цього є створення історико-біографічних нарисів про особистості давньоруських князів, гетьманів, представників козацької старшини, релігійних діячів, вихованців Києво-Могилянської академії, а

також найбільш відомих науковців, письменників, художників, музикантів, композиторів XVIII–XX ст.

Концепція УБС має вийти на принципово новий рівень історико-культурних студій, що можливо лише за умови введення до наукового обігу даних про максимальну кількість персоналій нашого минулого і сучасності, звільнення від ідеологічних детермінант та викривлень. Це дасть змогу правдиво відтворити історію України в портретах її видатних діячів.

Актуальність проблем розвитку теоретико-методологічних засад української біографістики та створення джерельної бази біографічних досліджень зумовила необхідність організації спеціального Інституту біографічних досліджень. Його головним перспективним завданням було визначено підготовку національного біографічного словника. За матеріалами дискусії, яка розгорнулася серед співробітників Інституту біографічних досліджень, був виданий збірник наукових праць, в якому пропуються деякі висновки про вироблення методологічних і методичних засад по створенню УБС, опубліковані статті та доповіді на конференціях з цих питань².

Одними з найскладніших є проблеми вибору об'єкта та встановлення змісту й побудови Словника, які є досить складними, щоб бути вирішеними остаточно і назавжди. Дискусійними залишаються також питання, пов'язані зі специфікою створення *біографічного* і одночасно *національного* словника, до кола яких відносяться:

- зміст поняття “національний” біографічний словник: системи критеріїв відбору осіб в контексті проблеми “український діяч та діяч України”, хронологічні межі й територіальні ареали;

- проблеми відображення біографій діячів, що не належать українській культурі як національній або культурі України як державно-політичного об'єднання, але за своєю діяльністю мали до неї відношення, так чи інакше вплинувши на її історію;

- критерії оцінки діяльності видатних особистостей та їхнього внеску в історію і культуру України, відповідні засоби репрезентації їхнього життя та діяльності у словниковій статті згідно з принципами історичного підходу та об'єктивності;

- визначення понять “категорійність” та “повнота” стосовно охоплення кола осіб, що мали безпосереднє або опосередковане відношення до України;

- класифікація осіб за видами соціальної діяльності та зв'язками з історичними процесами;

- визначення понять “джерельна база” словника та його аналіз, формування джерелознавчої бази національної біографічної школи;

- методологічні засади створення зведеної національної комп'ютерної

бази біографічних даних, орієнтованої на сучасні інформаційні технології, а також на функціональний поліморфізм біографічних досліджень в Україні та можливості розвитку на основі його даних широкого кола історико-біографічних досліджень.

Необхідність вирішення цих проблем призвела до розробки ряду методичних рекомендацій, що знайшло відображення у спеціальній Редакційній інструкції Українського біографічного словника, анкеті для УБС, а також у серії конкретних рішень щодо методів складання біографічної статті, обсягів статей, зважаючи на систему критеріїв особистості та організаційно-методичні засади поточної роботи по організації комп'ютерної бази даних (Див. Додатки).

Цілком закономірно, що визначення обсягу поняття “національний біографічний словник”, враховуючи різні підходи до його побудови як у вузькому (національно-етнічному), так і в широкому (державно-політичному) тлумаченні, має принципове значення для концепції Словника та його подальшої долі. Попередня спільна думка учасників колективного обговорення цієї проблеми була однозначною – необхідно знайти систему критеріїв для повного та об'єктивного висвітлення історичного процесу в найбільш видатних особах, які мали помітний вплив на розвиток України. Одночасно проблема реконструкції персонального ряду українських діячів у якомога більш поширеному вигляді не була знята, адже при наявності зведеної джерельної комп'ютерної бази даних національної біографії та бібліографії матеріали, що не увійдуть до УБС, в перспективі можуть бути використані в інших українських біографічних дослідженнях.

Беручи до уваги складний історичний шлях України, що довгий час перебувала під національним та політичним гнітом, для обговорення була запропонована концепція визначення культурного, наукового та політичного внеску діяча у розвиток національної культури, що вперше була висловлена в 20-30-х роках на засіданнях Біографічної комісії ВУАН.

Значний внесок у розвиток теорії створення національного біографічного словника зроблений відомим українським вченим Я.Д. Ісаєвичем. Підкреслюючи надзвичайно важливе значення видання Українського біографічного словника, він відзначив відставання України в цій галузі від розвинених країн світу, в яких за два століття розвитку словникової діяльності накопичено надзвичайно великий досвід створення різних видів та типів словників, серед яких – галузеві, регіональні або загальнодержавні, наукові та комерційні, поточні й ретроспективні³. В залежності від виду словника обирається й методика створення біографічної статті. Західна словникова практика пропонує читачеві як словники, підготовлені за певними науковими принципами, так і словники більш вільної форми, де, як правило, подаються біографії осіб творчих спеціальностей.

При створенні психологічних портретів людей, висвітленні їх особистого життя на Заході цілком припустимими вважаються й суб'єктивні погляди авторів біографічних нарисів. Я.Д. Ісаєвич обстоює необхідність саме наукових засад при написанні біографічних статей, вільних від суб'єктивізму.

Певний мінімум конкретних біографічних відомостей потрібен у всіх статтях, але в деяких бажані більш повні нариси про осіб, їхнє особисте і родинне життя, мотиви їхньої діяльності, особливості "стилю життя". Разом з тим Ісаєвич пропонує ввести деяку форму категорійності особистостей і відповідно до цього формувати словникову статтю. На його думку, слід розробляти більш повноцінні статті про найвизначніших діячів. Визначення таких діячів, за його пропозицією, має спиратися на реальні заслуги, а не на певні високі посади, незалежно від того, чи оцінка їхньої діяльності є позитивною, чи негативною. Доцільними уявляються і розширені, "портретні" статті про типових представників різних професій та соціальних груп: робітників, селян, службовців, митців, військових тощо. Природно, що розширені статті про них будуть писатися у тих випадках, якщо є відповідний матеріал або якщо знайдуться автори, що здатні висвітлити їхні біографії. Тому необхідно проводити велику рекламну роботу стосовно біографічної діяльності та анкетування. В наш час у всіх розвинених країнах світу біографічні дані зберігаються також у вигляді комп'ютерних баз, які, в свою чергу, служать засобом нагромадження матеріалів для майбутніх словників, дозволяють їх оперативно оновлювати, швидко знаходити і групувати довідкові дані, в тому числі й такі, які не увійшли до друкованих словників.

Я.Д. Ісаєвичу належить також розробка методології бібліографічного забезпечення УБС. Він, зокрема, підкреслює, що обсяг поняття "українська бібліографія" охоплює всі види бібліографічної діяльності, які ведуться в Україні або стосуються України. "Під бібліографією українознавства, – підкреслює Я.Д. Ісаєвич, – розумітимемо тут бібліографію джерел і літератури, що стосуються України, насамперед з точки зору гуманітарних наук. У такому сенсі бібліографія українознавства в багатьох відношеннях перекривається з національною бібліографією України. Остання, якщо прийняти найповніше і найпоширеніше тлумачення цього поняття, охоплює всі видання, надруковані в Україні в її історичних і сучасних межах, друки українською мовою і українських авторів, незалежно від місця видання, і друки, що стосуються України і українців, також незалежно від місця видання. Серед усіх цих категорій видань досить істотну частину становлять джерела й дослідження з суто українознавчих дисциплін"⁴. Отже, цілком зрозуміло, що бібліографія українознавства може бути створена тільки в найтіснішому зв'язку з національною бібліографією України, залишаючись її складовою.

На думку Я.Д. Ісаєвича, це дуже важливо, оскільки українці на своїй землі залишалися на правах національної меншості, яка повинна була відстоювати навіть право на існування як окремого народу. Українська культура усвідомлювалася передусім як культура етнічна, а поширене на Заході поняття нації як політичної спільноти спершу не мало жодних шансів на утвердження в Україні. Радянська політика не могла дозволити створення повної та правдивої бібліографії, орієнтованої на повноту відображення матеріалу в загальних реєстраційних працях або на об'єктивність критеріїв відбору в працях, спеціалізованих за певною ознакою.

Протягом деякого часу бібліографічні покажчики, які друкувалися в офіційних виданнях, залишалися відносно об'єктивними. Адже в них цитати з "класиків марксизму" і партійних директив повинні були включатися тільки до передмови, а основна частина бібліографії була від них вільною. З деяких тем, які вважалися далекими від гострих політичних сюжетів, допускалася і повнота відбору матеріалів. Саме тому багато здібних науковців, які не сприймали тенденційність тогочасної науки, ставали бібліографами. Ними було складено ґрунтовні покажчики творів деяких письменників, кваліфіковані бібліографії в галузі лінгвістики, краєзнавства, окремих галузей літературознавства⁵. Заслугою харківського вченого Ігоря Корнейчика стало написання першої узагальнюючої праці з історії бібліографії в Україні. У той період, коли саме слово "українознавство" практично вважалося крамольним, він об'єктивно розповів про "перші кроки у розвитку бібліографії українознавчої літератури та поточної національної бібліографії".

Особливо стануть у пригоді вченим, які будуть створювати УБС, твори українських бібліографів, що з тих чи інших причин опинилися в еміграції. У США, Канаді, Чехо-Словаччині та деяких інших країнах було видано ряд ґрунтовних українознавчих бібліографічних праць. Так, особливо цінним доповненням до друківаних в Україні бібліографічних джерел є пристатейні бібліографії у виданій за редакцією В. Кубійовича "Енциклопедії українознавства" та англійських енциклопедіях "Ukraine: A Concise Encyclopaedia" і "Encyclopaedia of Ukraine". Велике значення має праця Євгена Юліяна Пеленського "Україністика в західноєвропейських мовах: Вибрана бібліографія" (видана у післявоєнні роки як 158-й том "Записок Наукового товариства ім. Шевченка", Мюнхен, 1948). Поточна бібліографія українознавчих та україністичних видань діаспори була опублікована лише стосовно видань одного року. Це "Річник української бібліографії 1957", укладений Осипом Данком та Мирославом Лабунькою. Останнім часом серію цінних праць з бібліографії українознавства, в тому числі передруків рідкісних видаць з України, випустив у світ Канадський інститут українських студій. Виявом високого розуміння значення бібліографії для розвитку національної культури було встанов-

лення Миколою Ценком премії ім. Ценків за кращий рукопис бібліографічної праці. На жаль, українські видання поки що недостатньо відображені у великих міжнародних бібліографічних серіях, таких як "Index citationum", "MLA Bibliography" та ін. Останнім часом відкрився доступ в Україну для діаспорних видань, однак відсутність бібліографій з багатьох галузей українознавства спричиняє до того, що деякі цінні праці й нині невідомі основній масі потенційних читачів.

Я.Д. Ісаєвич наголосив на важливості комп'ютеризації біографічних даних як частини комп'ютеризації інформаційної діяльності в галузі українознавства, тому що видання біографічного словника створює умови для національної бази даних загальнокультурного значення. Міжнародна асоціація україністів координує праці над складанням комп'ютерного банку інформації про наукові установи і друковану літературу з проблем українознавства⁶. Така база, як і сам словник, неабияк потрібна дослідникам-гуманітаріям, політикам, державним діячам та журналістам.

Історії створення національного біографічного словника та розвитку біографічних досліджень в Україні було присвячено серію статей та доповідей співробітників Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського⁷. У цих статтях, насамперед, розглядалися питання виникнення традицій та формування джерелознавчої бази національної біографічної школи. В окремих статтях висвітлювалась трагічна доля ініціаторів створення Українського біографічного словника в 20 – 30-ті роки ХХ ст., а також підсумовувався досвід роботи їх попередників. Т.В. Куриленко, Д.І. Курас, О.В. Бугаєва, О.В. Спицька у доповідях на міжнародних конференціях піднімали питання розробки джерельної бази УБС⁸. Документальні джерела були розподілені на декілька груп, серед яких: архівні матеріали про діяльність комісій та установ, передусім матеріали Постійної комісії для складання словника видатних діячів українських земель, особисті архівні фонди діячів науки та культури, друковані джерела енциклопедичного характеру, українські паративні джерела від найдавніших часів до ХІХ ст.

С.М. Ляшко акцентувала свою увагу на розвитку біографічних традицій наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., О.А. Брайчевська висвітлювала питання розвитку біографістики другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. та функціонування Постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів⁹.

Тематика статей торкалася й особливостей відображення в УБС біографій представників українського мистецтва (О.В. Бугаєва) та вчених ВУАН (О.К. Япковський)¹⁰.

Деякі попередні методичні розробки біографічних статей про діячів з різних галузей знань опрацьовані під час підготовки та публікації серій біографічних видань, передусім "Історії України в особах" (К., 1995),

окремих альманахів, журналів, збірників статей, зокрема збірника "Українська біографістика" (К., 1996)¹¹.

Розробка як у теоретичному, так і в практичному плані загальноприйнятих принципів та форм відображення біографій діячів історії і культури неукраїнського походження належить В.І. Попику¹². Він розглядає найважливіше методологічне питання УБС – його зміст як національного словника і проблему відображення в ньому осіб неукраїнського походження та етнічних українців, що живуть та працюють в інших державах. Ця проблема складається з трьох аспектів персонального вибору для включення до УБС:

а) персоналій неукраїнців, які мешкали в українських землях;

б) іноземних діячів, які мали відношення до України;

в) етнічних українців, які з тих чи інших причин були відірвані від Батьківщини і до певної міри втратили свою національну ідентичність.

В.І. Попик справедливо стверджує, що проблему персонального вибору діячів неукраїнського походження можна трактувати по-різному в досить широких межах: від визнання за можливе висвітлення в УБС діяльності лише окремих визначних осіб, безпосередньо пов'язаних з українським життям, до прагнення всебічно відобразити на біографічному матеріалі минуле і сучасне України, її культуру у всій повноті і суперечливості історичних процесів, у поліетнічному розмаїтті її життя. Обидва названі підходи мають право на існування, обидва позначені патріотичною спрямованістю, хоча об'єктивний зміст їх і навіть самі ідейні засади багато у чому є протилежними¹³.

"Вузький" підхід ґрунтується на розумінні ідеї національного біографічного словника як винятково етнічно- і культурно-українського за своїм змістом, значенням. Такий погляд, на думку В.І. Попика, сформувався у нас досить давно, коли українство як нація, позбавлена власної державності, змушене було відстоювати своє право на самостійне національне життя, самостійність історичної долі і культури. Як пряме в безпосереднє продовження традицій українських історико-культурних досліджень XIX – початку XX ст. підходи ці збереглися дотепер і багато в чому визначають спрямування національної біографістики не лише у діаспорі, але й в Україні. Проте зазначені тенденції були виправданими під час існування України в складі інших держав, тому в цьому виявляється і певна слабкість, обмеженість розуміння завдань української національної біографістики як історико-культурного підґрунтя розбудови незалежної держави. Вона є спадкоємцем усієї, без винятку, історичної та культурної спадщини на своїй землі, закономірно висуває завдання якомога повнішої їх інтеграції в національну історію та культуру шляхом сприйняття, взаємопроникнення та діалогу культур¹⁴.

Зрозуміло, на практиці цей підхід є складним, про що свідчить досвід

багаторічної роботи над "Історією української культури" та робота над проектом фундаментальної "Історії українського народу", оскільки постійно виникає кардинальне питання про співвідношення у духовній спадщині понять української культури як більш вузького та культури України як більш широкого, поліетнічного за своєю природою явища. З іншого боку, практика пам'яткоохоронної справи і багаторічна робота над "Зводом пам'яток історії та культури України" красномовно свідчать про досить значний ступінь інтеграції різноетнічних за своїми культурними ознаками цінностей в спільну скарбницю нашого загальнонаціонального надбання.

Україна здавна була регіоном євразійського світу, де перехрещувалися різні цивілізації, культури і народи, результатом чого стало створення досить неординарного культурного конгломерату, на жаль, до цього часу не повністю оціненого та вивченого науковою думкою України. Тому, на думку В.І. Попика, слід на початку роботи по створенню УБС провести скрупульозний аналіз внеску в культуру українського народу представників інших національних культур в контексті його *органічності або випадковості*.

Органічність В.І. Попик ділить на декілька ступенів. Перший безсумнівний варіант – це абсолютна інтеграція неукраїнців (за народженням і вихованням) в українське життя: постаті легендарного Байди (Д. Вишневецького), П. Могили, М. Костомарова, В. Антоновича, В. Липинського, А. Кримського, М. Хвильового (Фітільова) в свідомості широких мас виступають як власне українські. Їх українство у першому поколінні – результат свідомого культурного, морального, громадянського і політичного вибору. Ще більш однозначною для вітчизняної традиції є приналежність до українства більш віддалених, у кількох поколіннях, вихідців з іноетнічного середовища, з інших країн і народів: І. Мазепи, П. Орлика, В. Кочубея, роду Аркасів, М. Цертелєва, нащадків В. Антоновича. Отже, в подібних випадках необхідність висвітлення біографії особистості визначається самим фактом її позитивного внеску до історії та культури України, при цьому це не означає, що видатна особа не може одночасно належати й іншій культурі (Петро Могила, В.Міяковський).

Підкреслюючи поширеність феномена "подвійного" історичного і творчого "громадянства" або, навпаки, зарахування українців до числа росіян внаслідок переплетення історичних та культурних процесів, В.І. Попик все ж застерігає від подібних механічних визначень російських та інших словників.

Загальновідомою є величезна роль, яку етнічні українці та представники інших національностей – вихідці з України – відігравали протягом цілих століть у державному, політичному, науковому й культурному житті колишньої Російської імперії (як потім і Радянського Союзу),

тому російські енциклопедичні видання та біографічні словники чимало українських імен, так би мовити, “привласнюють” і зараховують до скарбниці російської національної історії та культури. Безперечно, автори-упорядники підходили тут до розуміння російського не як до етнокультурного, а в державно-політичному плані (“держава-нація”), але українським дослідникам-біографам слід розрізняти при цьому реальний внесок тієї чи іншої особи в історію та культуру власне російського (великоруського, як раніше визначали) народу і загально-російського (у розумінні – імперського) державного, культурного або наукового життя.

Як приклад, В.І. Попик наводить біографії численних учених, державних та церковних діячів - випускників Києво-Могилянської академії: Ф. Прокоповича, Д. Туптала (митрополита Дмитра Ростовського), братів Розумовських. Не лише за національністю, але й за глибинними основами своєї творчості українському мистецтву належать художники Д.Г. Левицький та В.Л. Боровиковський, композитори і музиканти А.Л. Ведель, М.С. Березовський, українській науці – вчені: професори – почесний член Російської академії наук І.С. Орлай, В.Г. Кукольник, П.Д. Лодій, Я.П. Головацький - один з діячів “Руської Трійці”. Відзначаючи вплив вихідців з України на розвиток російської науки і культури, треба все ж уникати прямої характеристики подібних діячів як “українських і російських”¹⁵.

В.І. Попик застерігає також проти некритичного використання характеристик національно-політичної чи національно-культурної приналежності переважної більшості етнічних українців. Проект Редакційної інструкції УБС передбачає можливість введення цих дефініцій у дуже обмежених рамках у життєписах осіб творчих професій, причому “лише в тих випадках, коли їхня творча діяльність безпосередньо пов’язана з мовою, якою вони розмовляють”. Але, на думку В.І. Попика, цей принцип повинен використовуватися дуже обережно і коректно. Слід врахувати, що культура в Україні в специфічних умовах Російської або Австро-Угорської імперії, а потім Радянського Союзу змушена була розвиватися значною мірою не як україномовна. Якщо слідувати цьому принципу буквально, то й Т.Г. Шевченко за формальною ознакою (мовою) повинен вважатись письменником і громадським діячем “українським і російським”, І.Я.Франко – “українським, польським і німецьким”, Соломія Крушельницька – “українською та польською” співачкою.

Одночасно українець М.В. Гоголь є письменником російським, і не лише тому, що писав російською мовою, а й тому, що своєю творчістю справив визначальний вплив на розвиток російської літератури: широко відомим є вислів про те, що вся вона “вийшла з його “Шинелі”. Проте Гоголь, безперечно, є невід’ємною і важливою особистістю української

культури. Те ж саме стосується й, наприклад, журналістів, які працювали в російськомовній пресі України. Кожен з таких випадків вимагає конкретних підходів, вивчення творчості особи, її переконань, зрештою, її власного національно-культурного відбору¹⁶.

На окремих розгляд заслуговує питання про висвітлення в УБС життєвого і творчого шляху видатних іноземних діячів – державних, політичних, а, можливо, перш за все, – наукових та культурних, які корінням своїм, родинними зв'язками так чи інакше пов'язані з Україною. Це дасть змогу істотно розширити уявлення про історичну долю України і українців, духовний вплив українства на інші народи. Йдеться, насамперед, про діячів, які є гордістю російської національної культури: композитори М.В. Глінка, П.І. Чайковський, письменники Ф.М. Достоєвський, В.Г. Короленко, філософ В.С. Соловйов, театральний діяч В.І. Немирович-Данченко, художник К.С. Малевич, поети С. Соловйов, М. Волошин, А.А. Ахматова, В.В. Маяковський, кінорежисер А.А. Тарковський. Ними значною мірою збережена українська ментальність, про що свідчать ідеї, привнесені в російську культуру, постійне звертання до української тематики і мотивів у творчості. Вельми характерною є, приміром, і участь в епохальних для російської суспільно-політичної думки збірниках “Віхи” (1909) наших співвітчизників М.О. Бердяєва, С.М. Булгакова, Б.О. Кістяківського та “Інтелігенція в Росії” (1910) - І.І. Петрункевича, Н.О. Гредескула, М.М. Ковалевського, Д.М. Овсянко-Куликівського¹⁷.

Висвітлення біографій етнічних росіян, поляків, білорусів, греків, євреїв, грузинів, які за своїм походженням є для України корінними (причому, нерідко в багатьох поколіннях), вимагає диференційованого підходу в залежності від реального ступеня інтеграції кожної конкретної особи до певного національно-історичного контексту або національної культури. З огляду на це грузинський поет Давид Гурамішвілі, російські художники І.Ю. Рєпін, І.К. Айвазовський, М.О. Врубель, письменники І.О. Бунін, О.І. Купрін, А.П. Чехов, актор М.С. Щепкін, “дюк” А.-Е. Рішельє, російський хірург і педагог М.І. Пирогов є одночасно представниками й української національної культури.

У той же час біографія Шолом-Алейхема має висвітлюватися, безперечно, в руслі життя єврейської общини в Україні: його творчість відносно мало пов'язана з власне українським літературним матеріалом, хоча й належить Україні не в суто етнічному, а в широкому культурному плані¹⁸.

Щоправда, слід зазначити, що чимало досить відомих в історії України представників інших національностей, навіть ті, які тривалий час жили в Україні, мають розглядатися все ж як іпоземці. Насамперед, це стосується представників польського, австро-німецького, угорського, чеського, румунського громадянства у Галичині, на Буковині, Закарпатті

та Правобережній Україні, більшою чи меншою мірою ізольованих від українства, дії і творчість яких можна осмислити винятково у специфічному контексті національного життя їхніх метрополій. Такими були в Україні визначний польський поет Ю. Словацький, романтики "української школи" Л. Абеляк, А. Бельовський, Л. Семенський, герої польського національного та революційного руху Т. Костюшко, Ш. Конарський, Ю. Дзевецький, С. Гощинський, І. Кульчицький, Т. Вишневецький та багато інших.

У цьому ж контексті йдеться також про іноземних завойовників, державних діячів, магнатів, урядовців російських, австро-угорських, польських та інших адміністративних органів, військових іноземних армій. Очевидно, до цієї категорії мають бути віднесені і представники радянського партійного та державного апарату в УРСР, військові, керівники радянських карних органів, які були свого часу направлені на роботу в Україну з метою проведення політики, що суперечила національним інтересам українського народу.

Цілком справедливо В.І. Попик пропонує розмежувати принципи висвітлення різних біографій в залежності від ролі діячів та їх внеску в культуру України. Мають докорівно розкриватися життєписи, пов'язані із розкриттям національного життя в Україні та в діаспорі, передусім з боку історико-культурного процесу на українських землях. Біографії іноземців слід подавати за скороченим описом: достатнім буде навести коротку загальну біографічну довідку, але натомість докладно розкрити зв'язки особи з Україною. Не можна буде обійтися тут і без певних оцінок, хоча негативних чи позитивних стереотипів, на думку В.І. Попика, слід старанно уникати.

Серед іноземців найбільша увага має бути звернена, безумовно, на імена видатних діячів науки і культури слов'янського світу, які народилися або жили на українських землях, а також відомих іноземних політиків, воєначальників, учасників революційного руху, без яких в УБС принципово не можна обійтися.

Важливим є включення до Словника імен видатних осіб інших народів, які, перебуваючи безпосередньо в Україні лише епізодично або й ніколи не ступивши на українську землю, у той же час своїми творчими здобутками справили позитивний вплив на духовне життя української громадськості або в безпосередньо сприяли українському національному відродженню, досліджували і пропагували українську культуру за кордоном (можна згадати цілу плеяду провідників слов'янського відродження: П. Шафарика, Я. Коллара, В. Караджича, В. Ганку, В. Копітара, К. Гавлічка; російських учених І. Аксакова, М. Погодіна та ін.).

Заслужують на увагу імена іноземних середньовічних і сучасних мандрівників, дипломатів, військових, перу яких належать численні описи

України, дорожні нотатки, мемуари: П'яно Карліні, В. Рубрук, Еріх Лясога, Гійом де Боплан, Павло Алепський. Винятковий інтерес становлять і біографії зарубіжних вчених – дослідників української землі і українського народу нової доби, починаючи від російського академіка П.С. Палласа та етнографа і географа П.І. Кеппена, першого збирача українського фольклору поляка З. Доленги-Ходаковського. Не менш важливим, на думку В.І. Попика, є внесення до УБС імен людей, які певний час перебували в Україні і залишили слід в її історії: М.В. Ломоносова, Райнера Марія Рільке, О. Блока, А. Белого, М. Бахтіна та ін.

І, нарешті, В.І. Попик пропонує включити до Словника імена тих найбільш відомих й авторитетних зарубіжних державних і громадських діячів, з якими пов'язані важливі акти міжнародного визнання та міжнародної підтримки України і українського національно-визвольного руху. Щодо обсягів включення осіб неукраїнського походження та іноземців, то створення фундаментальних польського, чеського та численних російських біографічних словників свідчить, що кількість таких імен може досягти 25 % і більше від загального числа персоналій.

Методологічною, глибоко історичною основою підходу В.І. Попика до включення до фундаментального національного біографічного словника персоналій неукраїнців є історико-культурологічна реконструкція процесу історичного розвитку України в його надзвичайній складності та поліетнічності, у всій сукупності повнокровних, різноманітних за своїм характером зв'язків України як із слов'янськими народами, так і з цілим світом.

Концептуальним основам створення УБС були присвячені розробки автора цих рядків. Концепція ґрунтується на визначенні основоположних методологічних та методичних принципів: об'єкт словника, принципи об'єктивного висвітлення ролі та місця особистості, розробка критеріїв значимості особи в історико-культурному процесі, обсяги та структура статті тощо¹⁹.

Головною концептуальною тезою УБС є твердження, що він повинен відображати все поліетнічне розмаїття діячів історії та культури від найдавніших часів і до наших днів, яке відповідає світовій практиці створення національних біографічних словників, а також самій сутності безперервних та складних за змістом історичного і культурного процесів в Україні.

Основним принципом у підході до складу Словника є прагнення до уникнення будь-яких кон'юнктурних обмежень при доборі осіб за етнічними, соціальними, релігійними та іншими ознаками, дотримуючись принципу всеохопленості території українських земель у їх етнічному та державно-політичному розвитку від витоків до сучасності. Цей підхід ґрунтується на визнанні будь-яких процесів, що відбувалися в Україні або стосувалися

України поза її межами, суттєвими для всеохоплюючої репрезентації українського історико-культурного та державотворчого процесу.

Нижня хронологічна межа УБС повинна охоплювати персоналії стародавніх авторів, які залишили у своїх творах описи території України, племен і народів, які мешкали у її межах, а також відомих політичних й культурних діячів стародавніх народів і держав, участь яких у формуванні українського етносу та сучасних національних меншин на території України неспростовно доведена наукою. Останнє необхідно насамперед для того, щоб розкрити процеси інтеграції культур національних меншин у єдину українську культуру.

Що ж стосується верхньої хронологічної межі УБС, то, зважаючи на перспективний характер роботи над словником, її встановлювати недоцільно.

Основним загальним критерієм відбору осіб до УБС є приналежність діяча до історичного та культурного процесів в Україні, його роль в українському житті (позитивна чи негативна). Оцінка діяльності діяча повинна ґрунтуватися на всебічному вивченні всієї сукупності біографічних джерел, їх глибокому аналізі. Необхідно враховувати передусім факти функціонування особи в національній історії та культурі. Враховуючи уникнення як тенденції героїзації особистості, так і зневажливості до неї, необхідно прагнути до об'єктивної оцінки діяльності, незалежно від її позитивного чи негативного впливу на розвиток суспільства.

Національний біографічний словник створюється в Україні вперше, отже й відбір осіб має ґрунтуватися не лише на врахуванні кола осіб, що вже були включені в різні довідники, а й на вивченні архівних та документальних джерел. При цьому відбір повинен провадитися не лише на основі уявлень про реальний позитивний чи негативний вплив тієї або іншої особи на процеси в Україні, а й на критеріях інформативних, джерелознавчих, коли до словника вводяться імена на тій підставі, що вони згадуються у важливих письмових і усних, особливо давніх джерелах. Тому загальним джерелознавчим критерієм відбору імен до УБС є наявність згадок про особу у важливих джерелах, насамперед писемних, таких як літописи, хронографи і хроніки, життя святих, актові джерела (законодавчі, нормативні акти, міжнародні угоди тощо), генеалогічні довідники, гербовники, документи діловодства, географічні і статистичні описи, публіцистика, періодична преса, зокрема, газети і журнали української діаспори, мемуарні твори (спогади, автобіографії, анкети, щоденники учасників подій), приватне листування (епістолярні джерела), програмні документи політичних партій і громадських організацій (братств, товариств, громад, спілок тощо). Крім цих видів писемних джерел, варто використати усні фольклорні, а саме: епічні пісні, билини, слова, сказання, перекази, легенди тощо.

Таким чином, УБС вміщуватиме інформацію про померлих і нині діючих осіб української історії та культури. Тут будуть представлені:

– особистості української і неукраїнської національностей за походженням від давнини до сучасності, які своєю діяльністю вплинули на розвиток економічної, суспільно-політичної, державної, культурно-освітньої, наукової та інших сфер життя України, а також українські суспільні діячі, котрі впливали на історичні процеси в іноземних державах, світову історію та культуру;

– діячі української діаспори, участь яких в українських політичних, економічних, культурних, наукових, релігійних організаціях, спілках і фондах зарубіжжя та їх внесок у світову культуру отримали визнання;

– особи іноземного походження, які проживали певний час в Україні або зв'язали свою долю з нею та справили помітний вплив на розвиток української історії і культури, сприяли популяризації досягнень України у світі.

УБС включатиме персоналії кількох різних рівнів: від постатей світового, європейського і загальнослов'янського масштабу до порівняно маловідомих діячів, які репрезентуватимуть різні регіони України, діаспору далекого і близького зарубіжжя та іноземців, які вплинули на українську історію і культуру.

Визначні постаті мають бути відібрані всі, а з рядових - ті, які були або є прикладом для діячів певного фаху, і їхня праця набула широкого визнання їхніх сучасників. Тип життєдіяльності є головним критерієм фахової класифікації діячів. В УБС будуть подані біографії видатних представників різних галузей науки і культури, громадських діячів та ін.

Спираючись на досвід діяльності Біографічної комісії ВУАН 1918–1933 рр., пропонується поділити персоналії на три умовні категорії щодо розмірів біографічних статей, враховуючи роль і вплив тієї чи іншої особи на історичний та культурний процеси в Україні:

1. Найбільш відомі постаті, які очолювали процес державотворення, національно-визвольний і культурно-просвітницький рух, а їх діяльність отримала визнання світової спільноти.

2. Особи загальнонаціонального значення, активні учасники процесу національного відродження, які збагатили своїм доробком досвід людства в різних сферах діяльності.

3. Діячі регіонального і місцевого значення, представники української діаспори та іноземці, які вплинули на історичний та культурний процеси України.

З метою найбільш повного і об'єктивного висвітлення біографій осіб зазначених трьох категорій, відповідно до їх внеску в українську і світову історію та культуру, пропонується готувати біографічні статті різного обсягу, але без суттєвої втрати біографічних відомостей та ролі особи в

історії України. Встановлення обсягів статей зобов'язує й авторів писати якнайточніше, оповідати факти, уникати риторичного стилю, дотримуватись хронологічного порядку, наводити дослівні вислови тільки в разі виняткової потреби.

Внаслідок національного гноблення з української історіографії “випали” персоналії численних діячів, і, насамперед, другорядних, які саме й олюднювали її історію. Без висвітлення життя та діяльності цих осіб історія втрачає живий зміст, а історики позбавляються тонкого розуміння причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями, елементами культурного та політичного розвитку України. Зневажливе ставлення до них цілком несправедливе, оскільки власне ці люди й були тією життєдайною нивою, на якій зростали генії. Концепція словника передбачає виявлення якомога більшої кількості персоналій діячів української історії та культури. Такі діячі (наприклад, урядовці численних адміністративних установ) можуть бути репрезентовані і поза рамками публікацій УБС, шляхом підготовки спеціальних тематичних та регіональних довідників і створення комп'ютерних баз даних національної біографії. Великі надії покладаються на зведену комп'ютерну базу даних національної біографії, яка сприймалася б як джерельна база УБС.

З цією метою започатковано комп'ютерний банк даних словникової частини Українського біографічного словника (КБД СЧ УБС). Створення такого банку даних розглядається, як передумова всієї подальшої роботи, тому що переважна більшість персоналій діячів історії та культури України маловідома, забута або піддавалася замовчуванню, а отже потрібно відшукати відомості про них та написати біографії.

До комп'ютерного банку даних словникової частини УБС, зважаючи на його загальнонаціональне значення, необхідно внести відомості про якомога більшу кількість імен, пов'язаних з подіями багатовікової історії України, з українською діаспорою у всьому світі, із дослідженнями та популяризацією історії і культури України у зарубіжних країнах. При цьому кількість персоналій комп'ютерного банку даних не повинна обмежуватися ніякими заздалегідь встановленими обсягами майбутніх видань, оскільки теоретично і практично будь-яка з персоналій може увійти до певного словника, довідника чи покажчика, побудованого за хронологічним, тематичним чи територіальним принципами або стати об'єктом дослідницької уваги у майбутньому.

До КБД СЧ УБС мають бути внесені особи, незалежно від нашої оцінки їхньої діяльності, з українських та українознавчих загальних і галузевих енциклопедій, енциклопедичних словників, довідників, архівних джерел, рукописних фондів бібліотек, а також діячі, віднайдені Біографічною комісією ВУАН у 1918–1933 рр., Інститутом біографічних досліджень

НБУ ім. В.І. Вернадського, окремими українськими і зарубіжними дослідниками в галузі української біобібліографії.

У перспективі з тих персоналій, які увійдуть до КБД СЧ УБС, відокремитися "головний корпус" персоналій та іконографічних матеріалів, що й складе основу фундаментального багатотомного УБС. Частина інформації, вірогідно, залишиться в КБД, будучи доступною для фахівців з різних галузей знань.

З метою забезпечення передумов для найбільш швидкої підготовки Українського біографічного словника будуть створені комп'ютерні банки даних:

- архівних і літописних джерел, які містять інформацію про видатних діячів українських земель;
- українознавчих тематичних, хронологічних і регіональних словників, довідників, покажчиків та енциклопедій;
- некрологів;
- існуючих фотопортретів осіб, які будуть внесені до УБС.

На підставі опрацювання зазначених банків даних буде створюватись словникова частина УБС з мінімальними даними про особу, але обов'язково із зазначенням джерел, звідки взяті відомості про неї. Сам словник з метою апробації його матеріалів та введення в науковий обіг повних персоналій буде публікуватися в окремих зошитах словникової частини УБС, в науковому збірнику "Українська біографістика" та в різних періодичних виданнях.

Окрім названих, будуть створені комп'ютерні бази даних:

- вітчизняних та зарубіжних фахівців і аматорів, які мають напрацьований матеріал й можуть бути залучені для підготовки біографічних статей;
- вітчизняних та зарубіжних установ і організацій, що мають інформаційні масиви з національної біографістики та тих інституцій, які ведуть певну роботу в напрямі підготовки довідників, покажчиків, енциклопедій тощо.

Таким чином, буде проведено своєрідну інвентаризацію фахівців та установ України, українознавчих центрів зарубіжжя з метою залучення їх до підготовки УБС і апробації словникової частини УБС, оскільки списки імен в алфавітному порядку будуть надсилатися їм на експертизу. До кожного рецензента буде висловлено прохання викласти своє враження з приводу цього та вказати можливих авторів біографічних статей.

Всю працю над УБС патрунуватиме Біографічна комісія НАН України, яка складатиметься із спеціалістів різних поглядів і течій. Вона і буде затверджувати остаточний варіант словникової частини УБС, і тільки після цього Інститутом біографічних досліджень НБУВ будуть готуватися і замовлятимуться повні статті у широкого кола наукової громадськості.

Біографічні статті повинні створюватися винятково на наукових засадах і на базі використання сучасних методик історико-культурологічного аналізу діяльності особистості в конкретно-історичному середовищі та джерелознавчої критики джерел. Разом з тим автори біографічних статей повинні змалювати окремих діячів не лише з точки зору їхнього місця в житті суспільства, а й охарактеризувати їх риси характеру та особисте життя. Це дозволить читачам побачити постаті більш живими і рельєфними – в найкращих традиціях історико-біографічного жанру, але без втрати наукового підходу до особистих характеристик.

Методика словникової статті висуває ряд вимог: передусім у співвідношенні фактичного і аналітичного матеріалу в наукових біографіях діячів української історії та культури. Важливо зробити в біографіях цих діячів узагальнення суспільно-корисних уроків життя вибраного діяча, приділити увагу його трудовій, творчій, суспільно-політичній діяльності. Щоб розкрити мотиви і безпосередні прояви активності особи, доречно дати коротку характеристику історичних обставин, у яких вона діяла. Однак біографічна стаття не повинна переростати в історичний нарис.

Дещо іншим повинен бути розподіл фактичного і аналітичного матеріалу в наукових біографіях письменників, діячів мистецтва, вчених. Тут увага повинна приділятися не тільки суспільно-корисній діяльності особи, але й аналізу її діяльності. Це дозволить розширити теоретичну частину біографії.

Найважливішим методологічним посиленням УБС при аналізі діяльності особи – кому б не була присвячена біографія – є основний напрям її суспільної діяльності, який визначає характер внеску особи в історико-культурний процес. Завжди в центрі уваги автора повинна бути людина, її життєвий шлях, трудова та творча діяльність.

Значних зусиль дослідників потребуватиме розширення джерельної бази за рахунок пошуків даних у вітчизняних і зарубіжних архівах. Багато статей повинно з'явитися з врахуванням російських, польських, чеських, угорських, румунських, словацьких, австрійських, американських, канадських, австралійських та інших матеріалів, що у біографічних словниках інших народів є не таким звичним явищем. Це при тому, що перші відомості братимуться з вітчизняних досліджень, некрологів, які вміщені у періодичних виданнях.

Окрім інформування і популяризації знань, біографічні статті, що вміщуватимуться в УБС, матимуть наукове значення, оскільки встановлення ідентичності багатьох осіб, вміщення їх у певні часові і просторові рамки звільнять дослідників колективної біографії від нелегкого пошуку матеріалів про окремих діячів. Безпосередньо шукаючи персональні

дані, не один науковець, аматор, читач натрапить на цінні відомості (про маловідомі інституції, громадські течії та об'єднання), що стосуються того чи іншого діяча. Більше того, лише на матеріалах словника можливо буде зробити висновки про роль родового чинника в історії, про участь суспільних верств і регіонів у створенні національної культури, про внесок інших народів в українську історію та культуру.

Кожна біографія про живих і померлих осіб, обсягом 3–12 сторінок машинопису, буде включати ілюстрації, рукописні, архівні, бібліографічні довідки. Це дозволить читачу і досліднику перевірити зміст біографії, а при необхідності – розширити та поглибити подані відомості.

Відпрацьовано і технологічний процес створення бази даних та окремих томів УБС. Після отримання повних біографічних статей Інститутом біографічних досліджень НБУ ім.В.І. Вернадського буде проведено їх редагування, рецензування і підготовка до друку на комп'ютерній видавничій системі інституту, в алфавітному порядку і в окремих зошитах, кожен з яких буде публікуватись тиражем 500 примірників, обсягом до 25 др.арк., де вміщуватиметься 300–400 повних біографій. Ці зошити знову, відповідно до літер, будуть направлятися на рецензію вітчизняним і зарубіжним спеціалістам з різних галузей науки та культури, щоб запобігти неточностей і помилок у біографіях перед публікацією. Кожен том обсягом у 100 др. арк. буде складатися з чотирьох біографічних зошитів, а остаточне рішення про його публікацію, після останньої експертизи, прийматиме Біографічна комісія НАН України, яка буде створена пізніше.

Уся робота над УБС – від підготовки словникової частини до оригінал-макету окремого тому – буде проводитись на комп'ютерній основі.

У міру накопичення біографічних матеріалів у центрі і в регіонах готуватимуться до видання тематичні, хронологічні та регіональні словники, довідники і покажчики.

Важливим напрямом роботи на всіх етапах підготовки УБС є максимальне використання нових даних для виправлення помилок в існуючих тематичних словниках, довідниках та енциклопедіях, оскільки це буде сприяти якісній підготовці нових біографічних статей, які увійдуть до багатотомного УБС.

З метою вироблення єдиних підходів при відборі осіб до словникової частини УБС та при написанні повних біографічних статей про різні категорії осіб уже розроблені для обговорення структура словникової частини УБС, методичні поради авторам і редакторам УБС, приблизні зразки біографічних статей про осіб з різних сфер діяльності, лист-звернення і анкета для опитування сучасників, концепція програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання УБС тощо.

Реалізація проекту, який за своїм характером має загальнонаціональ-

не значення, вимагає консолідації зусиль науковців, громадських діячів, товариств, об'єднань, установ України та діаспори далекого і близького зарубіжжя. Зокрема, передбачається налагодити тісну співпрацю з підрозділами НБУ ім. В.І. Вернадського і ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, академічними інститутами гуманітарного профілю, вищими учбовими закладами республіки, центральними і обласними державними архівами України, музеями, бібліотеками, фондами, громадськими організаціями, редколегіями Української енциклопедії, Української літературної енциклопедії, Української музичної енциклопедії тощо.

Щодо країн ближнього зарубіжжя, то для здійснення проекту принципово важливим є співробітництво з центральними архівами Росії, з Інститутом російської літератури (Пушкінський дім) РАН, який вже розпочав підготовку і видання фундаментального біографічного словника "Російські письменники 1800–1917 рр.". Уже в 1991–1994 рр. надруковано три томи, де є чимало персоналій і українських письменників.

У далекому зарубіжжі необхідно налагодити співпрацю, в першу чергу, із Словацьким біографічним інститутом у м. Мартін та редколегіями польського, австрійського, угорського, чеського біографічних словників, оскільки вони містять багато біографій українців. Потрібно також налагодити співробітництво з американським, англійським, канадським, бельгійським, італійським, німецьким та іншими біографічними центрами.

І, безумовно, розпочинаючи підготовку Українського біографічного словника, науковці Національної Академії наук України сподіваються на активну участь і підтримку з боку Українського наукового інституту Гарвардського університету, Інституту східноєвропейських досліджень ім. В.І. Липинського, Центру досліджень історії еміграції Міннесотського університету, Української дослідної програми Іллінойського університету (США), Канадського інституту українознавчих студій, Редколегії п'ятитомної англомовної "Енциклопедії України" (Канада), Українського вільного університету у Мюнхені (Німеччина), Європейського осередку НТШ у Сарселі (Франція), НТШ, УВАН у США, редакції газети "Свобода", об'єднання українців у Польщі, світової федерації жіночих організацій, товариств "Лемківщина", "Туцульщина", Головної редакційної ради семитомної "Енциклопедії української діаспори" та багатьох інших.

4.2. Основні положення Концепції програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання Українського біографічного словника

Формування концептуальних засад створення УБС передбачало широке використання новітніх інформаційних технологій. Відповідно до цього бачення колективом авторів (С.М. Брайчевський, В.В. Кислов, В.С. Чишко, В.О. Шостак, О.М. Яценко) була розроблена Концепція програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання Українського біографічного словника, у якій викладено мету, завдання та методологічні засади запланованих розробок, а також наведено перелік основних етапів виконання проекту та необхідних для цього засобів²⁰.

Затверджена концепція передбачає формування Баз знань та перехід до експертних систем на основі центральної і локальних регіональних та галузевих підсистем, які діють у єдиній мережі. Концепція є втіленням ефективного комп'ютерно зорієнтованого досвіду відомої парадигми інформатики, яка розглядає проблеми інформаційних систем (ІС) як тільки технічні, технологічні та внутрішні, вирішення яких можливе лише на базі апелювання до ринку існуючих та нових інформаційних технологій (ІТ).

Одним з головних завдань визначено необхідність започаткування комп'ютерного банку даних, який з часом міг би перетворитися у базу знань, а пізніше – в експертну систему загальнонаціонального значення.

Така постановка питання передбачає:

- досягнення раціонального введення та багатофункціонального використання біографічних даних, передусім виведення на різні носії біографічної, бібліографічної, графічної, звукової та іншої інформації, в тому числі й виготовлення оригінал-макетів видань різних типів;
- забезпечення багатоаспектної класифікації даних і можливість проведення системних біографічних досліджень на базі біографічної інформації.

На жаль, в Україні поки що відсутні такі розробки програмно-комп'ютерного забезпечення (ПКЗ), які були б безпосередньо пов'язані з виданням саме біографічних матеріалів. Тому були розглянуті приклади споріднених розробок, досвід яких, напевно, варто врахувати при створенні УБС висвітлено ряд важливих питань, що стосуються проблеми розробки ПКЗ УБС.

Нині існує дуже велика кількість баз і банків даних, які охоплюють різноманітні сфери суспільного життя: науку, медицину, законодавство, промисловість, працевлаштування, комерційну діяльність, мистецтво і культуру, бібліографію, демографію, бібліотечні системи та ін. Особливе піднесення у розробці загальнодоступних баз даних (БД) намітилося з

розвитком світових комп'ютерних мереж та з впровадженням компактних оптичних дисків (CD-ROM).

На першому етапі створення УБС передбачається укладання його словникової частини – СЧ, яка є алфавітним переліком осіб, включених до УБС. Крім прізвища, СЧ вміщуватиме досить обмежений набір даних деталізуючого характеру (прізвище, ім'я, по батькові, псевдонім, роки життя, спеціальність, сферу діяльності, джерела інформації та ін.), яким у БД СЧ відповідатимуть імена атрибутів. Така найпростіша структура БД СЧ є дуже близькою до розповсюджених баз даних населення, кадрів, персоналу. Наприклад, у Росії, за оцінками експертів, ще в 1992 р. існувало не менше 400 таких БД, з яких 3 працювали в режимі теледоступу.

Структура ж БД біографічного словника неминує має бути більш складною. Перш за все, це пов'язано з тим, що така БД повинна враховувати дані з різних джерел, причому нерівнозначних як за повнотою відомостей, так і за їх достовірністю. Названі ж БД з кадрів чи персоналу, як правило, ґрунтуються на одному-трьох достовірних документах (паспорт, трудова книжка, свідоцтво про освіту). Із схожою проблемою зіткнулися, наприклад, дослідники при формуванні БД іноземних громадян, які перебували у СРСР у 20–30-ті роки. У цих дослідженнях передбачалося створення банку даних, кожна з БД якого мала включати відомості з певного архіву: особову справу іноземця, фонди партійної організації, архіви КДБ та МЗС, матеріали преси тощо. Для вирішення завдань такого типу дуже важливим є: а) фіксування первісного джерела даних; б) включення до БД вірогідних та гіпотетичних відомостей; в) використання самої БД для перевірки робочої гіпотези; г) експертна дослідницька оцінка достовірності інформації.

Відзначимо, що всі ці положення, з певними застереженнями, можливо й необхідно застосовувати і при створенні УБС. У відповідних БД УБС передбачається внесення різноманітної інформації з різних джерел, аналіз її експертною комісією, а в спірному випадку – подання кількох варіантів з перехресними посиланнями також і в друкованій версії УБС. Дуже корисний і близький за багатьма типологічними ознаками приклад для проекту УБС становить англomовне видання *Encyclopaedia of Ukraine* (EU) у Канаді.

З самого початку праця була зорієнтована на створення і використання КБД. На базі пакету DATAFLEX була розроблена програма, пристосована до потреб проекту. Банк даних складався з шістьох БД:

- 1) список всіх статей (з позначенням обсягів, категорій, авторів і т.п.);
- 2) статус статті (замовлена, на рецензії і т.п.);
- 3) перехресні посилання;
- 4) автори статей;

5) нотатки (нові відомості до вже підготовлених чи видрукованих статей);

б) невикористані матеріали (допоміжна БД).

Автори цього проекту звертають увагу, що для такого типу видань важливо передбачити:

– розробку з самого початку методичних вказівок щодо структури статей, їх стилю, з включенням відповідних зразків (у нашому випадку – це вже передбачені і у більшості своїй підготовлені різноманітні інструкції авторам статей та співробітникам редакції УБС);

– можливість наступного складання різноманітних покажчиків і періодичних додаткових томів (з посиланням на конкретні сторінки виданого УБС);

– організацію дублювання матеріалів на магнітних та паперових носіях.

У названому проекті при досить обмежених (за канадськими мірками) засобах це добротне п'ятитомне видання було створене за неповних 12 років. Для підвищення продуктивності праці була розроблена локальна комп'ютерна мережа, центральний сервер якої дозволяв кожному виконавцю зручно працювати з великим масивом інформації. Остаточний оригінал-макет текстової частини всіх статей (з визначеною структурою статті, шрифтами і т.п.) готувався у редакції і на магнітному носії передавався до видавництва. Ілюстративні матеріали готувалися окремо: вони не записувались у редакції на магнітний носій, а оброблялись уже у видавництві. У найповніший з цих БД нараховується близько 15 атрибутів, причому сортування можливе лише за чотирма з них.

Виконавців проекту УБС чекає не менший обсяг роботи. Лише для СЧ передбачається 16 атрибутів, для повного УБС – 45. Ілюстративний матеріал передбачається також включати в БД УБС. Це, звичайно, може призвести до більш гнучкої системи проведення біографічних досліджень та дещо полегшити макетування різних варіантів видань. Але, в той же час, це суттєво ускладнює необхідне програмне забезпечення, висуває високі вимоги до кваліфікації виконавців та чіткості організації усього проекту.

Якщо враховувати, що у перспективі передбачається розвиток проекту УБС у напрямку створення банку біографічних знань на КОД або інших нових носіях, розширення можливостей комп'ютерних мереж в Україні і, відповідно, доступу до інформації через ці мережі, то слід у створюваному банку даних закладати можливості наступного перенесення інформації у системи типу гіпермедіа та мультимедіа, в яких використовується інформаційна технологія, що дозволяє комп'ютеру працювати з новими типами даних: високореалістичними зображеннями, графікою, відеозображеннями, які рухаються, стереозвуком та ін.

Одним з прикладів системи гіпермедіа є діюча бібліотека Будинку-музею Ч. Дікенса у Лондоні. Ця система містить в собі тексти книжок та листи письменника, статті з газет і журналів, памфлети й фотографії. Для переведення текстових та графічних матеріалів на комп'ютерні засоби утримання інформації було розроблене робоче місце з використанням програми гіпермедіа Guid 3.0 for Windows. Програма має три типових гіпертекстових ознаки, кнопки розширення, посилань та приміток. Формати відображення матеріалів можна змінювати, система має багатий арсенал пошукових можливостей. Досвід згаданого вище проекту найбільш корисний для проекту УБС, з точки зору організації всього процесу від підготовки статей, інструкцій, контрактів з авторами та іншого до остаточного процесу друку і праці над покажчиками та додатковими томами. Але розроблене програмне забезпечення не передбачало можливості проведення складного аналізу чи досліджень пошукового характеру.

Інший приклад, який ілюструє потужний дослідницький потенціал комп'ютерної системи, – це створення інтерактивної БД, яка містить електронне видання Оксфордського словника англійської мови. Подібна БД надає унікальні способи використання словника, можливі лише за умови його комп'ютерної реалізації. Як програмне забезпечення, у цьому проекті застосовувалася система Pat, яка відрізняється швидкістю та ефективністю пошуку. Швидкість забезпечується тим, що пошук проводиться не шляхом прочитання усього тексту, а за індексом слова або словосполучення. Як приклад, пошукове завдання, яке можна виконати за допомогою Pat, наводиться так: необхідно знайти всі слова з італійської мови, запозичені у період 1650–1725 рр. і вперше використані у драматичних творах. Пошук усіх випадків, де зустрічається слово згаданого типу, займає не більше 1 секунди. Система передбачає різні види пошуку, які швидко проводяться завдяки позначенню об'єктів різними мітками. Такою міткою може бути, наприклад, зміна шрифту у друкованому тексті. Взагалі, при введенні інформації у БД використовувалось близько 60 ідентифікаційних міток, які вказували на різні частини словникової статті. Тобто, не треба “лякатися” запропонованих 45 атрибутів у проекті УБС; їх різноманітні комбінації дозволять проводити складний аналіз даних та виявляти невідомі зв'язки об'єктів УБС. Але треба приділити достатньо уваги забезпеченню швидкої дії системи. Дослідники згаданого проекту також відзначають великий обсяг клавіатурної праці, пов'язаної із створенням словникової бази (введено близько 21 тисячі сторінок тексту).

Щодо характеристики програмно-комп'ютерного забезпечення проекту УБС. Крім згаданого одного з головних завдань (створення КБД УБС та ін.), передбачається розробка комп'ютерних програм для вирішення

багатьох часткових завдань. Вони були сформульовані з урахуванням досвіду розглянутих вище інформаційних систем. Назвемо більшість з цих "часткових" розробок:

– БД "Словник" – програмне забезпечення (ПЗ) словникової частини УБС;

– БД "Джерела" – бази даних різних джерел: архівних, загальних друкованих, некрологів і т.п.;

– БД "Автори статей" – облік роботи з авторами та інших матеріалів, що стосуються підготовки окремих статей;

– БД "УБС" – набір даних повної версії УБС;

– конвертори для узгодження програм і даних, розроблених у різних форматах;

– комп'ютерна мережа (на першому етапі – локальна для осіб, які працюють над проектом, а у перспективі – підключена до загальних мереж для віддалених користувачів та виконавців).

Все розроблене ПКЗ має виконувати функції, які дозволять зручно вводити, накопичувати та обробляти дані для УБС, оперативно проводити підготовку видань різних типів, а також допомогти в організації виконання окремих етапів усього проекту. Вже з наведеного вище переліку розробок можна зрозуміти зміст і кількість питань, які мають бути враховані і вирішені. Причому, названі програми та бази даних не є ізольованими, вони мають бути узгоджені між собою, зв'язані за допомогою системи управління бази даних (СУБД) і діяти у єдиному комплексі програмно-комп'ютерного забезпечення.

Необхідні характеристики СУБД та вимоги до неї визначаються завданнями, які вона має виконувати.

Відповідно до типу СУБД і доступного програмного забезпечення на даному етапі вибір було зупинено на пакеті FoxPro. В ньому використовується досить універсальна мова програмування SQL (Structured Query Language – структурована мова запитів), яка сполучає в собі можливості мови визначення даних та мови маніпулювання даними. Ця мова включена до американських та міжнародних стандартів (ANSI/ISO), постійно розвивається (SQL2, SQL3) і є найбільш потужною та популярною для маніпулювання даними реляційних СУБД. Використання SQL дозволить у майбутньому, якщо виникне така потреба, перейти з існуючими наборами даних до використання більш потужних реляційних СУБД, наприклад, типу Oracle. Така високопродуктивна система розроблена спеціально для обробки значних обсягів даних та паралельного обслуговування великої кількості користувачів. Вона дозволяє інтегрувати різні комп'ютери, операційні системи (MS DOS, OS/2, NetWare, Unix та ін.), мережі і навіть окремі СУБД в єдині інформаційні системи з колективним використанням даних. Тобто, це можна взяти на озброєння для пер-

спективного етапу: ведення і використання електронного УБС за допомогою комп'ютерних мереж.

Нові версії СУБД FoxPro for Windows та Paradox for Windows дозволяють зручно оперувати з нерухомими графічними зображеннями, демонструвати якісні слайд-ролики.

Створення УБС, безумовно, вимагає великої колективної праці, тому передбачається організувати локальну комп'ютерну мережу. На наступних етапах, пов'язаних з використанням електронної версії УБС через комп'ютерні мережі, введенням елементів мультимедіа та з утриманням інформації на оптичних дисках, також знадобиться відповідне додаткове обладнання, яке тепер вже є досить уніфікованим і, напевно, без особливих труднощів зможе бути підключене до названих вище основних компонентів.

Весь цей інструментальний комплекс, звичайно, потребує використання ліцензійно чистого програмного забезпечення (операційних та мережних систем, редакторів оболонок, видавничих систем і т.п.), повний перелік якого тут не обговорюється.

Розроблюване програмно-комп'ютерне забезпечення для створення УБС передбачає можливість здійснення:

- підготовки та видання "Словника УБС" і самого УБС;
 - аналізу та пошукових досліджень з використанням банку біографічних знань;
 - на основі вказаного аналізу – підготовки до друку інших типів видань та виправлення неточностей в існуючих довідкових виданнях.
- На сьогодні авторам поки невідомі програмні розробки в галузі біографічних досліджень, які б забезпечили виконання названих вище завдань. З урахуванням досвіду інших споріднених розробок (Українська Енциклопедія, електронна версія Оксфордського словника англійської мови та ін.) складено проект структури банку біографічних знань. Обговорено окремі його компоненти (бази даних, програми управління та допоміжні засоби) та висвітлено деякі важливі характеристики програмного забезпечення і необхідного обладнання.

Питання використання ієрархічних файлових структур для організації баз даних у біографічних дослідженнях розглянуті С.М. Брайчевським²¹.

Біографічні дослідження, з точки зору розвитку сучасних інформаційних технологій, – унікальна сфера діяльності. Перш за все, це зумовлюється тим, що вони передбачають комплексну обробку великих масивів даних різного рівня формалізації: від повністю формалізованих записів анкетного типу до повністю неформалізованих текстів (власне біографій). Отже, проблеми, що виникають у зв'язку із створенням БД для біографічних досліджень, належать до широкого спектра, починаю-

чи від суто технічних задач організації зберігання інформації на зовнішніх носіях і закінчуючи концептуальними проблемами гіпертексту.

Крім того, до специфічних особливостей даної галузі слід віднести також те, що атрибути по кожній персоналії розподіляються принаймні на три групи за рівнем загальності:

- 1) загальні атрибути, які мають всі персоналії;
- 2) окремі атрибути, які мають тільки представники певної групи (страти);
- 3) унікальні атрибути, наявні лише у одній конкретній особі.

Дійсно, всі без винятку персоналії мають прізвище, ім'я, дату народження тощо. В якомусь конкретному випадку вони можуть бути невідомими, але об'єктивно вони існують, отже, у структурі записів є зарезервовані відповідні поля. Оскільки такі поля повністю уніфіковані, робота з ними не викликає жодних проблем.

До другої групи належать атрибути, так чи інакше пов'язані з практичною діяльністю особи. На певному рівні структурності вони начебто присутні у всіх персоналії, але в процесі деталізації, як правило, виявляється, що поза межами деякої групи досягти належної уніфікації практично неможливо. Наприклад, вчені видають друковані праці, але не здобувають військових перемог; з іншого боку, композитори, подібно до вчених, друкують свої твори, але характер, а отже і відповідна термінологія цих творів суттєво різняться.

Атрибути третьої групи взагалі не вписуються в жодну систематизовану схему.

Отже, в даному випадку сама предметна область виявляється структурованою таким чином, що вибір множини атрибутів для її адекватного відображення є неоднозначною процедурою. Слід також мати на увазі, що в біографічних дослідженнях, як ніде більше, уявлення про відносну значимість тих чи інших інформаційних елементів є суб'єктивними. А якщо ми до того ж врахуємо обсяг БД (кількість персоналії обраховується десятками тисяч, і по кожній з них є дані в середньому на 5–6 ст. друкованого тексту), то стане ясно, що оптимальне розміщення наявної інформації становить складну і відповідальну задачу.

Згадані проблеми можуть бути ефективно вирішені за допомогою ієрархічної файлової системи, побудованої за такими принципами:

- головний (керуючий) файл містить в собі, крім універсального ключа, лише повністю формалізовані атрибути першої категорії за рівнем загальності;
- наступний рівень (рівні) ієрархії включає файли, що містять у собі розширені відомості, частково формалізовані і різного ступеня загальності (скажімо, у вигляді мемо-полів);
- наступний рівень становлять спеціалізовані файли, кожен з яких

відповідає певній спеціальній групі (страті), а тому має свою власну структуру і містить лише ті персоналії, які належать до даної групи;

– нарешті, останній рівень файлової ієрархії містить текстовий файл (файли) із власне біографічними матеріалами;

– СКБД на програмному рівні встановлює на початку сеансу систему зв'язків між файлами різних рівнів (відповідно до поставленої конкретної задачі), але таким чином, що первинні пошук та обробка інформації здійснюються за допомогою головного файла, а дані з інших файлів зчитуються лише в міру необхідності.

Неважко побачити, що така файлова система є досить гнучкою і дозволяє будувати розвинені БД будь-якого ступеня складності, забезпечуючи при цьому можливість:

– динамічної модифікації записів як усієї БД в цілому, так і окремих її частин;

– диференційованого захисту різних інформаційних блоків;

– практично вільного обміну цілими файлами із різними установами.

Головний файл (vmain.dbf) містить у собі основні анкетні дані (прізвище, ім'я, псевдонім, роки життя тощо) персоналії; універсальним ключем є прізвище, ім'я та по батькові.

На початку сеансу встановлюється постійний зв'язок між головним файлом та файлом vextend.dbf, в якому знаходяться додаткові відомості загального характеру (місця народження та поховання, учбові заклади, нагороди, відзнаки тощо). Всі подальші операції здійснюються саме через цей файл. На цьому ж рівні знаходяться файли vauthor.dbf та vnesco.dbf, що містять відповідно дані щодо авторів біографічних статей Словника і некрологи.

До третього рівня відноситься набір із 7 файлів vspec-1.dbf, vspec-2.dbf, ..., vspec-7.dbf, що відповідають наявним структурним підрозділам Інституту біографічних досліджень (ІБД) НБУ ім. В.І. Вернадського. Вони займають проміжне місце між даними анкетного типу та власне біографіями, оскільки містять спеціальну інформацію стосовно практичної діяльності людини в соціальному та фаховому аспектах. Кожен із цих файлів має власну структуру записів, що відбиває специфіку конкретного розділу УБС, а також включає лише ті персоналії, які відносяться до нього (звичайно, як виняток, існуюватимуть персоналії, що входять до кількох таких файлів).

Нарешті, біографії накопичуються в файлі vbiograf.txt, що є звичайним текстовим файлом. Він на даному етапі може оброблятися звичайними текст-процесорами. Такий зв'язок дійсно проектується, але його реалізація вимагає застосування спеціальних програмних методів, і в цьому напрямі ще необхідно працювати²².

Цілком закономірно, що розробка довгострокової програми реалізації

концепції (10 років) вимагає враховування прогнозів щодо нових засобів комп'ютерної техніки (КТ) та її застосування в інформаційних технологіях (ІТ). Це повинно враховувати і зміни парадигм розвитку КТ, враховуючи зростання обсягів, ускладнення інформації та структури біографічних даних навіть і в найближчій перспективі.

Тому В.В. Кислов та О.М. Яценко розглядають можливості використання нових парадигм інформатики та комп'ютерного забезпечення Українського біографічного словника, звертаючи увагу на посилення тенденцій синтезу парадигм апаратного і системно-аналітичного напрямку, за якими ігнорування “немашинного фактора” веде до неминучих економічних і соціальних прорахунків²³. На Заході це явище відбилося у назві “Collaboration Technology”, що якраз і пов'язано із перепесенням акцентів з “обчислювального” аспекту ІС на “комунікаційний” аспект і веде, в свою чергу, до появи принципово нових форм ІС.

У повсякденній практиці будь-які розробки в цій галузі не апелюють до визначених термінів та дефініцій як до обов'язкових компонентів науково-технічного і технологічного статус-кво, репрезентуючи їх у лексиці та суспільній практиці. Якщо раніше комп'ютерне управління зводилося до організації та збереження інформації, планування і управління інформаційними процесами, за допомогою яких встановлювалася реальна цінність ІС і досягалася найбільш повне її використання, то зараз акценти зводяться, в основному, у напрямку раціоналізації співробітництва та кооперації у конкретних ІС. Ці явища - наслідок кількісних і якісних змін комунікаційних послуг в умовах новітніх ІТ та нових форм ІС, орієнтованих на децентралізацію, розподіл та мобільність організацій, що відповідає інтересам та перспективним завданням нашої концепції розвитку комп'ютерного забезпечення УБС і біографічних досліджень в цілому.

Інформаційна складова еволюціонувала в напрямку більш ефективного інформаційного обслуговування індивідуумів і груп, які співпрацюють, що відображалася в різноманітних формах баз даних (БД): повнотекстові БД (ПБД), дедуктивні БД (ДБД), БД дуже великих розмірів (УЛДА), бази знань (БЗ) та гіпертекстові системи (ГС). Визначається також перехід до мультимедіа і гіпермедіа як форм більш ефективного представлення інформації.

Операційна складова еволюціонує від вирішення проблем інтеграції даних/знань, сумісних і скоординованих дій системного аналітика і адміністратора БД до врахування інтересів групової взаємодії.

Ці тенденції досягли найбільшого розвитку в концепції CSCW Computer Support for Cooperative Work – комп'ютерна підтримка кооперативної роботи, яка в ряді праць²⁴ розглядається, як парадигма інформатики 90-х років.

Таким чином, в Media-Space (дослівно “просторі взаємодії”) різних інтелектуальних процесорів (ІП) можливий перехід від раніше обмежених форм відображення інформаційних об’єктів до організаційних проблем управління в ІС, які враховують людський фактор.

Представлення інформації в різному фізичному середовищі (аудіо, відео) та формі (текст, графіка, анімація) має назву мультимедіа документи. Саме таке розширення можливостей для дослідників творчого надбання діячів науки, літератури та мистецтва є парадигмою CSCW. Для творців систем комп’ютеризації біографічних досліджень важливим є, в першу чергу, те, що саме проблема пошуку в неструктурованій інформації породила концепцію гіпертексту – організації нелінійної послідовності запису і читання інформації, з’єднаної на основі асоційованих зв’язків-посилань. У свою чергу, синтез концепції гіпертексту з концепцією мультимедіа породжує нову концепцію – гіпермедіа, що дозволить спиратися на широкий спектр форм відображення інформації – цифровий (БД), аудіо- (звукова електронна пошта), візуальний (відеомережі та синтез з цифровими формами подання образів). Зрозуміло, що попередні алгоритми пошуку в цьому просторі взаємодії вже не діють, народжуючи новий клас ІТ типу фільтрації.

Хоча фундаментальні та теоретичні питання CSCW ще до кінця не розроблені, проте дослідження природи індивідуальних та групових поведінок і комунікацій, трактування робочих місць і їх конгломератів як інтелектуального процесора продовжується, для нас важливо постійно враховувати, сприймати і трансформувати у розробку систем принципові положення нових парадигм розвитку сучасної інформатики, яка активно “заглядає” в XXI століття.

Отже, в умовах побудови незалежної держави і відродження української національної культури набуває актуальності, передусім, такий напрям історико-біографічних досліджень, як словниково-біографічна діяльність національного масштабу.

Розробка концепції та теоретико-методологічних засад Українського біографічного словника як окремого напрямку історико-біографічних досліджень супроводжується розвитком відповідної предметної галузі історичної науки та виникненням нових і вдосконаленням спеціальних методів історичних наук.

Основними методологічними питаннями цього напрямку досліджень є вирішення проблеми змісту поняття “національний” біографічний словник з урахуванням специфіки історичної долі України та сучасного стану її державотворчих процесів, розвитку науки та культури, розробка критеріїв оцінки діяльності осіб та їхнього внеску в історію і культуру України, визначення засобів репрезентації їхнього життя та діяльності у словниковій статті відповідно до принципів історичного підходу. Вирі-

шення цього питання Концепцією УБС бачиться винятково у контексті розширеного змісту поняття "національний", як відображення на біографічному матеріалі минулого і сучасного нашої держави, її культури у всій повноті і суперечливості історичних процесів, у поліетнічному розмаїтті її життя, яке створило той неповторний історичний феномен, яким є сучасна Україна. Лише такий підхід дозволить не лише об'єктивно та всеохоплююче висвітлити якнайповніший персональний ряд видатних діячів, які впливали на історичний розвиток України протягом її багатовікового шляху, а й закласти підґрунтя для подальших комплексних історичних досліджень як минулого, так і сучасності. Концепцією УБС передбачається паралельне створення комп'ютерної джерельної бази даних для УБС, до якої увійде якомога більша кількість персоналій діячів української історії та культури, які можуть бути репрезентовані у зведеній базі даних УБС, а також поза публікаціями Словника шляхом підготовки спеціальних тематичних та регіональних довідників і створення комп'ютерних баз даних національної біографії.

5.1. Історія та класифікація біографічних джерел як видів літературної та наукової творчості

Ми розглянули історію біографічної традиції та біографії як історико-літературного виду і засобу текстової біографічної репрезентації особистості у хронологічно-послідовній формі, її конкретно-історичному розвитку в різні історичні періоди. Отже, ми досліджуємо біографію як історіографічний факт та вторинне історико-літературне джерело, по-перше, а по-друге, (зокрема, за нових та новітніх часів) – як рід літературної та наукової діяльності.

Окремого розгляду заслуговують і підсумки обговорення проблем теорії біографії, що найбільш дискутуються серед літературознавців, філософів, психологів, істориків та істориків науки. Ми бачили, що серед представників різних наукових галузей немає ні узгоджених думок, ані чітких позицій стосовно поняття біографії, її теорії, методів та функцій. Основні дискусії розгорталися у сфері методичних прийомів написання біографічних творів та методів розкриття особистості. З позицій історичних досліджень як галузі історичної науки, ця проблема, як ми вже бачили, розглядалася винятково у постановочному плані. Оскільки історіографічні проблеми можна поділити на дві взаємопов'язані галузі – аналіз історії об'єкта – біографії та аналіз історії наукового вивчення біографії, перед цим необхідно підвести деякі висновки попереднього розгляду історії та сучасності і класифікації біографічних творів.

Історія біографії, як вже згадувалося, розглядається нами у контексті загальноісторичної періодизації історії та в конкретно-історичній ситуації на тлі історико-літературного процесу. Окремо розглядаються процеси зародження і становлення наукових засад біографічних досліджень, сучасних видів біографій, інтеграційні та дезинтеграційні процеси різних аспектів аналізу особистості як об'єкта біографії, форми й засоби її репрезентації в біографічному описанні.

Одним з найважливіших методологічних питань є загальна класифікація типів та видів біографій. На цьому слід зупинитися спеціально, що дозволить нам більш чітко уявити місце історико-біографічних досліджень та усвідомити теоретичні проблеми біографії.

Деякі питання історії та класифікації розглядалися у згаданій нами праці О.Валевського, який виокремлює деякі історичні типи – життєпис та житіє, розподіляючи сучасний біографічний жанр на чотири типи.

О. Валевський відкриває цю стратифікацію *енциклопедичною* біографією (біографічні довідники, словники, персональні енциклопедії, хроніки). Для цього жанру, вважає дослідник, характерне скрупульозне викладення фактів та максимально об'єктивний опис подій.

Наступний тип – *історична біографія*. Їй властива “орієнтація на науковість зображення”. Жанр представлений фундаментальними дослідженнями, що присвячені політичним та історичним діячам, наприклад, біографії, що належать перу Тарле, Манфреда, Трухановського. Історичний жанр має багато диференціацій: на одному полюсі знаходиться фундаменталізм історико-біографічного письма, наприклад, О.Ф. Лосева (біографія Соловйова), на іншому – белетризована оповідь Стефана Цвейга. Історичний жанр включає також психобіографію, відсутню у вітчизняній біографії.

Під жанром *портретної* біографії мається на увазі поширений тип оповіді про окремі події та етапи життя персонажа, який не ставить завдання репрезентації загальної картини життя. Портретна біографія допускає домисел, вона більш суб'єктивна. Приклади портретного жанру – нариси Горького про Толстого та Чехова, біографії Р. Медведєва.

Завершує цю стратифікацію *літературна* (або художня) біографія, – жанр, що межує з художньою літературою. Біограф цього жанру вважає себе вільним від наукових зобов'язань¹.

Навіть побіжний погляд на запропоновану класифікацію свідчить про її певну поверховість та змішування класифікаційних основ різного ряду.

Як ми вже бачили, у сучасній науці, що підсумувала здобутки радянської історичної та літературознавчої науки, за загальною думкою, біографія розподіляється на художню, науково-популярну та наукову (ряд дослідників виокремлює ще й спеціальну науково-художню біографію), а подальша градація залишається поза межами досліджень.

З'ясування основного теоретичного питання про класифікацію біографії дозволить нам більш чітко визначити її поняття, загальні методологічні основи та специфічні теоретико-методологічні засади.

Передусім зупинимось на історичній класифікації біографічних джерел, від котрих бере початок сучасна біографія.

Запропонована нами історична класифікація біографічних джерел спирається на аналіз засобу біографічного зображення. Засіб біографіч-

ного зображення та біографічна творча діяльність пройшли кілька історичних стадій, що характеризуються різними нарративними нормами; останні визначили в значній мірі і нашу класифікацію історичних видів біографії. Поняття засобу біографічного зображення включає поняття форми та змісту біографії як історико-літературного твору та історичного джерела.

У процесі розгляду історичного розвитку біографії як літературного та історико-культурного явища ми наслідували історичну періодизацію, прийняту в науці: античність, середньовіччя, Ренесанс, просвітництво, новий та новітній час, – що характеризуються різними формами біографічного зображення, – та виокремлювали власні тенденції біографії як духовної творчості.

Біографія як історико-культурологічне явище є сукупним поняттям, що об'єднує різні види, роди й типи біографічного письма, що склалися історично. Разом з тим біографія як рід літературної та наукової діяльності є складним історичним явищем, що розвивається в суспільстві і чутливо реагує на всі суспільні колізії, зміни історичних парадигм та ідеологічні коливання.

Атрибутивна історична класифікація біографічних творів та історіографічний аналіз біографії для періодів *давнього часу та середніх віків* базується на засобах біографічного зображення. У стародавні часи виникають історичні типи біографії: життєпис – в історико-літературній нарративній традиції та історико-біографічна оповідь – в історіографічній нарративній традиції. Поняття життєпису містить у центрі опису особисте життя та діяльність людини, виокремлені з історичного процесу, хоча й пов'язані з ним; поняття біографічної оповіді базується на ідеї, що особа є елементом історичного процесу, його часткою, ілюстрацією.

В історії біографії, в свою чергу, виокремлюються два періоди, що характеризують донаукову (традиційну) та наукову стадії біографістики.

Перший період охоплює часи античності, середньовіччя та Ренесансу. Другий, пов'язаний з формуванням та розвитком буржуазних відносин і сучасного розвитку людства, починається у період просвітництва і продовжується до сьогодні.

У першому та другому періодах біографія проходить певні етапи свого розвитку, які тісно пов'язані із загальноісторичними парадигмами розвитку суспільства, передусім у духовній сфері.

Біографічним творам першого періоду характерні оповідність, ілюстративність та переважно індивідуалізований підхід у висвітленні життя та діяльності особистості. Біографія зароджується в середовищі нарративних джерел, виступає як історико-літературний твір у вигляді життєпису, який подекуди стає основою для розвитку художньої літератури і публіцистики, науково-популярної літератури. Життєпис виступає як синкретична норма, а методики та прийоми значною мірою є художніми.

Неподільна єдність видатної особи, яка була у центрі уваги біографа, синкретичність науки в давні часи, соціальні вимоги свого часу пояснюють змішання та переплетення методик і підходів до біографії видатної людини серед її біографів – істориків, філософів, письменників давніх часів та середньовіччя.

Історико-літературний життєпис виникає в давні часи, як синтетичний жанр. Але в ньому зароджується майбутній розподіл на художньо-біографічний напрям, що формує в новий час біографічну художню літературу та науково-популярний біографічний жанр, що на сьогодні є об'єктом вивчення переважно філологів та істориків літератури. Теоретичний напрям дослідження цього жанру, що виникає у XIX ст., пов'язаний із виникненням методик літературного мистецтва та історико-літературознавчого аналізу.

Цей напрям у біографії є результатом розвитку духовного життя суспільства, формування художнього світогляду людини, розвою освіти та культури людства. Основний його метод – метод описання. Його функція – образне пізнання дійсності через пізнання людини, її внутрішнього світу. В центрі уваги життєпису – людина як об'єкт, особистість, лідер, герой або антигерой, його мета – пізнавально-дидактичний вплив на суспільство із переважанням дидактичного, моралізаторського змісту.

Історико-біографічна оповідь зароджується в історіографічній традиції наративних історичних джерел, переважно у літописно-хронікальній традиції. Цей напрям формує майбутню історіографію та різні форми історичної біографії. У теорії історичної біографії, яка зароджується наприкінці XIX – на початку XX ст., – він є об'єктом аналізу переважно істориків та історіографів. Цей напрям формує тип історико-біографічного дослідження, що пов'язане із виникненням методик наукового історико-джерелознавчого та історико-біографічного аналізу, а також різних форм історичної біографістики: біографічної оповіді, біографічного некролога, біографічного портрета (біографічний фрагмент), історико-біографічного нарису та ін. Основний метод – метод ілюстрації.

Основна функція історико-біографічної оповіді – історичне пізнання дійсності через пізнання людини, історичної постаті як частини історії. В центрі уваги – людина як суб'єкт історії в широкому її значенні, а мета – дидактичний вплив на суспільство з переважанням пізнавального змісту.

Історіографічний аналіз біографічних джерел охоплює переважно другий напрям, пов'язаний з історією біографічних творів, виокремленням історичних видів біографічних джерел, висвітленням їх історії в контексті розвитку загальноісторичних та культурологічних ідей, біографічних методик, методів історичного описання життя та діяльності особистості як суб'єкта історії, частини процесу історичного розвитку.

Основні історичні види історико-літературних біографічних творів до

XVII ст., що співіснували в різні часи – біографічний фрагмент, історико-біографічна оповідь, біографія-життєпис, життє, біографічний некролог, біографічний портрет, автобіографія, – базувалися на різних трактуваннях ролі духа, особистості та біографа в різні періоди і тому, незалежно від їх форми, методи та засоби розкриття особи об'єкта біографії не змінювалися.

Цей період характеризується синтезом культури та науки, і тому в біографії, як і в інших історико-літературних творах, немає розвиненої методики, а є біографічна традиція, якій властиве некритичне ставлення до джерел або їх ігнорування взагалі, інтуїтивні методи пізнання людини й історичного процесу через особистість, соціальна обумовленість позицій. Цьому періоду значною мірою характерні описовий метод (життєпис) та метод ілюстрації (біографічна оповідь), що пов'язано з домінуванням пізнавальної і дидактичної функцій.

Типи і форми біографічного письма до XVII ст. у Західній Європі пройшли історичні етапи, що характеризуються зародженням світської історико-літературної біографії в античні часи, її трансформацію у форму релігійно-художньої агіографії у середньовічні часи, а за Ренесансу – повернення до світської історичності біографії, але в нових гуманістичних умовах. Зміна змісту біографічного твору здійснювалася винятково на внутрішньому рівні і обумовлювалася концептуальними поняттями ролі індивідуального та особистого, реального або трансцендентного як змісту історичного процесу та духовної культури кожного історичного періоду. І це необхідно враховувати при аналізі біографії як літературного жанру, який набув надзвичайного розквіту під час Ренесансу та Просвітництва. Цей процес передбачає передусім реалізацію особистості біографа, який відчуває плін життя та осмислює свою роль в історії.

Але паралельно розвивається і наукове пізнання світу, формування світогляду та наукових знань, тому, поряд із детермінантою жанру, що був визначений пануванням світоглядних та релігійних ідеологій, біографія розвивалася за своїми внутрішніми законами, внутрішньою логікою. В найгірші часи мракобісся виникає індивідуальне в науці та мистецтві і знаходить свій шлях серед поколінь. Різноманітність пізнання світу, що притаманна людській природі, знаходила свій вихід і відгук, а традиції культури зберігалися і продовжували впливати на суспільство у писемній традиції. Таким чином, можна говорити про домінуючі тенденції у розвитку форми та змісту біографії, а не про послідовну зміну форми і змісту в різні періоди часу.

Необхідно підкреслити, що, зародившись в античні та стародавні часи, розподіл біографії на літературний жанр та історичне дослідження намітився відразу, а його загальні тенденції ніколи не зникали, хоча у певні історичні періоди домінували відповідно і певні форми біографій.

Випикнення певної форми біографії було пов'язане з історико-культурними умовами цього періоду, але затвердившись як вид біографічного знання, вона вже не зникала, а продовжувала розвиватися та вбирати у себе нові досягнення біографічного письма. Так, навіть в найгірші для світського письма часи панування агіографії, біографія продовжувала розвиватися у історичних хроніках, автобіографічних творах, де особистість автора протистояла життєвому образу. Життя як частина релігійної літератури існує й досі: але його еволюція має свою історію – від проложного життя до панегіричного церковно-історичного слова, що характеризує його сучасну форму. Природно, життя втратило свої лідерські позиції в суспільстві.

Гуманістична ідеологія Ренесансу, боротьба різних християнських течій визначили й різні види життєвої літератури, що наслідували ідейний контекст християнства і не відмовлялися від християнської міфології. Існування певної культурної течії обумовлює й існування жанру.

Подібні процеси відбувалися і в Київській Русі – виникають біографічні записи першого періоду літописання (X–XIII ст.), що свідчать про активний розвиток історико-біографічної оповіді в київській традиції. Але специфічні умови державних процесів давньоруської держави, яка втягувалася в європейську історію пізніше, під час “Каролінгського відродження”, сформували, поряд з класичними, і своєрідні змішані форми літописної біографії, серед яких можна назвати такі види біографіки, як князівська агіографія, князівський життепис та князівський некролог як протоформи історичної біографії, яким надається значення біографічної статті і закладаються основи уніфікації біографічних даних за певною схемою та певним змістом.

Поширеним напрямом біографічних творів часів Київської Русі є життепис в його класичній середньовічній формі – агіографії, що представлена в цей період визначною пам'яткою української культури – Києво-Печерським патериком. Ущільнення історичного часу в Київській Русі породжує співіснування релігійних та світських гуманістичних форм біографічного письма, їх виду та змістову різноманітність.

Під час західного Ренесансу літописна та агіографічна традиція на Україні зазнавала періоду занепаду після татаро-монгольської навали, яка була зупинена ціною розпаду самостійної давньоруської держави. Біографічна традиція підтримувалася винятково у літописанні, яке перероджується у XV–XVI ст. у місцеве. Лише козацька доба дає поштовх новому оживленню традиції літописання, але винятково у класичній формі історико-біографічної оповіді портретного виду. З точки зору біографічного письма, це було певною затримкою.

Для першого етапу у розвитку біографії характерна стабільність форми біографічного письма та його зовнішнього змісту, який наслідує біо-

графічну традицію, хоча внутрішній зміст як підспудна ідея змінюється відповідно до змін основних тенденцій суспільства в різні історичні періоди і визначає історичні види біографії – власне античний життєпис, антична історіографічна оповідь, середньовічна агіографія, автобіографічний життєпис часів Ренесансу, хронікально-історична оповідь та ін.

Другий період пов'язаний із формуванням буржуазних відносин і зародженням спеціальної теорії біографії, яка поступово відокремлюється від загальної літератури та історіографії та на початок XIX ст. вже сприймається як окремий напрям літературознавства та художньої літератури з своїми методичними засадами. Усвідомлюється необхідність критичного ставлення до джерел, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, починаються суто літературознавчі дебати про права біографа на міру його втручання у приватне життя, дегероїзацію особи та характер власних інтерпретацій. Зароджуються різноманітні, а іноді і діаметрально протилежні позиції у поглядах на методи викладання біографії – від документальної деталізованості, точності та “правдивості” відображення до біографічних фантазій на історичні теми та визнання біографії мистецтвом слова, через яке неможливо пізнати особистість. Ці тенденції відображали боротьбу різних історіософських шкіл пізнання дійсності, об'єктивного та суб'єктивного, раціонального й індивідуального в історичному процесі у західноєвропейських країнах.

У теоретичному плані здійснюється перехід від процедури описання та ілюстрації до процедури пояснення, хоча іноді її зміст тлумачиться по-різному.

Україна починає брати участь у процесі теоретичного осмислення біографічної творчості лише в XIX ст. і сприймає теоретичні досягнення західноєвропейської культури, з одного боку, російської – з іншого, розвиваючись на стику духовних впливів різних традицій. Разом з тим захист своєї національної своєрідності і орієнтування на ідеали національного відродження та національної державності сприяють розвитку історичних форм біографії, яка звернена до ідеалів Гетьманщини.

Коли в західних країнах бурхливо розвивається літературна та документальна біографіка, українська біографіка як історико-літературний жанр ледве тліє у зв'язку з постійною національною боротьбою за право незалежного існування на власній землі та національного остракізму під час існування у складі різних держав. Входження до складу Російської імперії спричиняє до розподілу біографічних досліджень на російську та українську історіографію, незважаючи на те, що об'єктом обирається історія біографії в Україні. Специфічним процесом в історіографії біографічних досліджень є те, що теорія біографії як жанру не актуалізується як самостійна в Україні. Теорія біографії переміщується в Україні в сферу усвідомлення необхідності створення національного словника як

підґрунтя та джерельної бази біографічних досліджень. Ця ідея була сформована ще в середині XIX ст., але у зв'язку з тим, що Україна існувала у складі Росії та СРСР, вона так і не знайшла теоретичного завершення та практичної реалізації.

У західноєвропейській науці почалося осмислення біографії як окремої літературної діяльності, що пов'язана з використанням методів історичного аналізу. Але існування жанру біографії в наративно-історіографічній традиції як синкретичного історико-літературного твору та подвійність його індивідуалізованого об'єкта (особистість героя біографії та особистість його біографа) визначило початок довгих дискусій майже на півтора століття, у центрі яких завжди стояло найголовніше питання про зміст біографії як явища: біографія – наука чи мистецтво?

У цей період здійснюється розподіл функцій біографії як літературного твору і біографії як історичного дослідження. Література знову повертається до ідеалів античності, а в історико-культурній сфері виникає напрям на створення біографічного словника та документальної біографії. Літературна біографія отримала першу наукову методику від Джеймса Стенфілда, яка ґрунтується на аналізі причинно-наслідкових зв'язків поведінки та внутрішніх мотивів дії, виокремлення обставин, які сформували характер персонажа. Остаточоно вирізняються головні форми та види літературної біографічної творчості, а саме художня, яка допускає фантазування з боку автора, та науково-популярна, що прагне до наукового аналізу життя особистості.

Історико-біографічні дослідження концентруються на історичних нарисах як описовій формі репрезентації особистості, що наслідують риси історико-біографічного оповідання, а також на створенні біографічних словників. Це проявляється, передусім, у виникненні в західній культурі не лише універсального, а й національного біографічного словника як форми національної свідомості під час зародження та розвитку буржуазних відносин. Росія (як і Сполучені Штати Америки) запізнювалася з національним біографічним словником майже на століття, хоча біографічна словникова діяльність почалася в ній практично одночасно із країнами Західної Європи. Існування України в складі Росії, а потім і СРСР, суттєво затримало і створення української національної біографії: двічі намагалися в Україні створити національний біографічний словник (в XIX ст. та в 20-х роках XX ст.), але ця ідея так і не була реалізована.

Розділення наук, розвиток методології та методик, спеціалізація і дезинтеграція наукового знання у XIX ст. призвели до того, що біографія як вид історичного дослідження була витіснена з історичної сфери в галузь науково-популярного знання, що межує з художньою літературою. Поняття біографії в XIX–XX ст. та введене в XX ст. філософами поняття “біографічного письма” тісно пов'язуються з його художніми

формами – біографічним романом, есе, оповіданням, драмою та науково-художнім жанром.

Для історичної української та російської науки XIX ст. можна охарактеризувати як період панування форми історико-біографічного нарису як окремої форми та історичного портрета в історичних дослідженнях, що характеризує донаукову, практичну стадію біографістики, що виконує функції патріотичного виховання національної свідомості. Поряд з історичним нарисом та історичним портретом виникає нова науково-довідкова та словникова форма біографії.

Історико-біографічний нарис (функція – особи в історії) як форма біографії характеризується описом всього життя особи від народження до смерті, розглядає її життєвий шлях та еволюцію поглядів і діяльності в історичному контексті, аналізує всю сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів і взаємозв'язків особи та середовища в його розвитку. Історико-біографічний нарис є виокремленим самостійним видом історичної біографії.

Історичний портрет (функція – історія в особах) виникає в історіографічній традиції як форма представлення особи в історичному процесі і тісно з ним пов'язаний. Він є результатом дослідження історичних процесів та явищ і ролі в них особистості, характеризує людину крізь призму її історичного значення, проте лише частково, з певних позицій, на певному хронологічному етапі і в певному контексті.

Розвиток та диференціація різних наук, формування їх методологічних і методичних засад, емпіричних знань й науково-практичної діяльності визначили і виникнення надзвичайно великої кількості довідково-пошукових видів наукової продукції. Виникає довідкова форма біографії: словники та покажчики, хроніки, переліки тощо.

Словникова форма біографії (функція – особа серед інших осіб в історії *духовної і матеріальної культури*) передбачає акумуляцію формалізованих даних про персональні ряди видатних діячів, коротке представлення усього життя особистості, науковий аналіз та відбір біографічних фактів, якісно значимих для історії, культури, науки, уникнення художніх інтерпретацій. Вона відображає лише соціально важливі факти особистого внеску і включає оцінку важливості особи для людства та бібліографію його праць.

Біографічні покажчики: переліки, покажчики, хроніки життя та діяльності, які не претендують на повне розкриття біографії, а концентрують увагу на первинному пошуку джерел і матеріалів до біографії.

XX ст. характеризується розвитком інтегрованих форм біографії та наукової продукції, який свідчить про наближення біографічних методик до історичних досліджень і усвідомлення ролі особистості та її

життя в історичному процесі. Найбільш поширеними видами є біобібліографія та біографічний коментар.

Біобібліографія (функція – особи в *історії науки*) як окремий вид біографії виникає в XIX ст., але розквіт її припадає на XX ст. Головним в біобібліографії є науковий здобуток вченого, який визначає структуру та зміст біографічної статті. В біографічній статті біобібліографії органічно поєднуються особливості історико-біографічного нарису, історичного портрета та словникової біографії з метою репрезентації життя вченого.

Біографічний коментар (функція – пояснення зв'язків особи та історії) є дуже важливим сучасним різновидом допоміжного біографічного дослідження, який виникає із розвитком історичної науки в XIX ст. Його формою є післямовна або біографічна стаття як додаток до публікацій рукописної творчої спадщини діяча. Допоміжне значення біографічного коментаря не означає його другорядності, а демонструє суто історичні методи археографічної репрезентації особистості (такою є, наприклад, стаття М. Крикуна “Магістерська дисертація Михайла Грушевського” як додаток до публікації: “Михайло Грушевський. Барське старство. Історичні нариси XV–XVIII ст.” (Львів, 1996).

У XIX – на поч. XX ст. формується велика кількість різновидів наукової та науково-довідкової продукції, які можна охарактеризувати як персонологічні дослідження та матеріали, частина котрих згодом переростає у біографічні види джерел. Серед них – історико-біографічні покажчики та історико-генеалогічні дослідження, серії бібліографічних публікацій. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. розвиваються генеалогічні та довідково-біографічні матеріали, родословники, некрологи та виступи на пошанування пам'яті, персоналії та ювілейні матеріали, збірники на пошану, ітінерарії та інші персонологічні матеріали.

Відкриття та застосування методів емпіричного, кількісного та критичного аналізу в історії XX ст. підтвердили впевненість істориків у негативному ставленні до літературознавчого трактування поняття “біографія”. Практична стадія історико-біографічних досліджень XIX ст., яка характеризувалася розподілом сфер впливу між літературознавством та джерелознавством у біографічному письмі і мала перерости в теорію історичної біографії, була завершена до початку XX ст. На цей час як західні, так і російські й українські історики підійшли впритул до створення історико-джерелознавчої теорії біографії як частини історичних досліджень.

Війни та революції розділили світ на ідеологічно полярні частини, соціальні кризи та депресії 20-х років знову перемішують центр ваги у площину особистості як мірила цінностей, і знову в Європі спостерігається різке поживлення у розвитку художньої та публіцистичної біографій з ухилом у психологічний аналіз та ідеологічну боротьбу.

Теоретичне осмислення поняття біографії історичною наукою у західно-європейських країнах знову поступається літературознавчому та філософсько-психологічному аналізу. Історики продовжують писати історичні нариси та історичні портрети, складати словники, але в теорію жанру не втручаються, оскільки розглядають історичну біографію, як прикладну або науково-популярну галузь історичних досліджень.

У Росії та Україні цей процес був активізований в 20-х роках, але завоювання марксизму-ленінізму і панування нової соціалістичної теорії як державної ідеології звели цей процес нанівець.

Технічний прогрес та розвиток економіки й політики Заходу сприяють надзвичайному поширенню словникової діяльності від комерційних та інформаційних словників типу "Хто є хто" до наукових галузевих словників та багатотомних національних біографічних словників, універсальних за змістом.

Ідеологічний тиск у країнах СРСР та нівелювання національних особливостей набули катастрофічного характеру: біографічні художні праці та біографічно-словникова діяльність національних республік, яка була обмежена універсальною енциклопедичною формою, могли враховувати лише канонізований режимом особовий реєстр, в якому цілі пласти історичних осіб були викреслені. У державних художніх та науково-популярних серіях "ЖЗЛ", "Мислителі минулого" та інших українські діячі були майже відсутні.

У 70-х роках види біографії та біографічні дослідження стали об'єктом теоретико-методологічного аналізу вчених-літературознавців, істориків науки, філософів та психологів, які спробували створити теоретичні основи біографії з позицій методів своїх наук, але узагальненої теорії біографії не з'явилося, оскільки об'єкт дослідження розглядався цими науками ізольовано. І донині монографічні історико-біографічні дослідження представлені недостатньо. Баженов (а слідом за ним і Павлова) виокремлює їх, як біографії-монографії і характеризує як окремий вид біографістики, властивий таким відомим російським історикам-дослідникам західноєвропейських видатних осіб Західної Європи, як С.Л. Утченко ("Цицерон и его время"), М.А. Барг ("Кромвель и его время"), І.О. Белявська ("Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США"), Ю.П. Михаленко ("Ф. Бэкон и его учение"). У 80-90-х роках цей ряд поповнився сучасними істориками М.В. Нечкіною ("Декабристы" та "В.О.Ключевский"), П.П. Толочком ("Володимир Святий. Ярослав Мудрий"), В.А. Смолієм та В.С. Степанковим ("Богдан Хмельницький: Соціально-історичний портрет").

Основною специфікою монографічних історико-біографічних досліджень є ґрунтовне використання методології та методів історичної науки в аналізі особистості в контексті історії. Вони базуються на розумінні

специфіки історичного знання, понять “історичний час” та “історичний процес”, використанні методів і методик історичного дослідження. Цей напрям свідчить про формування на практичній стадії розвитку біографістики власне історико-біографічних методик пізнання ролі особистості в історії.

Нове осмислення біографічних досліджень як окремої галузі історичного знання та спеціальної науки здійснюється в Росії та Україні у період 80–90-х років. Криза політичної системи СРСР викликала дезинтеграційні тенденції в суспільстві і зробила можливим процес формування національних держав. Історична наука теж звільняється від ідеологізації та домінуючих теорій і методологій. Виникає гостра потреба в реабілітації суспільства, поверненні до витоків національної культури, заповненні “білих плям” в історичному процесі, переосмисленні ролі особистості в історії тощо. Різко зростає кількість біографічних досліджень, що пов’язано з поверненням забутих імен. Національні діячі та історичні постаті є основним предметом біографічних студій, серед яких найбільшого поширення набувають історико-біографічні нариси, історичні портрети та біографічні коментарі.

На порядку денному в Україні постає питання створення національного словника, що вимагає вирішення теоретичних та науково-практичних засад поняття саме “національного” словника, розробки системи критеріїв українського національного словника з огляду на специфічні умови державного і національного розвитку культури. Цей етап супроводжується й створенням теоретико-методологічних засад біографічних досліджень, оскільки Україна, на відміну від інших країн, створює словник набагато пізніше, враховуючи сучасні вимоги та здобутки історичних наук.

Разом з тим деполітизація суспільства, розпад суспільних відносин створили умови для чергового звільнення біографії від науковості. “Розлучення з тінями минулого” породило дуже кон’юнктурний політичний напрям в художній та публіцистичній біографістиці, який може істотно зашкодити науково обґрунтованому створенню національних засад у цій галузі знань.

Біографістика тому й виникає, як результат повернення історичної науки до своїх витоків і як негайна потреба сучасних історичних досліджень заповнити ту пустоту, яка утворилася після розпаду ідеологічного режиму, спочатку – після культу особи Сталіна, а потім – після кризи правління Брежнєва. Цілком закономірним у цьому контексті є відсутність глибоких теоретичних наукових розробок у біографістиці західних країн.

У ХХ ст. більшість дослідників теорії біографії розподіляла біографічну продукцію на три напрями в біографії, що сформуvalи розпо-

ділення біографічних творів на художні, науково-популярні та наукову біографію; деякі вчені додають ще один тип біографій – науково-художню біографію (Радунська та Павлова пишуть про романізований та науково-художній вид літературної біографії).

Але якщо виходити з принципів та підходів до її вивчення та репрезентації, можна виокремити лише два типи – літературний та науковий, між якими існують перехідні стадії, але в кожному конкретному випадку один з принципів є переважаючим. Важко в цьому відношенні не погодитися із М.Г. Ярошевським: він звернув увагу на єдність методу наукової та науково-популярної біографії і справедливо стверджує, що популярному викладу теорії передує глибоке знання самої теорії (“Науково-популярна біографія можлива лише у випадку, якщо склався її “академічний прообраз”, а саме біографії у змістовому значенні такого життєпису та життєпояснення, яке відповідає принципам, методам та критеріям наукового дослідження).

У ХХ ст. були сформовані методи літературного, психологічного, історичного, культурологічного аналізу особистості – спеціальні методи біографістики та історико-біографічних досліджень, які й досі є предметом методологічних дискусій. Проте методи історичної критики джерела так і не були внесені до її теорії.

Власне, лише у 80-ті роки виникає проблематика наукової біографії як галузі історичних досліджень та розподіл теорії біографії на наукову та художню із власними методами аналізу особистості, її життя та діяльності, власною метою, видовим складом та біографічним змістом. За взаємним узгодженням між біографами різних галузей знань було продекларовано і розмежування методик біографічного пізнання та висвітлення в біографічному дослідженні окремих типів діячів за соціальною типологією та родом діяльності, що відкриває подальші можливості історичної науки у класифікації історичних типів життєдіяльності та історичної психотипології особистостей, розвитку історико-психологічних та історико-соціологічних досліджень.

Виокремились власні методичні вимоги до професійної класифікації видів біографій та створення методичних засад написання біографій державних і політичних діячів, творчої інтелігенції (художники, письменники, діячі культури); представників науки; універсальних діячів; представників різних соціальних прошарків (біографія представників різних категорій суспільства – інтелігенції, робітничого класу, буржуазії та ін.). Визнається необхідність інтеграції системного підходу до вивчення особистості із залученням методів різних наук філософського, соціологічного та психологічного аналізу особистості, які набули надзвичайно інтенсивного розвитку. Серед істориків науки та культури виникає думка, що біографія особи має досліджуватися і писатися лише тією особою,

яка відповідає професійному спрямуванню та роду діяльності особистості. Історики цілком усвідомлено віддають перевагу у використанні терміна “діяч”, літератори – “особистість”.

Встановлюється методика для історичної біографії: дотримання лінійно-хронологічного опису подій та чітке слідування документам, висвітлення життя діяча у контексті соціальних подій, з якими він пов’язаний, та аналіз його впливу на суспільні відносини або оцінки його загального значення для сфери, в якій він працював, а також розгляд діяльності особи в контексті епохи, що його висунула².

Другий тип – більш властивий для художньої біографії, яка присвячувалася переважно видатним діячам в галузі художньої творчості, коли основна увага приділяється змісту творів, простеженню ходу духовно-морального розвитку особи, її внутрішнього світу, осмисленню життя в контексті ідеї визначеності життєвого шляху.

Отже, спостерігається і специфічна для типу пізнання закономірність – об’єктом художньої літератури є, скоріше, творча особистість – видатна людина в галузі мистецтва, науки, культури; історичного дослідження – історичний діяч, діяч науки і культури та представник певних соціальних верств.

Художня біографія, таким чином, суттєво відрізняється засобом пізнання історичної дійсності – через образне сприйняття (функція – особа як індивідуальність), не вимагає чіткого слідування історичним фактам, дозволяє вимисел та творчу волю біографа. Серед літературознавців виникає тенденція виокремити науково-художній напрям, що наближається до розуміння використання та критики джерельного матеріалу, його наукової інтерпретації. В його сферах зароджується окремий психо-біографічний напрям, який ігнорує основну роль комплексного аналізу життя людини та джерелознавчий аналіз документів, вивчення історичного середовища, вплив соціальних факторів, проте концентрує увагу на гіпертрофованій ролі психічних комплексів видатних осіб.

Узагальнюючи підсумки розвитку класифікаційних питань біографії, можна навести схему історико-типологічної класифікації її напрямів. Основами класифікації є: форма та зміст, хронологічна, функціональна, предметно-галузева ознаки, сфери суспільного життя та типи життєдіяльності, за методами наукового пізнання особистості.

Історичними типами, які характеризуються різними засобами відображення є: *Життєпис* та *Історико-біографічна оповідь*. Вони дали поштовх сучасному розподілу біографістики на два класи: *Літературну* – та *Наукову*. В ієрархії підпорядкування можна виокремити також й підкласи цих біографій.

У свою чергу, *Літературна біографія* може бути умовно поділена на художню та науково-художню.

Художня біографія має свою класифікацію біографічних творів за принципами розподілу на роман, оповідання, есе, нарис, розповідь, життійні види літератури тощо. Ця біографія є повністю белетристичною. Павлова називає її романізованою біографією, що неправомірно, оскільки вона репрезентує не лише повну біографію у вигляді роману, а й фрагментарну біографію. Це біографія широко використовує авторський погляд та авторську довільну інтерпретацію біографічних фактів, дозволяє писати на обмеженому джерельному матеріалі і на практиці є репрезентацією особистості біографа.

Науково-художня відрізняється винятково ступенем використання документів та їх аналізу для наближення до правдивого висвітлення життя і духовного складу особистості художніми засобами. Власне ця біографія є тим видом, про який Ірвінг Стоун писав, що “документальна біографія” як синонім “документального оповідання” також є художнім твором, але із принципами наукового підходу до аналізу біографічного матеріалу, повагою до особистості героя та коректним втручанням в особисте життя.

Суттю методологічної суперечки філологів про характер біографічного письма – наука це чи мистецтво – є протиставлення “документальної біографії” та “художньої”. Цього протиставлення насправді не існує³. Розуміння документальності дослідження в уявленнях літературознавців часто ототожнювалося з істинністю. “Відкриття” письменниками фальсифікованих документів відштовхнуло їх від поняття “документальна біографія” у бік визнання непізнавальності особистості через документ. Це трапляється винятково з причин відмежування письменників від джерелознавчих методик історичних наук. Історик цілком ясно, що поняття “документ” не збігається з поняттям “джерело”, яким оперує джерелознавець. Історичний аналіз передбачає передусім критику джерела, що є неодмінним атрибутом будь-якого історичного аналізу. Філолог часто вважає використання документів ілюстрацією життя. Нерозуміння базових понять джерелознавства, методів історичного пізнання та методів репрезентації й інтерпретації фактів призводить до протиставлення науково-популярної біографії науковій та літературній. Дістатися істини крізь величезний масив документів, віднайти місце кожного з них (чи є документ справжнім чи фальсифікацією, чи об’єктивним, чи суб’єктивним, чи актом, чи мемуарами, листуванням, фото, спогадами інших осіб) є надзвичайно важливою емпіричною роботою біографа, яка не може бути охарактеризована, як документальний метод в біографії. Тому суперечки літературознавців та письменників про біографічні методи пізнання особистості нескінчені.

Емпірична стадія вивчення біографічних даних особистості завжди повинна ґрунтуватися на історичних методах роботи з документами та

джерелами. В цьому єдність методологічних засад біографістики у трактуванні істориків та біографіки у трактуванні філологів.

Не треба абсолютизувати протиріччя двох підходів – літературного та наукового, необхідно чітко структурувати увесь цикл біографічного аналізу та синтезу і розділити сфери впливу. Є три процедурних стадії біографічного дослідження: перша – емпірична, яка ґрунтується на евристичних методиках пошуку джерельної бази та методиках джерелознавчого аналізу; друга стадія – реконструкція життя та діяльності й інтерпретація фактів, що ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції; третя стадія – репрезентація особи, яка вивчається у всій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки та творчості. Частина методів має бути спільною, але мета створення біографії та її функції визначають, які для цього будуть обрані методи репрезентації. Якщо вплив на загальну свідомість особи суто літературний, – це одне, наукова ж мета – зовсім інше.

Будь-яка попередня робота з документами особистого життя, офіційної та неофіційної діяльності особи потребує оволодіння методиками аналізу документа та джерела на той час, коли джерелознавчі студії письменників носять аматорський характер. Художня біографія, на протигагу науково-художній, не претендує на істинність, і тому оволодіння письменником методами історичного аналізу і, передусім, методами зовнішньої та внутрішньої критики документів, їх системним порівняльним аналізом, родо-видовими класифікаціями з боку вірогідності та ін. – є важливою умовою того, що біографія може бути і наукою, і мистецтвом. Але виникає інше питання, а саме: чи можна поєднати в одній особі художній та науковий засіб мислення, який, як стверджують психологи, є притаманним самій сутності окремої людини? Це питання значною мірою є риторичним і належить до “вічних” питань типу: чи можна взагалі створити “ідеальну біографію”?

Одне можна стверджувати напевне: сучасний етап розвитку наукових основ та засад біографії може звести столітню конфліктну ситуацію до мінімуму. Історики ігнорували теорію біографії протягом всього періоду її виникнення, як показав Вільсон, але настав час, коли внутрішні тенденції біографічної галузі знаць вимагають нового теоретичного прориву, що стосується й істориків. Про це свідчить, передусім, методологічна робота над Українським біографічним словником.

Один з фактів наукового пізнання, наведений у другому розділі, є прикладом теоретичного осмислення джерелознавчої бази та її структури і ґрунтується на методиці роботи з нею природознавця-біографа акад. Б.М. Кедрова, який розглядає проблему вірогідності біографічних фактів і рекомендує метод співставлення та доповнення біографічних джерел, пропонуючи типологічну схему опису джерел, що є близькими до принципів

історико-джерелознавчого аналізу. Це свідчить про єдність загальних методів наукового збирання, описування та аналізу даних на емпіричній стадії. Це спостереження може бути використане і в багатолітній дискусії науковців про єдність та протистояння методологічної природи історичних та природничих наук.

Класифікація сучасних видів історико-біографічних наукових досліджень передбачає комплексний підхід і ґрунтується на врахуванні декількох основ, передусім, за структурою та функцією історико-біографічного знання, які тісно пов'язані на сучасному етапі біографістики:

Основні види:

- історико-біографічна монографія
- історико-біографічний нарис
- науково-популярний життєпис
- автобіографія
- історико-біографічний портрет

Довідково-допоміжні види :

- некрологічні підвиди біографії
- словники та покажчики
- біографічний коментар
- біобібліографія

Суміжні види:

- персонологічні дослідження
- генеалого-біографічні дослідження.

За видами життєдіяльності та професійною спрямованістю наукові біографії можна предметно класифікувати за сферами діяльності та професійними властивостями (біографії вченого, письменника, художника, державного діяча, мандрівника та ін.). Ця класифікація розроблена під час створення методик Українського біографічного словника, коли за основу було взято принцип доменів:

Армія / Видавнича та бібліотечна справа / Господарство / Гуманітарні науки / Економічні та суспільні науки / Історія / Кінематограф / Література / Медицина / Мистецтво / Музика / Педагогіка та освіта / Підприємництво / Політика / Право / Преса, радіо, телебачення / Природничі науки / Промисловість та ремісництво / Сільське та лісове господарство / Спорт / Суспільна діяльність / Театр / Теологія / Техніка / Управління / Філософія / Фінанси / Церква.

Ця класифікаційна основа може бути предметом самостійного наукового розгляду і самостійною проблемою в теорії біографії, яка розглядає особистість в її історико-соціальній обумовленості і одночасно – в індивідуальній своєрідності. Головна проблема – розкриття змісту суспільної діяльності та його поєднання з індивідуальним в особистості.

За змістовними аспектами методології та методики наукового аналізу

та детермінантами особистості біографію можна класифікувати, як історичну, психологічну, соціологічну, філософську, політичну та ін. Але оскільки мета цього аналізу (зокрема художнього, психологічного, філософського та історичного) також різна, він застосовується переважно у випадках часткового аналізу загального поняття біографії людини, а саме: для розкриття творчості та діяльності особистості, тому у загальній класифікації він виступає, як допоміжна форма.

Кожна основа та класифікаційна засада може, в залежності від біографічного дослідження, розглядатися як основна, а інші – як допоміжні. Разом з тим є цілком закономірним, що біографія як явище і окремий науковий напрям повинна мати єдиний методологічний ґрунт. Він може бути знайденим з виникненням спеціальної дисципліни біографістики, яка займається не лише питаннями історичної біографії, а й науковою біографією в цілому.

Отже, класифікація біографічних досліджень враховує системну оцінку особистості в структурі суспільства. Це вимагає від історика оволодіння не лише предметною галуззю власної науки, а й методами інших дисциплін. Проблема інтеграції різних знань у біографічному творі є окремим, надзвичайно важливим питанням подальшого розвитку методології біографістики.

Серед істориків останнім часом дискутується питання про те, в чому ж полягає методологічне та методичне розмежування між біографічним й історичним дослідженням? Історикам-біографам важливо розуміти та витримувати баланс між поняттями історичного та особистого і розрізняти історичне й історико-біографічне дослідження. В історичному дослідженні головною метою є вивчення історичного процесу в його складності, в історико-біографічному – вивчення людини в історичному процесі як його суб'єкта. Біографія-монографія охоплює все життя людини, портрет – якийсь аспект або фрагмент життя і часу, проте завжди в центрі є особистість, а історична дійсність – це тло, середовище, в якому людина лише функціонує. Вияснення всіх без винятку фактів життя особистості, внутрішніх властивостей людини та форми її взаємозв'язку із суспільством – важливе завдання історика-біографа.

Послідовні історики не схвалюють залежність особи від історичного процесу за рахунок подробиць її життя. Зрозуміло, не кожний біограф-історик бере (а як правило, і не бере) на себе сміливість писати про подробиці інтимного життя особистості, але професійний обов'язок історика не дозволяє уникати будь-якого факту життя. Проблема історичного аналізу не в етиці, а в науковості інтерпретації, якій є чужою і героїзація, і дегерізація особистості. Але це вже проблема історико-біографічного аналізу біографії.

5.2. Біографія як історичне джерело та історіографічний факт

У системі пізнання історичного знання історіограф виконує своєрідну роль. Він узагальнює процес самого наукового пізнання як окремого історичного фактора.

Історіографія розглядається нами у контексті її тлумачення, що було у свій час висловлене С.О. Шмідтом, який так визначив її предмет – “історія накопичення історичних знань і розвитку історичної думки, історія створення історіографічних праць і біографій істориків (у зв'язку з тим, що життя історика невіддільне від його праць), історія поширення історичних уявлень та практичного застосування історичних знань”⁴.

У сучасній історіографії біографії явно висвітлювалася одна штучна проблема підміни понять у зв'язку з їх довільним використанням, яку необхідно зняти. У теоретичних суперечках сучасних дослідників біографії часто так трапляється, що дві різні наукові проблематики біографічних досліджень за дефініціями та змістом ототожнюються в одну – маються на увазі проблемні кола, що стоять за різними поняттями: “історична біографія” та “біографія як частина історичної науки”, “наукова” біографія та “біографія вченого”, “художня біографія” та “біографія художника” тощо. Свавільля у використанні термінів утруднює наукове спілкування та порушує важливий принцип тотожності понять у науковому дослідженні. Фактично ототожнюється їх зміст, який насправді є різним і означає або характер біографії за видом соціальної та професійної діяльності (категорія біографії історичних державних та політичних діячів, вчених, митців), або різні принципи та методи пізнавальної діяльності та різних наук. Одночасно часто здійснюється і заміна понять методологічних принципів та методик, які, хоча й впливають один на одного і проявляються один через одного, – не є одним і тим же. Принцип, як загальна категорія змісту пізнавальної діяльності може проявлятися у декількох методах, а один метод як процедура пізнання може містити декілька принципів⁵.

Висловлений нами принцип розподілу біографії на наукову та літературну за змістом пізнавальної діяльності має у основи методологічно важливий наслідок, який характеризує джерельні принципи біографії і визначає або не визначає біографію як вторинне джерело (а відповідно і ступінь його вірогідності). Хочемо ми цього, чи не хочемо, але біографія після її створення живе своїм життям, – вона перетворюється у вторинне джерело, і не лише для історичної біографії, а й для будь-якої іншої, набуваючи змісту культурологічного джерела.

Художню біографію не можна ототожнювати з історичним джерелом, тому що вона має право на вимисел та домисел, хоча й не втрачає

свого звання літературної біографії. Це свого часу Ключевський блискуче продемонстрував на прикладі життій, які він не сприймав як вірогідні історичні джерела, але від цього вони не перестали бути жанром літературної біографії святих.

Зміст наукової біографії полягає в тому, що вона ґрунтується на науковому аналізі та синтезі біографічних й історичних даних і повинна сприйматися і як наукове дослідження, і як вторинне джерело, що має прагнути до вірогідності. Вчений не має права на вимисел і домисел, а має право лише на гіпотези. Тому історик ніколи не ризикує аналізувати в науковому творі особливості внутрішнього світу та специфічні особливості конструкції психіки особистості і розділяє чітко поняття наукового дослідження та науково-популярного твору.

У розглянутій нами історіографії біографії контекст біографії як частини історичної науки і спроби осмислення її в цьому плані, незважаючи на те, що це питання вже дискутувалося, ніколи не досліджувалися. Виняток становлять підходи Баженова, Беленького та Павлової, в яких розглядалися аспекти біографії історичних діячів.

Слід визначити й те, що дуже корисні та цікаві спостереження дослідників ХХ ст. про історичну природу біографії та її загальнонаукові закономірності ніколи не виходили за межі певного наукового "аспекту" – історичного (Миколецький, Хубач, Беленький, Павлова, Ейдельман, Гіндін, Зимін, Пірумова, Клібанов, Коротков, Дмитрієв, Казакова, Плімак, Семанов), історико-соціологічного (Вільсон, Люти), літературознавчого (Ніколсон, Моруа, Стоун, Стауффер, О'Ніл, Коршіна, Кумок, Жданов, Семанов, Бурсов, Гладилін та ін.), філософського (Шахматов, Соловйов та Валевський), психобіографічного (Фрейд, Еріксон, Олпорт, Гарраті та ін.).

Біографія як джерело та твір може і повинна характеризуватися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу та сфери історичного знання. Дійсно, біографії властиві деякі гносеологічні якості історичного дослідження, які характеризують її як сферу історичної науки⁶.

Перше – це ретроспективність біографічного аналізу та хронологічна відстань і не звертання уваги на безпосереднє життя людини й складання біографії про неї. Навіть і в тих відомих випадках, які розглядалися у першому розділі, коли сам біограф міг спостерігати життя, записувати вчинки, щоденні події та думки особистості, висловлені вголос, – і тим претендувати на максимальну об'єктивність (Пилип Буонакорси, Джеймс Боувелл), біографія писалася у кінці життєвого шляху (Буонакорси) або відразу після смерті (Боувелл). Її ретроспектива поширювалася на все життя, проте не могла охопити повністю періоди та сторони життя й діяльності людини, які висвітлювалися за документами, свідцтвами самої особи або інших людей. Опосередкованість знання документами, свідцтвами та хронологічна відстань є важливою рисою біографії. Тема

хронологічної відстані мала глибокий методологічний зміст і активно обговорювалася й серед літературознавців як елемент загальної проблеми об'єктивності в біографічних дослідженнях. Ця умова характеризувалася притаманною біографії як жанру та науковому твору, що гарантує деяке звільнення від суб'єктивізму біографа та історика. Разом з тим ми бачили, що проблема все ж залежить від етики та класифікації біографа. Буонакорси, навпаки, підкреслював об'єктивність прижиттєвої біографії, правдивість якої може рецензуватися самою особою. В сучасній практиці прижиттєві біографії характерні для ювілейних біографій, біобібліографій, словникових біографій.

Друге – неможливість підтвердження дослідження експериментальним шляхом у зв'язку з необерненістю історичного процесу. Тому історик розробляє джерелознавчі та логічні методи верифікації вірогідності історичного знання і визнає, що ніколи не може досягнути створення повної ідеальної моделі ситуації, яка була б її ідентичною копією. Історик змушений завжди доводити істинність ситуацій джерелами та встановленими через їх посередництво фактами, логічними прийомами під час реконструкції подій, що не відображені в документах.

Третє – біограф має справи з історичними джерелами, які є єдиним джерелом історико-біографічних фактів, і тому аналіз цих джерел, критика їх вірогідності є суто науковою й наважливішою емпіричною процедурою історичної науки. Нерозуміння необхідності і можливості наукової критики будь-якого джерела та встановлення методами джерелознавчого аналізу оригінальних фактів, їх інтерпретації викликали багато дискусій про доцільність використання документів та міру втручання біографа у свідомість героя в літературознавчому середовищі. Протиріч між літературною та науковою біографією в плані документальної бази немає і бути не може, якщо письменник знатиме та керуватиметься джерелознавчими методами критики документів.

Четверте – історія завжди вивчала окремих діячів та їх діяння як свій об'єкт через взаємовідносини компонентів історичного середовища. Цілком несправедливим є протиставлення методу історичного аналізу особистості як такого, що виключає аналіз духовного життя людини. Біографія трактується всіма вченими-біографами як самостійна наукова проблема, яка розглядає особистість в її історико-соціалній обумовленості і, одночасно, – в індивідуальній своєрідності (Мейлах, Ярошевський, Кедров, Кирсанов, Карцев, Френкель, Володін та ін.). Дискусія істориків 70-х років з усією очевидністю показала їх надзвичайну зацікавленість розвитком біографістики, її відновлення та реабілітацію як виду історичних досліджень (Коротков, Дмитрієв, Казакова, Плімак, Семанов, Ейдельман), що має свої особливості в історичному аналізі. Підкреслювалася складність джерельної бази біографістики, зокрема в

міру віддаленості ретроспекції (Зимін, Тартаковський), необхідність історико-психологічного аналізу (Клібанов, Рубінштейн) у контексті відображення “загального” в індивідуальному (система “внутрішніх умов” особи: її мотиви, установки, характер, потреби, смаки, інтереси, темперамент, здібності) і усвідомлення “загального” як системи “зовнішніх” умов, а саме – суспільно-політичних. Визнано, що біограф-історик зобов’язаний враховувати історію психіки в її історичних формах, той факт, що вона має свою внутрішню структуру, зміни форм свідомості, обсягу інформації, яка осмислюється співвідношенням та типом зв’язків тощо. Історичні методи дослідження розглядають суб’єктивний фактор в історії як сукупність комплексу багатоаспектних характеристик ідеального в суспільстві. Історик прагне до розкриття закономірностей діяльності людства та окремих особистостей у єдності суб’єктивних та об’єктивних факторів. Тому історики всіх ідеологічних систем, градацій та напрямів засуджують, як були показано, характерні останнім часом для біографічного жанру нахили до суб’єктивізму, персоналізму, психоаналізу як головних методів пізнання особистості.

І, нарешті, п’яте, – кінцевою метою роботи біографа є біографічна реконструкція життя та діяльності особи, яка реально існувала у минулому і була часткою історичного процесу в його широкому розумінні. До його складу завжди входило вивчення ролі особистості в історії, науці та культурі. Реконструкція духовного світу і психічного складу є частиною загальної біографічної реконструкції, що здійснюється власне істориком або істориком науки та культури. Біографічний аспект як реконструкція духовного життя, відокремленого від соціального життя, – вважається нами методологічно шкідливим як для історії, так і для культури суспільства в цілому. Інша справа – виокремлення центральної ідеї життя, а саме – усвідомлення головного змісту, що визначило особу як індивідуальність, яка має право бути висвітленою в історії людства. Ця ідея має бути стрижневою і визначати методи реконструкції життя та ролі особи в історії, науці, культурі.

Біографія як історичне джерело розглядається і в аспекті джерелознавства, і в аспекті історіографії. Історіограф має справи переважно із науковою біографією, тому що його цікавить не лише факт звернення до теми, а й виявлення закономірностей розвитку теми особистості в історії, методів її репрезентації через біографічні твори та власне науково-біографічну творчість як засіб пізнання реальної людини, яка впливала на розвиток суспільства.

Біографія як вторинне джерело та історіографічний факт завжди буде розглядатися як історично значуща подія, оскільки пов’язана із реально існуючими особами, які залишили помітний слід в історії, науці та культурі. Її специфічною особливістю є те, що вона присвячена особі

в історії і репрезентує історіографічний факт, який не може неоднозначно визначити якісну цілісність об'єкта. На думку дослідників, видатна особа є одночасно завжди інтегрованою, і аналіз її особистості надто складний⁷. Біографія пишеться у ретроспекції особами про осіб. Подвійність суб'єктивного фактора історико-біографічних досліджень накладає на поняття "біографія" складний і неоднозначний зміст.

Складність біографії як історіографічного об'єкта не лише у подвійності системи "особа - біограф", а й, власне, у необхідності мати справи з аналізом та інтерпретацією як загального, так й індивідуального видатної особи, розглянути її місце в історичному середовищі. З одного боку – у центрі уваги людина з її особливим складом розуму, характером, талантом, які важко визначити як історичну данність. Це є факт свідомості, думки, образу. Разом з тим біографія – це історія життя та діяльності, яка ґрунтується на встановленні історичного факту та його зв'язку з фактом біографічним, як факту події та факту вчинка особи, які можна встановити з певним ступенем вірогідності. Синтез усіх емпіричних даних як повна реконструкція, або тотожна модель людини (некоректне висловлення Кембріджського словника про біографію як "відтворення людини, якою вона була в дійсності") є ідеалістичним завданням, оскільки, перефразовуючи відому фразу Нойберга Вінера⁸, – ідеальна модель людини є сама людина.

Якщо розглядати проблему вивчення біографії як предметної галузі історичного та історіографічного знання, то вона розмежовується на декілька шарів та прошарків, що характеризують, у свою чергу, проблемне коло методичних питань та процедур аналізу індивідуального у соціальному.

Перший шар – у центрі якого об'єкт біографії – *власне діяч, особа*, яка жила та діяла в конкретних історичних обставинах, але одночасно усвідомлювала себе неповторною індивідуальністю і, відповідно, впливала на свою епоху. Вона залишила після себе слід, що може бути простеженим у прижиттєвих джерелах, або ж біографічні дані залишилися у вторинних джерелах. Аналіз джерел та біографічні реконструкції різняться за методиками дослідження і суттєво ускладнюються у другому випадку, коли важко знайти оптимальну кількість фактів для побудови емпіричної бази. Верифікаційні методи тим надійніші, чим більше залишилося різновидових документів, що дозволяють встановити їх аутентичність, вірогідність та проведення порівняльного аналізу.

Другий – *особа біографа*, який жив та діяв на певній, а іноді й великій хронологічній відстані від певного проміжку часу, сам є особистістю і володіє різними методиками біографічного аналізу й власними формами самовираження як особистості та накладає свою індивідуальність на бачення біографічної реконструкції. Разом з тим біограф завжди, тією

чи іншою мірою, має бути істориком, який володіє певною кваліфікацією і повинен використовувати не лише методи історичного аналізу, а й володіти методами джерелознавчого, історіографічного та бібліографічного аналізу, бути знайомим з предметною галуззю діяльності його особистості. Біографічна практика з усією очевидністю показала, що біографії пишуться біографами, які самі володіють методами пізнання тієї сфери життя, в якій жила та діяла обрана ним особистість. Письменники пишуть про людей творчих професій, історики – про історичних діячів, філологи – про літературознавців та мовознавців, вчені певного профілю – про вчених того ж профілю (математики – про математиків, історики – про істориків, біологи – про біологів). І це закономірно. Але позиція історика не може бути його особистою позицією, а його гіпотези повинні перевірятися.

Третій – особа історіографа біографії проблеми з його історичним часом, методологічною позицією, кваліфікацією, особистими якостями. Біографія як окремий вид літературної творчості та наукової продукції є важливим історіографічним фактом першого рівня. Аналіз розвитку біографічних досліджень – історіографічний факт другого рівня, що відображає історію ідей, їх розвиток як частини загальної культури суспільства і реалізується особистістю історіографа біографії. Історіограф біографії аналізує джерелознавчу базу, методологічні прийоми біографічного дослідження, що використовує біограф, та аналізує закономірності розвитку біографічного знання. Якщо літературознавець націлений на розкриття індивідуального, то історик через індивідуальне розкриває закономірне. Оскільки біограф-літератор розглядає не лише окреме як частку загального, а й індивідуальне як індивідуальне, отже, важко знайти загальні принципи історико-біографічного аналізу особистості як явища духовної культури. Тому проблема вірогідного зображення індивідуального і є приводом до нескінченних дискусій літературознавців.

Методологічні дискусії літературознавців торкалися також і сфери другого шару і, головним чином, – методів відображення *внутрішнього життя* людини, розглядаючи історію винятково як фон для проявлення індивідуального. Біографічна реконструкція як методологічна проблема художньої біографіки та процедурний апарат біографа розглядалася у філософських аспектах О. Валевським в його монографії “Основи біографіки”, де він зазначав, що біографія як опис є поширеним явищем, в той же час – біографія як пояснення є явищем рідкісним⁹. На жаль, Валевський опинився в ситуації, коли проблеми наукової та історичної біографії фактично випали з його поля зору, оскільки він орієнтувався винятково на західний досвід біографічної теорії¹⁰, зайнятий переважно історіософським аспектом тлумаченням біографіки як засобу розкриття

особистості. Він цілком справедливо вказує на єдині методичні засади філософської “доктрини біографічної реконструкції” і, вслід за Рувьяном, окреслює епістемологічні основи (базисні питання) біографічної оповіді. Перше коло питань – про концептуальність мови (мова особистості, мова біографа, мова соціальних наук); друге – про зміст (що є детермінантою – особистість, середовище, історичний контекст); третє – про відбір інформації для включення в історію життя; четверте – про можливості встановлення фактів та засоби доведення їх вірогідності (Валевський пише про ступінь безсумнівності та консенсусу, який може бути досягнутим у питаннях визначення понять “факти” чи “фактуальні гіпотези”); п’яте – про узагальнення та їх типи: художні чи “кількісні” методи соціальних наук; шосте – про те, які методи використовувати: методи опису, пояснення чи інтерпретації; сьоме – про те, яким має бути характер казуальної структури; восьме – про визначення змісту цінності та об’єктивності; дев’яте – про визначення ступеня та можливостей пристосування методів соціальних наук до художньої біографії; десяте – про те, чи може бути визначеним історичний вплив на життя особистості; одинадцяте – про те, які зображувальні засоби використовувати¹¹. Валевський виокремлює коло питань, що характерні для обговорень в аудиторії літературознавців, і знов-таки вони відносяться до проблеми, яка коротко може бути охарактеризована, на думку деяких літературних критиків, як “правдивість” зображення. Поняття “правдивості”, що склалося в колі літературознавців, набагато ширше за обсягом, ніж поняття “вірогідності” фактів. Але джерелознавче та історичне поняття “вірогідності” практично не включене до літературознавчого поняття “правдивість.” Найбільш яскраво це проявилось у висновку самого Валевського, який не був обізнаним з історичними методами досліджень особистості, а тому деякі головні висновки його дослідження були менш песимістичними. Передусім, це стосується висновку щодо проблеми вірогідності біографічного знання. “Слід визнати, – пише він, – що на сьогодні у нас відсутній загальноприйнятий масштаб виміру вірогідності біографічного знання. Я прагнув провести думку, що таким критерієм виступають ступінь і характер текстуального представлення феномена індивідуального, його відповідність надіям та нормам, що прийнятні та значимі для даної історико-культурної ситуації”. “Вірогідність біографічного знання, – продовжує він у висновках, – визначається трьома факторами: репрезентативним характером емпіричних областей, що залучені до реконструкції, автентичним характером схематики пояснень та переконливістю (естетичною цінністю) оповідного зображення”¹².

Проблема “вірогідності” для істориків міститься у колі поняття джерелознавчого аналізу, встановлення вірогідних фактів, їх науково обґрунтованої інтерпретації та верифікованих наукових гіпотез. Цей

методологічний апарат можна визначити, як встановлений. Методологічні дискусії істориків торкалися проблеми висвітлення історичного середовища, зв'язку особистості з історичними процесами, взаємовпливів зовнішніх та внутрішніх факторів і ролі особистості в історичному процесі. Важливим методологічним питанням наукової біографії є методи розкриття наукового або творчого внеску та особливості процесу творчості індивідуума. Розглянуті нами у перших двох розділах питання теорії біографії, в можливостях котрої розчарувалися деякі вчені, торкалися винятково окремих аспектів цілісної міждисциплінарної проблеми і описували лише частину цілого без загального уявлення про її конфігурацію та внутрішню структуру.

Всі три особи (видатний діяч, біограф та історіограф) виступають, як індивідуальність і одночасно – як частка цілого у своїй епосі. Найбільш складною проблемою аналізу біографічних творів є високий рівень індивідуальної неповторності всіх суб'єктів процесу. Тому так важливо, щоб на сучасному етапі розробки біографічної проблематики суб'єкт третього шару – історіограф та суб'єкт другого шару – біограф володіли сучасним апаратом наукового дослідження, методологічними основами та методичними засадами історичного дослідження і дотримувалися принципів джерелознавчого та історіографічного аналізу джерельної бази біографічного дослідження.

Біографія як історичне джерело характеризується і як звичайне, і як специфічне. Немає проблеми для історика та історіографа, коли мова йде про історичні види біографії, складнішою є характеристика сучасної наукової біографії як специфічної наукової діяльності. Біографія, як будь-яке інше історичне джерело, несе в собі дві функції – пізнавальну та ціннісну.

Особа в історії жила та діяла, вона залишила слід, який можна зафіксувати та інтерпретувати. В цьому її пізнавальне значення. Але біографія лише тоді є важливим елементом історико-літературної або наукової творчості, коли вона несе певну соціальну функцію, що обумовлена метою її створення, впливу на певні сфери духовного розвитку людства. Біографія виникає, як вид історико-літературної творчості та частина історіографічної традиції в її літописно-хронікальній формі, де поєднані емпіричні та концептуальні підходи до висвітлення біографії як факту життя та діяльності людини з метою впливу на свідомість сучасників. Тому перші біографії мали яскраво виражену дидактичну функцію, яка була на той час основою ціннісності. Важливість, значущість джерела виявляється у тому, що історіограф надає біографії ціннісної оцінки, яка є додатковим історичним знанням у науці та її історії. Історіограф надає упорядковане знання у вигляді логічної наукової системи розвитку історичного знання.

Дійсно, життя людини пов'язується із колосальною кількістю різноманітних даних, як динамічно-цілісною системою від народження до смерті, що знаходиться завжди у стадії безперервного розвитку. Її життя можна кваліфікувати, як єдність двох якостей – зовнішньої (вчинки) та внутрішньої (думки, відчуття, свідомість та духовний світ). Якщо перша якість може бути зафіксована безпосередньо в історичних документах, то друга – може бути встановлена лише опосередковано, через джерело-знавчий аналіз документів і творів, а пошук зв'язків зовнішнього та внутрішнього факторів є складним процесом інтерпретації фактів.

Біограф реконструює факти життя людини та інтерпретує пов'язані з ним історичні факти, створюючи таким чином комплексне нарративне джерело – біографію. Як і будь-яке джерело, біографія як предмет дослідження пов'язана із вирішенням проблем походження, форми та змісту.

Аспект *походження* біографії як джерела є проблемою цілеспрямованого створення біографії, її загальної мети, яка усвідомлюється або не усвідомлюється біографом. Соціальне замовлення або позиція біографа як особистості в плані вибору об'єкта та методу репрезентації особи є вирішальними. Ми вже бачили різноплановість та політичну спрямованість у виборі осіб в різних ідеологічних системах, в різні політичні час та системи, яка перетворюється на публіцистику та пропаганду, причому не лише у СРСР, а й у провідних капіталістичних країнах. Свавілья та відкрита соціальна залежність позицій біографа, його кон'юнктурна зацікавленість у виборі особи призводить до виникнення у суспільстві проблеми того, хто має бути об'єктом біографії, якою має бути сама біографія і гостро ставить питання методології, методики та етики біографічного твору.

Як окреме історичне джерело біографія має свою форму і зміст (зовнішній суб'єктивний та внутрішній об'єктивний), які можуть класифікуватися за родо-видовими ознаками – як за формою, так і за змістом. І, нарешті, – біографія після її створення перетворюється в історіографічний факт і продовжує своє наукове або ненаукове життя, включається в систему соціальних знань.

Суб'єктивний зміст біографії залежить від особи біографа та осмислення ним своєї функції. Біографів досить грубо можна класифікувати і за певним соціальним психотипом, що характеризує не лише особистість, а й вибір її засобів зображення людини, соціальну позицію та ідеологію. Зміст біографії відбиває усвідомлену та неусвідомлену позицію біографа, його сприйняття людини та реальну людину. Розрив між суб'єктивним та об'єктивним змістом може бути дуже великим, лише у випадках наукового підходу до висвітлення життя і діяльності людини він може зменшуватися. Характер ретроспективності та фактори суб'єктивності в

біографії визначають і те злиття або ототожнення зовнішнього та внутрішнього змісту в біографії, яке в будь-якому іншому історичному джерелі неможливе. Подвійність природи біографії визначила й два засоби пізнання світу людини, що пов'язані з художнім та науковим підходом до осмислення сутності біографії як форми творчості. Біографія – це суб'єктивне джерело, якщо воно пишеться без застосування методів джерелознавчого та історіографічного аналізу. Навіть і ті з біографій, що претендують на визначення наукових, і, перш за все, психоаналітичних, – можуть бути дуже далекими від об'єктивних оцінок. Лише комплексний історичний аналіз із застосуванням методик інших наук може гарантувати деяке наближення до об'єктивності в біографії.

Якщо в суто історичному пізнанні беруть участь три ланки: об'єктивний історичний процес, історик-дослідник та умови історичного пізнання¹³, то специфічною відмінністю нашої проблематики є те, що до історико-біографічного пізнання, як сказано вище, додається ще одна ланка – особа, яка вивчається, та її оточення. Історико-біографічне пізнання виглядає так: 1) об'єктивний історичний процес; 2) особа, яка обрана об'єктом історико-біографічного аналізу; 3) біограф-історик-дослідник; 4) умови історичного пізнання.

Історіографічний аспект історико-біографічних досліджень передбачає засіб вивчення історії біографії в її конкретно-історичному плані і в плані аналізу суб'єктивної логіки розвитку історичного знання. Біограф одночасно може бути й історіографом, який вивчає розвиток історичного знання в наукових досягненнях особи-історика.

Історіографічний аспект пізнання виглядає, як: 1) об'єктивний історичний процес; 2) біографія як вид джерела та наукової творчості в її розвитку – персонологічний та історичний контекст; 3) біограф як індивідуальна особа та невід'ємна частина історико-культурного процесу свого часу; 4) історіограф-дослідник; 5) умови історичного пізнання. Історична особа не є окремою частиною історіографічного аналізу, але включається, як персонологічний фактор в сукупне поняття "біографія".

Отже, логічні рівні процесу історичного дослідження біографа та історіографа, при всій спільності загальноісторичного підходу, розрізняються.

Розглянемо процедури історико-біографічного дослідження, які здійснює біограф.

1. *Вибір особи та постановка завдання біографом, формулювання (зовнішнє чи внутрішнє) мети.*

Теоретична процедура, яка визначається соціальною чи індивідуальною потребою, також є опосередкованою формою соціальної потреби. Стадія плану-перспекта дослідження – це період осмислення особистості біографа, попереднє формулювання його значення.

2. Визначення кола найможливіших біографічних джерел.

Важливою умовою є усвідомлення, що у біографії не може бути обмеження джерелознавчої бази – історик прагне до її вичерпності, як основи вірогідного аналізу, навіть коли ставить завдання створення фрагментарного біографічного опису. Як частка цілого, опис його має розгортатися лише за умов повного знання та розуміння всього життєвого шляху, зовнішніх та внутрішніх зв'язків; він не може бути обмеженим окремим періодом життя та некомпетентним відбором історичних і біографічних фактів.

На цій стадії дуже важливим є використання методів архівної та бібліографічної евристики, виявлення вичерпного кола прямих, що належать безпосередньо об'єктові, та суміжних документів й історичних джерел, які визначають глибину ретроспективного пошуку.

Джерельна база складається із сукупності прямих та непрямих джерел, які, як правило, не зберігаються в одному архіві цілісно, навіть і в тому випадку, коли особа залишила свій власний архів. Таким чином, процес розшуку джерел часто здійснюється, як постійна процедура всієї емпіричної стадії дослідження – розшук та аналіз інформації в джерелах супроводжується розширенням біографічних відомостей, появою нових зв'язків та пошуком додаткових джерел. Розпорошеність джерельної бази особи пов'язана з різноманітністю діяльності особистості і численними різноманітними зв'язками з діяльністю суспільства в цілому. Для встановлення вірогідних даних необхідно провести порівняльний аналіз джерел, фактів, подій, що, в свою чергу, вимагає висвітлення всієї сукупності джерельної бази.

3. Аналіз біографічних джерел. Він складається з двох фаз: дослідження автентичності (зовнішня критика) та дослідження вірогідності (внутрішня критика), які базуються на принципі верифікації фактів та знання.

Методи аналізу – джерелознавчий, текстологічний, палеографічний, бібліологічний, генеалогічний, археографічний та ін. На базі джерелознавчої зовнішньої та внутрішньої критики джерел із застосуванням інших спеціальних методів критики джерела, – вирішення проблеми ступеня вірогідності джерел в узгодженні з досягненнями класифікаційних основ джерелознавства за типами, родами, видами, – а також вірогідності фактів, які вони містять. Оскільки проблема джерельної бази біографічних досліджень має свою специфіку – основними джерелами, крім офіційних, що реєструють лише основні біографічні дати життя (свідцтва, довідки, дипломи, протоколи та ін.) є, як правило, суб'єктивовані джерела – спогади, щоденники, листування, автобіографії.

4. Визначення кола історичних фактів, що мають відношення до особи

та аналіз даних. Метод – ретроспективний аналіз та відбір біографічних й історичних фактів відповідно до мети та завдання біографічного дослідження. На цьому етапі встановлюються поряд з верифікацією і приховані факти, які не знайдені у джерелах, але можуть бути встановлені логічним шляхом. Аналіз історичної данності, що характеризується різними біографічними джерелами, як відображення реального процесу, вичленення об'єктивних даних, об'єктивного процесу, звільнення від суб'єктивних оцінок, похибок, фальсифікацій як прямих біографічних джерел, так і побічних – написаних іншими особами, встановлення ступеня відношення до особи та реального значення події для особи. Аналіз та інтерпретація даних – процедура, яка пов'язана з внутрішніми та зовнішніми причинами поведінки, вчинків та думок особи. Встановлюються рамки репрезентативності джерел.

5. *Хронологічна реконструкція життєвого шляху особи.* Опис біографічних подій в різних біографічних дослідженнях може бути повним (від народження до смерті) та частковим (певний період життя). Це друга принципова відмінність від біографіки. Разом з тим біографічний фрагмент передбачає оволодіння всією життєвою ситуацією особи, може лише у меншій мірі, оскільки біографічний фрагмент є допоміжним засобом, коментарем, ілюстрацією. Біографічний фрагмент як форма біографії відіграє допоміжну, пояснювальну роль в інших наукових дослідженнях, коли акцент основного дослідження суто історичний – наприклад, публікацію наукового чи культурного внеску, або розповідь про історичні події, в яких особа брала участь тощо.

6. *Логічна реконструкція внутрішнього світу особи* – психолого-світоглядних, наукових, художніх, політичних та інших поглядів у залежності від визначення її як діяча, а також аналіз її внутрішнього життя, смаків та психіки. Виокремлення суттєвих якостей особи, які принципово впливали на життя та визначили лінію і характер поведінки. Побудова робочої гіпотези.

7. *Логічна реконструкція історичних ситуацій та умов життя і діяльності особи.* Ця процедура включає визначення історичного фону, що безпосередньо має відношення до особи – соціально-економічних, науково-технічних, військово-політичних, ідеологічних факторів, що визначали професійну діяльність особи або суттєво впливали на її життя, поведінку, світогляд. Оскільки всі фактори певним чином здійснюють вплив на особу, необхідно мати уявлення не лише про конкретно-історичні, а й про загальні умови розвитку суспільства в ті часи, коли жила особа. Необхідність глибокого вивчення історичних умов та обставин, в яких діяла особистість, є концептуальною відмінністю біографістики від біографіки у сфері спільної дії. Історія тут виступає рівноправним об'єктом дослідження та суб'єктом біографії поряд з особистістю. Аналіз

історичних ідей та історичних обставин як історичного контексту особистості є першою умовою історико-біографічного дослідження.

8. Поєднання реконструкцій та побудова єдиної гіпотези, її доказ із залученням всього емпіричного матеріалу.

9. Оцінка особистості та діяльності біографа, ступеня реалізації концепції біографа у певній формі та наскрізної ідеї біографії.

Це – стадія теоретичного рівня пізнання. Синтез реконструкцій у вигляді єдиної форми – форми викладу – життєпису, оповіді, нарису, хроніки життя та діяльності тощо, і узагальнення життєвого шляху й особистого внеску діяча, його реального впливу на розвиток процесів, в яких він брав участь, оцінка його, як особистості.

Оцінка пов'язана із визначенням ролі, яку особа відіграла в історії, науці, культурі, політиці, та механізмів реалізації цієї ролі, спонукальні мотиви та реальний зміст. Аналіз самооцінки особи і її реальної ролі, психоаналіз. Виокремлення основної ідеї або декількох ідей.

Усі логічні процедури опосередковані особою біографа та умовами історичного пізнання.

Особа історика-біографа – надзвичайно важливий фактор в історіографічному пізнанні. Розкриття його намірів є істотним науковим завданням, яке націлене на встановлення об'єктивних та суб'єктивних оцінок і тенденцій творчості. Кваліфікація історіографа – не менш важлива умова, ніж кваліфікація біографа. Біографія формує нове джерело, яке сприймається як нове знання, воно є посередником між минулим та майбутнім і несе повну відповідальність за об'єктивність та достовірність, всеохоплення проблеми і нового знання, яке вона репрезентує світу. Проблема особи біографа має два аспекти: науковий та етичний. У літературознавстві ця проблема зводиться до вузького, але активно обговорюваного питання про право біографа на вимисел. Насправді це питання стосується права на вимисел у приватному житті. Це проблема не лише наукової, а й загальнолюдської етики.

Особа біографа – найважливіший елемент біографічного знання, але він сам не може бути відірваним від соціальних процесів та конкретно-історичних обставин. Біографія залежить і від об'єктивної ролі біографа: чим вона вище, тим менш спотвореним є біографічне дослідження. Ми бачили, який великий вплив на біографічну творчість здійснює особа біографа і як відрізняються біографії, написані різними, навіть і талановитими, письменниками (класичний зразок – біографії Бальзака, написані Андре Моруа та Стефаном Цвейгом). На жаль, історичне минуле нашої країни показує негативні приклади біографічної творчості, що розвивалася під впливом ідеологічної та політичної ситуації, коли автор знаходився у полоні ненаукових кліше або конкретної політичної мети.

Однією з важливих умов історичного пізнання, крім викладених, є

проблема розуміння – усвідомленого представлення особи у певному змісті й єдності усіх її якостей, соціального життя та історичності. Особа біографа і його концептуальні підходи відіграють величезну роль. Ми вже зазначали у першому розділі, що біографія сприймалася у контексті розуміння історичного процесу, що констатовано Ділтеєм, Мішем та Колінгвудом, як реконструкція душевних переживань особи та визнання принципового впізнання винятково психічних процесів, прояву “духовної індивідуальності”, яка реалізується в автобіографії, власних спогадах та художніх і наукових творах. В автобіографії особа та біограф виступають, як одна особа. Але будь-який джерелознавець розуміє, що реконструкція психічної діяльності, вольові імпульси хоча і впливають на історію, проте не можуть підмінити її сутності, а автобіографії можуть бути дуже далекими від життєвих реалій. У ряду джерел історико-біографічних досліджень автобіограф є рівноцінним біографічним джерелом, яке необхідно аналізувати, враховувати його зміст, але його вірогідність перевіряється так само, як і у всіх інших. Індивідуалізація деякими західноєвропейськими філософами (передусім, суб’єктивізм Хайдеггера та Ясперса) історичного процесу і зведення його до суми біографій та екзистенціонального аналізу минулого так само шкідливе, як і надання абсолютної ролі соціально-економічним факторам або народним масам та класовій боротьбі як рушійній силі історії.

Правильне розуміння історичної й індивідуальної ситуації, розкриття її та надання процесу історичного змісту, що не може бути усвідомленим сучасниками, – є важливими елементами історичного пізнання. Єдиним конкретним дослідженням цієї проблематики була стаття Яковлева про зв’язок біографічного аналізу та аналізу ситуацій наукового відкриття у діяльності вченого. Його головною ідеєю є те, що аналіз конкретної ситуації як психологічної проблеми (а Яковлев фактично вийшов за межі психологічного підходу на загальноісторичну ситуацію) надає розуміння прихованих спонукальних мотивів для появи наукової праці, яка стала основою фундаментальної математики. Реконструкція ситуації та створення образу процесу створили умови для розуміння біографічного знання і як внутрішнього процесу, і як процесу загальнонаукового.

Важливим аспектом історико-біографічних досліджень є проблема мови, яка, як ми бачили, викликала найбільш серйозні дискусії у середовищі літературознавців та історіографів. Проблема мови має, в свою чергу, два аспекти: змістовний та формальний.

Перший аспект – змістовний, передбачає вибір форми викладу за принципом наукового і художнього. Засіб висловлення та викладу історичного знання є важливим елементом загальнометодичного підходу до ролі історичного знання, його функції в суспільстві. Якщо літературній біографії властиві вільні художні прийоми викладу та репрезентації мате-

ріалу, то історик прагне до наукового засобу викладу, якому необхідні чіткість, визначеність та однозначність, використання тотожних понять, уникнення тенденційних та емоційних оцінок. Це визнається всіма істориками світу¹⁴, проте не означає, що “біографія пишеться холодно” або історик не має права на власне відношення до особи. Науково-популярний жанр у біографії передбачає на достовірному джерельному матеріалі проявляти найблискучіші художні таланти істориків. Другий аспект – мова та термінологічний апарат особи, її епохи і ступінь її відображення у науковій праці, які дозволяють зберегти історичний зміст епохи, а також краще відобразити події, світогляд особистості тощо. Для історичних досліджень рівновага цих аспектів є неодмінною умовою дослідження.

У художніх біографічних творах та науково-популярних біографіях часто здійснюється процес стиснення історичного часу, коли художник у біографії переважає над дослідником, і різний історичний час поєднується в еклектичності епох. Зрозуміло, що привнесення “дихання” свого часу в історію властиво й історикам, – подолання часового бар’єру в дослідженнях є важливою проблемою, яка літературознавцями пов’язується винятково з мовою біографії. Для історика – це пізнання історичної доби, конкретно-історичного середовища, яке здійснюється ретроспективно, через рух від себе до особи та відповідні історичні періоди й етапи, а також складна процедура відчуження свого “я” в оцінках, але залишення в ролі співучасника подій.

Усе це стосується проблеми комплексного дослідження особистості та індивідуальності в історичному процесі й тенденції зростання використання в історіографії методів інших наук, або рівноправного комплексного дослідження біографій видатних осіб із застосуванням методологічного і методичного апарату всіх наук, що вивчають роль особистості в історії, як її суб’єктивного фактора, а саме – соціології, філософії, літературознавства, педагогіки, історії та ін.

Природно, песимізм багатьох дослідників відносно можливості єдиної теорії біографії має підстави, якщо її розглядати винятково, як відтворення внутрішнього світу людини і спробувати декларувати біографічну реконструкцію, як відтворення людини, якою вона була в дійсності. Таке трактування біографії неминуче заведе в галузь найширшого тлумачення проблеми індивідуального та окремого за рахунок загального, яка в різних контекстах пізнається всіма гуманітарними науками, у центрі котрих є людина, а також всіма мистецтвами, оскільки в центрі їх уваги завжди є людина. Визначення людини не лише як індивідуального, але й соціального – як частини історії та культури, – надає можливість створенню єдиних методологічних засад не лише на рівні філософського усвідомлення, а й на рівні історичного пізнання людини та її ролі.

Отже, біографістика цілком справедливо може бути представленою, як окрема історична спеціальна дисципліна, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії і культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, – як соціальне явище в його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності її індивідуального і соціального.

Відбір осіб визначається конкретними завданнями сьогодення і не обмежується колом історичних діячів. Так, для України на сьогодні найважливішим завданням є відродження персоналій української історії та культури і створення об'єктивних, передусім історичних, біографій в складі Українського біографічного словника. Розробка об'єкта української біографістики чітко визначена в його концепції, яка передбачає комплексний підхід:

- особи української і неукраїнської національностей від давнини до сучасності, які своєю діяльністю вплинули на розвиток економічної, суспільно-політичної, державної, культурно-освітньої, військової та інших сфер життя України, іноземних держав, світову історію та культуру;

- діячі української діаспори, участь яких в українських економічних, політичних, культурних, наукових, релігійних організаціях, спілках і фондах та їх внесок у світове надбання отримала визнання;

- особи іноземного походження, які проживали певний час в Україні або пов'язали свою долю з нею та справили помітний вплив на розвиток української історії й культури, популяризуючи та репрезентуючи Україну в світі.

Предметом біографістики є історія, теорія та практика історико-біографічних досліджень як галузі історичної науки, і осягає усю сукупність біографічних джерел як емпіричної бази, біографічних досліджень та різновидову біографічну продукцію. У сфері біографістики діють закони історичної методології, методики та методи пізнання людини як особистості в історичному процесі, які передбачають залучення до наукового дослідження особистості як частини біографістики, методик різних наук, в тому числі психології, соціології, філософії, літературознавства, культурології.

Спільною методологічною основою літературної та наукової біографічної творчості є, передусім, емпірична стадія біографічних досліджень, яка ґрунтується на евристичних методиках пошуку джерельної бази та її аналізі (методиках джерелознавчого, текстологічного, історико-герменевтичного та інших видів аналізу документів, що проводяться методами історичних наук і спрямовані на встановлення автентичності документів і фактів, їх вірогідності, взаємозв'язку тощо). Цим здійснюється фактологічна реконструкція життя та діяльності. Стадія інтерпретації

фактів ґрунтується на спільних методах історичної та психологічної реконструкції фактів соціального і духовного життя. Третя стадія – репрезентація особи, яка вивчається у всій сукупності внутрішніх, зовнішніх та причинно-наслідкових зв'язків, спонукальних мотивів поведінки, вчинків, творчості. На цій стадії здійснюється загальна ціннісна характеристика особистості. Репрезентація провадиться методами, за основу яких береться головний метод тієї науки, відповідно до якої досліджується біографія.

Специфічними методиками історико-біографічного аналізу є такі методики, що мають справу з визначенням та поясненням ролі індивідуального в історичному процесі, яке, як ми бачили, є нашаруванням двох або трьох теоретико-методологічних комплексів проблем: особа – біограф – історіограф як такі і в історико-культурному процесі.

Поняття "біографія" у поширеному тлумаченні як історико-культурологічне явище об'єднує різні види, роди й типи біографічних джерел, літературної та наукової творчості, що склалися історично. Її розвиток чутливо реагує на всі суспільні колізії, зміни історичних парадигм та ідеологічні коливання. Поняття "біографія" як завершений вид біографічної творчості пов'язане із життям та діяльністю людини, висвітленням внутрішнього та зовнішнього змісту її життя, а тим самим – її ролі в історико-культурному процесі.

У різні історичні періоди біографія характеризується різноманітними засобами і формами біографічного зображення особистості в історії та культурі. На першому періоді – до XVII ст. – існують два напрями біографії, що базуються на двох різних засобах біографічного зображення: життєписи – в історико-літературній традиції (описовий метод) та історико-біографічній оповіді – в історіографічній традиції (метод ілюстрації). Основним у життєпису є особисте життя та діяльність людини, що виокремлені з історичного процесу, хоча й пов'язані з ним; історико-біографічна оповідь базується на ідеї, що особа є елементом історичного процесу, його часткою.

Другий період пов'язаний із формуванням буржуазних відносин і зародженням спеціальної теорії біографії, яка виокремлюється на початок XIX ст. вже, як окремий напрям літературознавства та художньої літератури з своїми методичними засадами. Усвідомлюється необхідність критичного ставлення до джерел, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, починаються суто літературознавчі дебати про методи біографіки – художнього зображення особи та її духовного життя: від документальної деталізованості відображення до повних біографічних фантазій як мистецтва і визнання неможливості пізнання особистості. Ці тенденції відображали боротьбу різних історіософських шкіл пізнання дійсності, об'єктивного та суб'єктивного, раціонального й індивідуального в історичному процесі у західноєвропейських країнах. У теоретичному плані здійснюється перехід від процедури опису та ілюстрації до процедури пояснення, хоча іноді її зміст тлумачиться по-різному. У цей час остаточно здійснюється розподіл функцій біографії, як літературного твору

і біографії, як історичного дослідження, в історико-культурній сфері панує напрям національного біографічного словника та біографії вченого. Історико-біографічні дослідження представлені нарисами та історичними портретами, які наслідують риси історико-біографічного оповідання.

У ХХ ст. відбувся розподіл біографії на художню, науково-художню, науково-популярну та наукову. Разом з тим, якщо виходити з принципів та підходів до її вивчення і репрезентації, за засобами пізнання особистості можна виокремити лише два класи – літературну та наукову біографії (які, в свою чергу, розподіляються на підкласи, роди, види, між якими існують і перехідні стадії); формуються окремі напрями й методи літературного, психологічного, філософського, історичного та культурологічного аналізу особистості, які відображають різні соціальні та пізнавальні функції літератури, науки й культури.

Сучасна класифікація видів історико-біографічних наукових досліджень передбачає комплексний підхід і ґрунтується на врахуванні декількох основ. Перша – за структурою та функціями на: основні види (історико-біографічна монографія / історико-біографічні нариси / науково-популярний життєпис / автобіографія / історико-біографічний портрет); довідково-допоміжні види: (некрологічні підвиди біографії / словники та покажчики / біографічний коментар / біобібліографія); суміжні види (персонологічні та генеалого-біографічні дослідження). Друга – за видами життєдіяльності та професійною спрямованістю; наукові біографії можна предметно класифікувати за сферами життєдіяльності і всередині, – в свою чергу, – за професійними властивостями. Третя – за змістовними аспектами методології та методики наукового аналізу, що визначені детермінантами особистості: історичну, психологічну, соціологічну, філософську, політичну та ін.

Єдині теоретичні основи біографії можна і необхідно визначити не лише на філософському рівні, вони цілком можуть бути прийнятими і на рівні історичної науки. Це стає зрозумілим, якщо розглянути процедури історико-біографічного дослідження. Історико-біографічне дослідження складається з трьох процедурних стадій:

перша – емпірична, що ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методиках;

друга – відтворення життя та діяльності, психічного складу особистості та інтерпретація фактів, що ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції;

третя – репрезентація особи, яка вивчається у всій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки, вчинків, творчості.

Емпірична стадія ґрунтується на історичних методах дослідження, реконструкція має проводитися із залученням до історичних методів

інших наук, а третя стадія є сферою розкриття змісту життя та специфічних рис особистості методами будь-якої науки або художнього мистецтва. Визнання основними стадіями першої та другої біографістики дає можливість сформувати спільну методологічну сферу біографічної творчості. Ідея особи як індивідуальності має бути стрижньовою і визначати методи реконструкції життя та ролі її в історії, науці, культурі.

Специфіка біографії як об'єкта історіографічного звання витікає з надзвичайно ускладненої структури суб'єктивного фактора, який визначає такі проблеми: а) *власне діяч, особа*, яка жила та діяла в конкретних історичних обставинах; б) *особа біографа*, який жив та діяв в іншому історичному контексті і сам є особистістю; в) *особа історіографа біографії* з його історичним часом, методологічною позицією, кваліфікацією, особистими якостями.

Логічні рівні процесу історичного дослідження біографа та історіографа (при всій спільності загальноісторичного підходу) розрізняються. Процедури історико-біографічного дослідження, що здійснює біограф, складаються з:

а) вибору особи та постановки завдання біографом, формулювання (зовнішнього чи внутрішнього) мети; б) визначення кола усіх можливих біографічних джерел; в) аналізу біографічних джерел методами джерелознавства, текстології, герменевтики та ін.; г) визначення кола історичних фактів, що мають відношення до особи та аналіз даних; д) хронологічної реконструкції життєвого шляху особи; е) логічної реконструкції внутрішнього світу особи – психолого-світоглядних, наукових, художніх, політичних та інших поглядів; є) логічної реконструкції історичної ситуації та побудова єдиної гіпотези, її доказ із залученням всього емпіричного матеріалу; ж) оцінки особистості та діяльності біографа, ступеня реалізації концепції біографа у певній формі та наскрізної ідеї біографії.

В історіографічному аналізі головним об'єктом є особа біографа та історичний процес в біографіях і біографія в історичному процесі.

Біографістика цілком справедливо може бути представлена як окрема історична спеціальна дисципліна, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії і культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, – як соціальне явище в його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності її індивідуального, соціального.

Предметом біографістики є історія, теорія та практика історико-біографічних досліджень як галузі історичної науки, які передбачають залучення методик різних наук, у тому числі – психології, соціології, літературознавства, філософії, культурології.

Специфічними методиками історико-біографічного аналізу є такі, що мають справу з визначенням та поясненням ролі індивідуального в історичному процесі через подолання конфлікту: особа – біограф – історіограф в історико-культурному процесі.

Аналіз біографічних досліджень в історичному контексті є надзвичайно важливим науковим напрямом історичної науки з огляду на сучасні завдання розбудови нашої держави. Перебування України в складі Росії, а потім і СРСР, суттєво затримало розвиток біографічних досліджень у нашій країні, тому і сьогодні основним завданням української біографістики є створення її теоретичних та науково-практичних засад як основи розвитку національної біографії та біографічного словника як пріоритету, що покликаний створити нову українську історію в особах.

РОЗДІЛ 1.

**ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ БІОГРАФІЧНОГО ЖАНРУ
В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ**

¹ *O'Neill E.H.* A History of American Biography, 1800-1935.- S.I., 1935.- P.7; Biography as an Art. Selected Criticism, 1650-1960.- Oxford, 1962.- P.197.

² *Runyan W.M.* Progress in Psychobiography // Psychobiography and Lives Narratives. Journal of Personality.- 1988.- Vol. 56(1).- P. 295-326; *Runyan W.M.* Life Histories and Psychobiography. Exploration in Theory and Method.- New York ; Oxford, 1982.- P. 192-241; *McAdams D.P.* Biography, Narrative, and Lives : An Introduction // Psychobiography and Lives Narratives. Journal of Personality.- 1988.- Vol. 56.

³ *Валевский А.Л.* Основания биографики.- Киев, 1993.- С. 33.

⁴ Советский энциклопедический словарь.- М., 1980.- С. 142.

⁵ *Палиевский П.* Биографический метод // Краткая литературная энциклопедия.- М., 1962.- Т.1.- Стб. 619-620.

⁶ *Elms A.C.* Freud as Leonardo: Why the First Psychobiography Went Wrong // Psychobiography and Lives Narratives. Journal of Personality.-1988.- Vol. 56 (1).- P. 26-37; *Roazen P.* Psychoanalytic Biography: Dead or Alive? // Contemporary Psychoanalysis.- Vol. 24(4).- P. 557-592; *Runyan W.M.* Live Histories and Psychobiography. Exploration in Theory and Method.- New York ; Oxford, 1982; *Runyan W.M.* Progress in Psychobiography // Psychobiography and Lives Narratives : Journal of Personality. - 1988.- Vol. 56 (1).- P. 295-326.

⁷ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории.- М., 1991.- С. 33.

⁸ *Рожанский И.Д.* Особенности изучения психологии ученого античной эпохи // Человек науки.- М., 1974.- С. 234-235.

⁹ *Миколецький Г. Л., Лютиц Г., Энгельс-Яноши Ф.* Биографія и историческая наука.- М., 1970.- С. 2-3.- (Останній автор не був опублікований в цьому російському перекладі); *Рабинович Е.Г.* К вопросу о возникновении античной биографической традиции // Традиции и новаторство в античной литературе.- М., 1982.- Вып. 2.- С. 157-165; *Аверинцев С.С.* Плутарх и античная биография.- М., 1966.- С. 163; *Он же.* Проблема индивидуального стиля в античной и византийской риторической традиции // Литература и искусство в системе культуры.- М., 1988.- С. 24-27.

¹⁰ *Боншар А.* Греческая цивилизация : В 3 т.- М., 1958-1962.- 3 т.; Античная цивилизация.- М., 1976.

¹¹ *Аверинцев С.С.* Плутарх и античная биография.- С. 176; *Валевский А.Л.* Основания биографики.- С. 67.

¹² Лосев А.Ф. Историческое время в культуре классической Греции (Платон и Аристотель) // История философии и вопросы культуры : Сб. науч. тр. – М., 1975; Рабинович Е.Т. К вопросу о возникновении античной биографической традиции // Традиции и новаторство в античной литературе. – Л., 1982. – С. 156–168.

¹³ Фукидид. История. – М., 1981; Историки Греции. Геродот, Фукидид, Ксенофонт / Пер. с древнегреч., сост. и подгот. Т. Миллер. – М., 1976.

¹⁴ Аристотель. Сочинения : В 4 т. – М., 1975–1977. – Т. 1–4; Аристотель и античная литература : Сб. ст. – М., 1977; Валевский А.Л. Основания биографики – С. 106.

¹⁵ Миколецкий Г. Л. Раннее и позднее средневековье // Миколецкий Г. Л., Лютиц Г., Энгельс-Яноши Ф. Биография и историческая наука. – С. 3.

¹⁶ Светоний Т. Жизнь двенадцати Цезарей. – М., 1964; Гаспаров М.Л. Светоний и его книга // Светоний Т. Жизнь двенадцати Цезарей. – М., 1964. – С. 263–273.

¹⁷ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Вступ. ст. А.Ф. Лосева ; Пер. М.Л. Гаспарова. – М., 1979.

¹⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания : В 3 т. – М., 1961–1964. – 3 т.; Он же. Избранные произведения : В 2 т. – М., 1987. – Т. 2.

¹⁹ Феофраст. Характеры / Пер. Г. Стратановского. – Л., 1974.

²⁰ Лютиц Г. От Возрождения до конца XVIII века // Миколецкий Г. Л., Лютиц Г., Энгельс-Яноши Ф. Биография и историческая наука. – С. 9–11.

²¹ Ляпустина Е.В. История Римского государства в биографиях политических деятелей I в. до н. э. – I в. н. э. // Историческая биография. – М., 1990. – С. 37.

²² Там же. – С. 38. Див також: Yavetz Z. The Res Gestae and Augustus Public Image // Caesar Augustus. Seven Aspects. – Oxford, 1984. – P. 1–36.

²³ Цит. за: Ляпустина Е.В. История Римского государства. – С. 34.

²⁴ Валевский А.Л. Основания биографики. – С. 67.

²⁵ Дмитрий Ростовский (митрополит). Книга житий святых. – Б.м., 1689–1705. – Т. 1. – 1689; Т. 2. – 1695; Т. 3. – 1700; Т. 4. – 1705.

²⁶ Миколецкий Г. Л. Указ. соч. – С. 3.

²⁷ Лихачов Д.С. Человек в литературе Древней Руси // Избр. соч. : В 3 т. – Л., 1987. – Т. 3. – С. 97–104.

²⁸ Ключевский В.О. Древнерусские жития как исторический источник. – М., 1988; Попова Т.В. Античная биография и византийская агиография // Античность и Византия. – М., 1975. – С. 218–266; Ауэрбах Э. Мимесис: Изображения действительности в западноевропейской литературе. – М., 1976; Берман Б.И.

Читатель жития (Агиографический канон русского средневековья и традиции его восприятия) // Художественный язык средневековья. – М., 1982. – С. 159–183; Гурвич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984.

²⁹ Валевский А.Л. Указ соч. – С. 70–71.

³⁰ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. – М., 1980. – С. 93.

³¹ Ключевский В.О. Древнерусские жития как исторический источник. – С. 429–431.

³² Клибанов А.И. История и биография // Вопр. истории. – 1970. – № 4. – С. 235. – (Доповідь на круглому столі з питань історії та біографії).

³³ Бицилли П. Элементы средневековой культуры. – Одесса, 1919. – С. 127–131.

³⁴ Македонов А.Н. Личность ученого в художественной литературе // Человек науки. – М., 1974. – С. 227–228.

- ³⁵ *Вайнштейн О.Л.* Западноевропейская и средневековая историография.– М.; Л., 1964.– С. 77–100.
- ³⁶ *Миколецкий Г.* Указ. соч.– С. 4.
- ³⁷ Там же.– С. 5.
- ³⁸ *Лютц Г.* От Возрождения до конца XVIII века // *Миколецкий Г. Л., Лютц Г., Энгельс-Яноши Ф.* Биография и историческая наука.– С. 5.
- ³⁹ *Робинсон А.Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья.– С. 20–26.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ *Quinones R.J.* The Renaissance Discovery of Time.– New York, 1967; *Le Goff J.* La civilization de l'Occident médiéval.– Paris, 1964; *Baker H.* The Race of Time.– Toronto, 1966.
- ⁴² *Барг М.А.* Шекспир и история.– М., 1979.– С. 43.
- ⁴³ *Лютц Г.* От Возрождения до конца XVIII века // *Миколецкий Г. Л., Лютц Г., Энгельс-Яноши Ф.* Биография и историческая наука.– С. 9.
- ⁴⁴ *Каллимах Ф. Б.* Жизнь и нравы Гжегожа из Санока, архиепископа Львовского // *Польские мыслители эпохи Возрождения.*– М., 1960.– С. 26–39.
- ⁴⁵ Там же.– С. 27.
- ⁴⁶ *Валевский А.Л.* Указ. соч.– С. 72.
- ⁴⁷ *Stauffer Donald A.* English Biography Before 1700.– Cambridge, 1930; *Caspari Fr.* Humanism and Social Order in Tudor England.– Cambridge, 1954.– P. 12–18; *Mop T.* Эпиграммы. История Ричарда III.– М., 1973; *Bacon Fr.* The Works. / Ed. by I. Shedding.– Vol. 8/9.– P. 421; *Барг М.А.* Шекспир и история.– М., 1979.– С. 43–57, 1091–1096.
- ⁴⁸ *Anderson J.H.* Biographical Truth. The Representation of Historical Persons in Tudor-Stuart Writing.– P. 350.
- ⁴⁹ *Лютц Г.* От Возрождения до конца XVIII века // *Миколецкий Г. Л., Лютц Г., Энгельс-Яноши Ф.* Биография и историческая наука.– С. 11.
- ⁵⁰ *Korshin P.* The Development of Intellectual Biography in the Eighteenth Century // *Journal of English and German Philology.*– 1974.– Vol. 73 (4).– P. 518–519.
- ⁵¹ *Македонов А.В.* Личность ученого // *Человек науки.*– М., 1974.– С. 270.
- ⁵² *Stauffer D. A.* The Art of Biography in the Eighteenth Century.– Princeton, 1941; *Biography as an Art. Selected Criticism, 1560-1960.*– Oxford; London, 1962.
- ⁵³ *Лютц Г.* От Возрождения до конца XVIII века // *Миколецкий Г. Л., Лютц Г., Энгельс-Яноши Ф.* Биография и историческая наука.– С. 12.
- ⁵⁴ *Stauffer D. A.* The Art of Biography in Eighteenth Century.– P. 535.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ *Вильсон А.* Биография как история.– М., 1970.– С. 2.
- ⁵⁷ *Валевский А.Л.* Указ. соч.– С. 74.
- ⁵⁸ *Dowling W.* Boswell and Problem of Biography // *Studies in Biography.*– London, 1978.– P. 73–95. Детально про погляди Боусвелла, відношення до нього істориків та сучасників і його працю див.: *Валевский А.Л.* Указ. соч.– С. 73–75.
- ⁵⁹ *Biography as an Art. Selected Criticism.*– P. 68–69.
- ⁶⁰ *Валевский А.Л.* Указ. соч.– С. 76.
- ⁶¹ *Harris K.M.* Transcendental Biography: Carlyle and Emerson // *Studies in Biography.*– London, 1978; *Cocshut. A.O.* Truth to Life The Art of Biography in the 19-th century.– New York; London, 1974.– P. 16–40.

⁶² Harris K.M. Transcendental Biography: Carlyle and Emerson – P. 95–113.

⁶³ Вильсон А. Указ. соч.– С. 3, 7.

⁶⁴ Там же.– С. 3.

⁶⁵ Иванов В.В. Методология исторической науки.– М., 1985.– С. 36–37, 62–63.

⁶⁶ Валевский А.Л. Указ. соч.– С. 78–79.

⁶⁷ Сент-Бев Ш. Литературные портреты : Крит. очерки.– М., 1970; *Он же*. Шатобриан в оценке одного из близких друзей в 1803 году (Определение “биографического метода”) // Зарубежная эстетика и теория литературы : Трактаты, статьи, эссе.– М., 1987.– С. 40–48.

⁶⁸ Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема // Человек науки.– М., 1974.– С. 9–10.

⁶⁹ Lacombe P. Introduction a l'histoire Litteraire.– Paris, 1848.– P. 161; Renard G. La methode scientifique de L'histoire Litteraire.– Paris, 1900 – P. 61.

⁷⁰ Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема // Человек науки.– С. 11.

⁷¹ Берли М. Общее литературоведение.– М., 1957.– С. 159–165; Stolnitz J. Aesthetics and Philosophie of Art Criticism.– Cambridge, 1960.– P. 163.

⁷² Nicolson H. The Development of English Biography.– London, 1927; Garraty J. A. The Nature of Biography.– New York, 1957; Вильсон А. Указ. соч.– С. 8–9.

⁷³ Универсальные биографические словари мира : Аннот. биогр. указ.– М, 1982.– С. 5–23.

⁷⁴ Jöcher C.G. Allgemeines Gelehrten – Lexicon darinne die Gelehrten aller Stände sowohl Männ – als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf jetzige Zeit gelebet, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schrifften aus den glaubwürdigsten, Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden / Hrsg. von C.G. Jöcher.– Leipzig, 1750–1751.– Bd. 1–4; Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgmeinem Gelehrten – Lexikon worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schrifften beschrieben warden / Angefangen von J.C. Adelung u. vom Buchstaben “K” fortgesetzt von H.W. Rotermund.– Leipzig, 1784–1897.– Bd. 1–7.

⁷⁵ Hamberger G.C. Zuverlässige Nachrichten von den vornehmsten Schriftstellern vom Anfange der Welt bis 1500 / Nit einer Vorrede Gesner.– Lemgo, 1756–1760.– Bd. 1–3.

⁷⁶ Biographie universelle (Michaud) ancienne et moderne, ou histoire par ordre alphabétique de la vie politique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes.– Nouv. ed., rev., corrigee et consid. augm. d'articles omis ou nouv.– Paris, 1843–1865.– T. 1–45.

⁷⁷ Универсальные биографические словари мира.– С. 7–13.

⁷⁸ Валевский А.Л. Указ. соч.– С. 13.

⁷⁹ The National Encyclopaedia of American Biography Being the History of the United States.– New-York, 1926– .– Vol. 1– .

⁸⁰ Вильсон А. Указ. соч.– С. 3.

⁸¹ Johnston J. Biography. The Literature of Personality.– New York ; London, 1927.– P. 285–297.

⁸² O'Neill E.H. A History of American Biography, 1800–1935.– P. 177–186; Roazen P. Psychoanalytic Biography: Dead or Alive? // Contemporary Psychoanalysis.– Vol.

24(4).— P. 557–592; *Runyan W.M.* Live Histories and Psychobiography. Exploration in Theory and Method.— New York ; Oxford, 1982.— P. 193–195; *Elms A.C.* Freud as Leonardo: Why the First Psychobiography Went Wrong // Psychobiography and Lives Narratives. Journal of Personality.—1988.— Vol. 56(1).— P. 26–37; *Altick R.D.* Lives and Letters. A History of Literary Biography in England and America.— New York, 1966.

⁸³ *Woolf V.* From "The New Biography" // Biography as an Art. Selected Criticism, 1560–1960.— London ; Oxford, 1962.— P. 126–134.

⁸⁴ *O'Neill E.H.* A History of American Biography.— P. 177; *Gittings R.* The Nature of Biography.— London, 1979; *McAdams D.P.* Biography, Narrative and Lives: An Introduction // Psychobiography and Lives Narratives. Journal of Personality.— 1988.— Vol. 56.— P. 3–4;

⁸⁵ *Моруа А.* Современная биография // Прометей.— 1968.— № 5.— С. 394–413.

⁸⁶ Там же.— С. 412.

⁸⁷ *Nicolson H.* The Development of English Biography.— P. 140–141.

⁸⁸ *Вильсон А.* Указ. соч.— С. 5.

⁸⁹ *Dilthey W.* und andere // Philosophie und Religion.— Berlin.— 1911.— S. 6–8.

⁹⁰ *Misch G.* Geschichte der Autobiographie.— Bern, 1949.— Bd. 1, H. 1.

⁹¹ *Knig J.* Georg Misch als Philosoph — Göttingen, 1967.— S. 165–169.

⁹² *Соловьев Э.М.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопр. философии.— 1981.— № 9.— С. 139–140.

⁹³ *Моруа А.* Современная биография // Прометей.— 1968.— № 5.— С. 406.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ *Nicolson H.* The Development of English Biography.— London, 1927.

⁹⁶ Ibid.— P. 140–141.

⁹⁷ *Stauffer D.A.* English Biography Before 1700.— Cambridge, 1930; *Stauffer D.A.* The Art of Biography in the Eighteenth Century.— Princeton, 1941.

⁹⁸ *O'Neill E.H.* A History of American Biography, 1800–1935.— P. 177–186.

⁹⁹ *Korshin P.* The Development of Intellectual Biography in the Eighteenth century // Journal of English and German Philology.— 1974.— Vol. 73(4).— P. 518–519.

¹⁰⁰ *Наркирьер Ф.* Андре Моруа : Очерк творчества.— М., 1974.

¹⁰¹ *Гладков А.* На полях книги Андре Моруа "Типы биографий" // Прометей — 1968.— № 5 — С. 396–397; *Моруа А.* Современная биография // Прометей.— 1968.— № 5.— С. 394–413; *Он же.* О биографии как художественном произведении // Писатели Франции о литературе.— М., 1987.— С. 121–134.

¹⁰² *Стоун И.* Биографическая повесть : Лекция, прочитанная в Оксфорд. ун-те // Прометей.— 1966.— Т. 1.— С. 334–345.

¹⁰³ Там же.— С. 325.

¹⁰⁴ Там же.— С. 326–339.

¹⁰⁵ Там же.— С. 343–344.

¹⁰⁶ *Миколецкий Г.Л., Лютиц Г., Энгельс-Яноши Ф.* Биография и историческая наука.— М., 1970.

¹⁰⁷ Там же.— С. 6–7.

¹⁰⁸ Там же.— С. 1–2.

¹⁰⁹ Там же.— С. 7–12.

¹¹⁰ *Вильсон А.* Указ. соч.— С. 9–10.

¹¹¹ Там же.— С. 11.

¹¹² Там же.– С. 7.

¹¹³ Хубач В. Биография и автобиография: проблемы источника и изложения.– М., 1970.– С. 3–4.

¹¹⁴ *Syme R.* History or Biography: The case of Tiberius Caesar // *Historia*.– Wiesbaden, 1974.– Bd. 24.– S. 481–496; *Keeveney.* Sulla: The Last Republican.– London; Canberra, 1982; *Scullard H.H.* From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68.– 5 ed.– London; New York, 1882.

¹¹⁵ *Ляпустина Е.В.* История Римского государства.– С. 49. Ляпустіна представляє детальний огляд сучасної біографії римської античності. В цьому плані вона характеризує полярність історичного підходу до трактування біографій. Наприклад, позиція А. Вейгалл, який написав екстравагантну біографію про Нерона, де показав його жертвою омані римської аристократії, до якої належали офіційні біографи, які створили цю традицію, – Тацита, Светонія, Діона Касія та ін. Але історики не можуть слідувати літературним доміслам, що не підтверджені фактами, зокрема й історіографічними.

¹¹⁶ Там же.– С. 50.

¹¹⁷ Там же.– С. 55–56.

¹¹⁸ *Стройнова М.Е.* Современные биографии Наполеона // *Историческая биография*.– М., 1990.– С. 58–102.

¹¹⁹ *Erikson E.* Der junge Mann Luther : Eine psychoanalytische und historische Studien.– München, 1964.

¹²⁰ *Mill J.S.* A System of Logic.– London, 1875.

¹²¹ *Ярошевский М.Я.* Биография ученого как науковедческая проблема // *Человек науки*.– М., 1974.– С. 25–27.

¹²² *Рипуан В.М.* Life Histories and Psychobiography.– P. 254–256; *Валевский А.Л.* Указ. соч.– С. 85.

¹²³ *Валевский А.Л.* Указ. соч.– С. 85.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД БІОГРАФІСТИКИ У РОСІЇ ТА СРСР

¹ *Татищев В.Н.* История Российская : В 7 т.– М. ; Л., 1962–1968.– 7 т.; *Тихомиров М.Н.* О русских источниках “Истории Российской” // *Татищев В.Н.* История Российской.– М. ; Л., 1962.– Т. 1.– С. 53.

² *Ключевский В.О.* Н.М. Карамзин // *Исторические портреты : Деятели ист. мысли*.– М., 1990.– С. 488–489.

³ *Лотман Ю.М., Успенский Б.А.* “Письма русского путешественника” Карамзина и их место в развитии русской культуры // *Карамзин Н.М.* Письма русского путешественника.– М., 1984.– С. 525.

⁴ *Сахаров А.Н.* Уроки “бессмертного историографа” // *Карамзин Н.М.* История государства Российского.– М., 1989.– Т.1.– С. 448, 454–458.

⁵ Кауфман И.М. Русские биографические и библиографические словари.– М., 1955.– С. 282–294.

⁶ Кауфман И.М. Указ. соч.– С. 9–11.

⁷ Неустров А.Н. Историческое разыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703–1802 гг.– Спб., 1874.– С. 558–623; Он же. Алфавитный указатель “Словаря исторического”, периодически, по листу, при “Московских ведомостях”, изданного в 1700–1798 гг.– Спб., 1874.

Про популярність Словника свідчать невдалі начинання подібних історичних словників – “Исторического словаря” 1769 р., а також “Нового исторического словаря” 1796 р. (він був спробою нового видання Словника з більш точним перекладом), що були видані лише у першому томі та не набрали передплатників. (Кауфман И.М. Указ соч.– С. 9–11.)

⁸ Селлий А.-Б. Каталог писателей, сочинениями своими объяснявших гражданскую и церковную российскую историю, сочиненную Адамом Селлием : Пер. в Вологод. семинарии.– М., 1815.

⁹ Александров В.А. Василий Осипович Ключевский (1841–1911) // Исторические портреты : Деятели ист. мысли.– С. 15–16.

¹⁰ Ключевский В.О. О взгляде художника на обстановку и убор изображаемого им лица // Там же.– С. 29–39.

¹¹ Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник.– М., 1988.– Репр. изд.

¹² Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский.– М., 1974.

¹³ В.С. Иконников видав працю, що була присвячена питанням візантійського впливу на культуру Русі: “Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории” (Киев, 1869). Певна частина праці присвячена ролі монастирів та житіям у колонізації російської Півночі.

¹⁴ Біограф Ключевського М.В.Нечкіна приводить характерний для нього приклад: пізніше, після виходу його праці, Ключевський на іспитах запитав студента, яка різниця між житієм та біографією. Студент не зміг відповісти. “Я Вам допоможу, – сказав Ключевський, – різниця та ж, що існує між іконою і портретом”.

¹⁵ Русский биографический словарь : В 25 т.– М. ; Спб., 1896–1918.– Т. 1–25.

¹⁶ Императорское русское историческое общество, 1866–1916.– Пг., 1916.– С. 95–112.

¹⁷ Кауфман И.М. Указ. соч.– С. 15–17.

¹⁸ Беленький И.Л. Биография как историко-культурная проблема // Историческая биография.– М., 1990.– С. 136.

¹⁹ Див. персоналії: История русской литературы XVIII века : Библиогр. указ.– М. ; Л., 1968; История русской литературы XIX века : Библиогр. указ.– Л., 1962; История русской литературы конца XIX – начала XX века : Библиогр. указ.– Л., 1963.

²⁰ Жизнь замечательных людей / Биогр. сер. Ф.Ф. Павленкова.– Спб., 1890–1915.

²¹ Кауфман И.М. Русские биографические и библиографические словари.– М., 1955.

²² Петровская И.Ф. Некрологи в русской печати XIX – начала XX века // Рус. лит.– 1982.– № 3.

²³ Кауфман И.М. Указ. соч.— С. 294–297.

²⁴ Бельский И.Л. Биография как историко-культурная проблема.— С. 13.

²⁵ Борях Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка” : Арх. документальні ресурси та наук.-інформ. системи.— К., 1995.

²⁶ Самокасов Д.Я. Архивное дело в России.— М., 1902.; Мажковский Л. Исторический очерк архивного дела в России.— Пг., 1918.; Оглоблин Н. Провинциальные архивы в 17 веке // Сборник статей по архивоведению — Спб., 1910; Бржостовская Н.В. Архивное дело с древнейших времен до 1917 г. // Тр. ВНИИДАД.— 1979.— Т. 8, ч. 2.

²⁷ Лабриола А. К вопросу о материалистическом взгляде на историю : Пер. с фр.— Спб., 1898; Ланглюа. Введение в изучение истории : Пер. с фр.— Спб., 1899; Гревф Г. Общественный прогресс и регресс.— Спб., 1896; Ле-Дантек Ф. Что такое наука и ее методы? Философские беседы : Пер. с фр.— Спб., 1908; Рихкерт Г. Философия истории : Пер. с нем.— Спб., 1908; Сеньбос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам : Пер. с фр.— М., 1902; Мейер Э. Теоретические и методологические вопросы истории : Филос.-ист. исслед. : Пер. с нем.— М., 1911.

²⁸ Виппер Р. Очерки теории исторического познания.— М., 1911; Иконников В.С. Вопросы исторической критики.— Киев, 1891; Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории.— Спб., 1910–1913.— Вып. 1–2; Перетц В.Н. Из лекций по методологии истории русской литературы.— Киев, 1914; Он же. Краткий очерк методологии истории русской литературы.— Пг., 1922; Раппопорт Х. Философия истории в ее главнейших течениях.— Спб., 1899; Стацолевич М.М. Философия истории в главнейших ее системах : Ист. очерк.— Спб., 1908; Тухолка С. Философия истории. Влияние на историю providencia, воли и рока. Доисторическая эпоха белой расы (По Фарбу д’Оливье).— Спб., 1910; Хвостов В.М. Теория исторического процесса. Очерки по философии и методологии истории.— М., 1914; Щепкин Е.Н. Вопросы методологии истории. 1. Психологическое толкование фактов. 2. Значения идей в истории.— Одесса, 1905.

²⁹ Жолл Г. Психология великих людей : Пер. с фр.— Спб., 1894; Смайлс С. Жизнь и труд или характеристика великих людей, — Спб., б.г.; Немезий (епископ). О природе человека : Пер. с греч.— Пochaев, 1905; Тард Г. Общественное мнение и толпа : Пер. с фр.— М., 1902; Левенфельд Л. О духовной деятельности гениальных людей вообще и великих художников в частности : Пер. с нем.— Спб., 1904; Карлейль Т. Герои и героическое в истории : Пер. с англ.— Спб., 1891; Рено А. Героизм, примеры героизма и нравственной энергии из истории всех времен и народов : Пер. с фр.— Спб., 1896.

³⁰ Кареев Н. Роль идей, учреждений и личности в истории.— Одесса, 1895; Он же. Личное начало и роковые силы в истории.— Спб., 1889; Он же. Основные вопросы философии истории.— Спб., 1897; Он же. Сущность исторического процесса и роль личности в истории.— Спб., 1890; Он же. Историология. Теория исторического процесса.— Пг., 1915; Он же. Из лекций по общей теории истории. Теория исторического знания и теория исторического процесса.— Спб., — 1913.— Вып. 1; Він же. Філософія культурної і соціальної історії нових часів (1330–1800). Вступ до історії XIX ст. (Основи поняття, головні висліди історії XIV–XVIII ст.).— Львів, 1905 та ін.

³¹ *Маркелов Г.И.* Личность как культурно-историческое явление // Этюды по истории индивидуализма. – Спб., 1912. – Т. 1; *Филиппов М.М.* Психология человека. – Спб., 1902; *Лазурский А.Ф.* Программа исследования личности. – 3-е изд. – Пг., 1915.

³² *И.Л. Беленький* пропонує не зовсім коректно, на нашу думку, називати її “прагматичною” біографією.

³³ *Беленький И.Л.* Биография как историко-культурная проблема. – С. 137–139.

³⁴ *Аксаков И.С.* Черновой набросок методологической преамбулы к биографии Ф.И. Тютчева // Тыняновский сборник : Вторые тынян. чтения. – Рига, 1986. – С. 265.

³⁵ *Мейлах Б.С.* Биография как методологическая проблема // Человек науки. – М., 1974. – С. 10.

³⁶ *Брандес Г.* Четыре лекции Георга Брандеса в Петербурге и Москве // Вестн. Европы. – 1887. – Окт. – С. 732–767; *Евлахов А.М.* Введение в философию художественного творчества : Опыт ист.-лит. методологии. – Ростов н/Д, 1917.

³⁷ *Беленький И.Л.* Биография как историко-культурная проблема. – С. 139–140; Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – Спб., Бг. – Т. 2. – С. 33.

³⁸ *Померанцева Г.Е.* Биография в потоке времени: ЖЗЛ: Замыслы и воплощения серии. – М., 1987. – С. 21–24.

³⁹ *Логвинова Н.А.* Биографический метод в комплексном изучении человека / Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – М., 1974. – Вып. 2. – С. 126–130; *Норикадзе В.Т.* Методы исследования характера личности. – Тбилиси, 1989; *Беленький И.Л.* Биография как историко-культурная проблема. – С. 139.

⁴⁰ *Пионтковский С.А.* Буржуазная историческая наука в России. – М., 1931.

⁴¹ *Платонов С.Ф.* Борис Годунов. – Пг., 1921; *Он же.* Иван Грозный (1530–1584). – Пг., 1923; *Он же.* Петр Великий. Личность и деятельность. – Пг., 1926.

⁴² *Баженов В.В.* Биографические исследования в советской историографии (1917 – середина 30-х годов) // Ист. зап. – 1977. – Вып. 98. – С. 239.

⁴³ *Савицкая Р.М.* Разработка научной биографии В.И. Ленина // Вопр. истории. – 1971. – № 4. – С. 3–19.

⁴⁴ *Тумановский Р.* “Кому пролетариат ставить памятники?” // Прометей. – 1967. – Т. 4. – С. 431.

⁴⁵ *Лежава Л., Русаков Г.* Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917–1921 гг. – М., 1922–1924; Братская могила : Биогр. слов. умерших и погибших членов Моск. организации РКП. – М., 1922.

⁴⁶ Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции (автобиографии и биографии) // Энциклопедический словарь / Гранат. – М., 1927. – Т. 41; *Баженов В.В.* Биографические исследования в советской историографии. – С. 246–249.

⁴⁷ *Рыбников Н.* Биографии и их изучение. – М., 1920; *Рыбников Н.* Изучение биографии. – М., 1922; *Рыбников Н.* Автобиографии рабочих и их изучение : Материалы к истории автобиографии как психол. документа. – М. ; Л., 1930; *Рыбников Н.* Ребенок и его изучение. – М., 1921. – 36 с.; *Рыбников Н.А.* Собирание биографий местных деятелей // Вопросы краеведения. – Нижний Новгород, 1923. –

⁴⁸ Рыбников Н. Изучение биографии (темы семинария, указатель литературы) // Биогр. ин-т.- М., 1922.- Вып. 19. Досліднику цього періоду В. Баженову не вдалося знайти інших випусків Біографічного інституту.

⁴⁹ Баженов В.В. Биографические исследования в советской историографии.- С. 223-249.

⁵⁰ Левкова Я.М. Библиографический обзор научных работ профессора СКГУ И.Г. Филиппова // Изв. Сев.-Кавк. гос. ун-та.- Ростов н/Д, 1930.- Т. 2.- С. 237.

⁵¹ Томашевский Б. Литература и биография // Книга и Революция.- 1923.- № 4.- С. 6-9.

⁵² Пиксанов Н.К. Два века русской литературы.- 2-е изд.- М., 1924.

⁵³ Винокур Г. Биография и культура.- М., 1927; Винокур Г.О. Биография как научная проблема // Чернов И. Хрестоматия по теоретическому литературоведению.- Тарту, 1976.- Т.1.- С. 194-196.

⁵⁴ Бельский И.Л. Биография как историко-культурная проблема.- С. 142.

⁵⁵ Винокур Г. Биография и культура.- С. 21, 27-28, 82-83; Он же. Биография как научная проблема // Чернов И. Хрестоматия по теоретическому литературоведению.- Тарту, 1976.- Т.1.- С. 194-196.

⁵⁶ Искусство портрета.- М., 1928.

⁵⁷ Бельский И.Л. Биография как историко-культурная проблема.- С. 143.

⁵⁸ Переверзев В.Ф. Борьба за исторический роман в 30-е годы // Лит. учеба.- 1935.- № 5.- С. 54; Он же. "Социологический метод" формалистов". Сдвиг в формализме // Литература и марксизм.- 1929.- № 1.- С. 3-72; Сакулин П.И. Социологический метод в литературоведении.- М., 1925.

⁵⁹ Спорные вопросы методологии истории : Дискус. об обществ. формациях.- Харьков, 1930; Суликовский Ф.В. Вожди в истории.- М.; Л, 1928; Против механистических тенденций в исторической науке : Дискус. в Ин-те крас. профессуры.- М.; Л., 1930; Горохов Ф. Роль личности в истории // Под знаменем марксизма.- Б. г.- № 9.- С. 58-78; Ильичев Л.Ф. О роли личности в истории // Сов. наука.- 1939.- № 10.- С. 37-49.

⁶⁰ Лелевич Г. Марксистское литературоведение и биография художника // Звезда.- 1926.- № 3; Осипов К. Жанр художественной биографии // Лит. газ.- 1939.- 26 июня; Ивич А.О. О биографической книге // Дет. лит.- 1938.- № 11.- С. 10-17.

⁶¹ Волхова Г.Л. Серия биографий "Жизнь замечательных людей" // Вопр. истории.-1965.- № 5.- С. 128.

⁶² Горький М. Письма к писателям.- М., 1936.- С. 9-11; Он же. Собр. соч.- М., 1955.- Т. 29.- С. 373-384.

⁶³ Горький М. План издания библиотеки "Жизнь мира" // Горький М. Воспоминания о Льве Николаевиче Толстом.- Пг., 1919.- С. 61-64.

⁶⁴ Горький М. Письмо М.Е. Колырову, 30 янв. 1933 г. // Новый мир.- 1956.- № 6.- С. 161-162.

⁶⁵ Померанцева Г.Е. Биография в потоке времени: ЖЗЛ: замыслы и воплощения серии.- М., 1987.- С. 80; Летопись жизни и творчества А.М. Горького.- М., 1959.- Вып. 3.

⁶⁶ Болотников А. Жизнь замечательных людей // Лит. газ.- 1935.- 9 дек.; Озеров В. Жизнь замечательных людей // Правда.- 1948.- 21 июня.

- 67 Цей період детально досліджений в зазначеній спеціальній роботі Г.Е. Поме-ранцевої.
- 68 Луначарский А. Жизнь замечательных людей // Известия.—1933.— 20 апр.
- 69 Баженов В.В. Указ. соч.— С. 246—226.
- 70 Волхова Г.Л. Серия биографий “Жизнь замечательных людей”.— С. 129.
- 71 Мельников А.Б. Фейгина, Ф.Е. Хустов В.А. О серии книг “Жизнь замечательных людей” // Вопр. истории.— 1955.— № 9.— С. 108—109.
- 72 Бельский И.Л. Биография как историко-культурная проблема.— С. 145.
- 73 Дет. лит.— 1940.— № 3.
- 74 Першим виданням, що спробувало відновити реальний баланс між роллю народних мас та особистості в історії, був збірник наукових праць Інституту філософії АН СРСР: Роль народних мас і личности в історії.— М., 1957.
- 75 Соколовская З.К. Научно-биографическая серия Академии наук СССР // Человек науки.— М., 1974.— С. 384—387.
- 76 Новожилова-Соколовская З.К., Яниши А.Л. Научно-биографическая литература СССР // Вопр. естествознания и техники.— 1967.— Вып. 23.— С. 23.
- 77 Каталог ЖЗЛ.— М., 1976.— С. 14—15.
- 78 Моруа А. Современная биография // Прометей.— 1968.— № 5.— С. 394—413; Стоун И. Биографическая повесть : Лекция, прочитанная в Оксфорд. ун-те // Прометей.— 1966.— Т. 1.— С. 334— 345.
- 79 Акимов А. История и биография // Прометей.— 1966.— Вып. 1.— С. 346—353; Рабкина Н. Версия и документ // Прометей.— 1966.— Вып. 3.— С. 335.
- 80 Нерешенные проблемы биографического жанра // Вопр. лит.— 1973.— № 10.
- 81 Кумок Я. Биография и биограф // Там же.— С. 18—33.
- 82 Там же.— С. 18—19.
- 83 Там же.— С. 20—21.
- 84 Там же.— С. 29.
- 85 Там же.— С. 32.
- 86 Чудакова М. Дело поэта // Вопр. лит.— Л., 1973.— № 10.— С. 63—73.
- 87 Жданов В. Стихи, друзья мои, стихи! // Там же.— С. 36—38.
- 88 Там же.— С. 43.
- 89 Семанов С. Создать теорию жанра // Вопр. лит.— 1973.— № 10.— С. 47—53, 51; Он же. О жанре исторической биографии // Там же.— 1971.— № 2.— С. 244—247.
- 90 Бурсов Б. Жизнь писателя — источник творчества // Там же.— С. 73—86.
- 91 Андронников И. Ступени человеческого опыта // Там же.— С. 57—58.
- 92 Гладилиш А. Орудие познания истории // Там же.— С. 86—91.
- 93 Вопр. лит.— № 10.— 1973.— С. 91—92.
- 94 Архипов В. История — Герой — Биограф // Огонек.— 1970.— № 34.— С. 27—28
- 95 Биография как историческое исследование // История СССР.— 1970.— № 4.— С. 231—242.
- 96 Там же.— С. 231—232.
- 97 Там же.— С. 232.
- 98 Там же.— С. 234.
- 99 Там же.
- 100 Там же.
- 101 Там же.— С. 238.

- ¹⁰² Там же.— С. 238.
- ¹⁰³ Там же.— С. 239–240.
- ¹⁰⁴ Там же.— С. 18–31.
- ¹⁰⁵ Там же.— С. 18–21.
- ¹⁰⁶ Там же.— С. 22, 30–31.
- ¹⁰⁷ *Баженов В.В.* Биографический метод в научном творчестве академика Е.В. Тарле // История и историки, 1972.— М., 1973.— С. 295–296.
- ¹⁰⁸ *Елпатьевский А.В.* О документальных источниках историко-биографических и генеалогических исследований // АЕ за 1971.— М., 1972.— С. 72–78; *Петровская И.Ф.* Еще раз об источниках биографических сведений о русских писателях и их окружении // Рус. лит.— 1984.— № 2.— С. 192–202; *Она же.* Некрологи в русской печати XIX — начала XX вв. // Там же.— 1982.— № 3.— С. 223–227; *Она же.* Труды по генеалогии как источник биографических сведений о русских писателях XIX — начала XX в. // Там же.— № 2.— С. 204–212.
- ¹⁰⁹ *Петровская И.Ф.* Некрологи в русской печати XIX — начала XX в.— С. 223–227.
- ¹¹⁰ *Томашевский Б.* Литература и биография // Книга и революция.— 1923.— № 4.— С. 6–9.
- ¹¹¹ *Петровская И.Ф.* Еще раз об источниках биографических сведений о русских писателях.— С. 192–202.
- ¹¹² *Горянин А.* Время назрело (о необходимости создания советского биографического словаря // Новый мир.— 1974.— № 2.— С. 277–279; *Он же.* История в лицах. Каким быть биографическому словарю? // В мире книг.— 1974.— № 11.— С. 18–21.
- ¹¹³ *Человек науки* // Науковедение: проблемы и исследования.— М., 1974.— С. 5.
- ¹¹⁴ *Мейлах Б.С.* Биография как методологическая проблема // *Человек науки.*— М., 1974.— С. 7–18.
- ¹¹⁵ *Ярошевский М.Г.* Биография ученого как науковедческая проблема // Там же.— С. 19.
- ¹¹⁶ Там же.— С. 26–29.
- ¹¹⁷ Там же.— С. 56.
- ¹¹⁸ *Кедров Б.М.* Достоверное и недостоверное, вероятное и невероятное в биографии ученых // *Человек науки.*— М., 1974.— С. 60–67.
- ¹¹⁹ *Быков Г.В.* Свет и тени в научной биографии // Там же.— С. 68–72.
- ¹²⁰ *Данин Д.С.* Сорок баррелей парижского пластыря. О психологической реконструкции образа ученого // Там же.
- ¹²¹ *Володин Б.* Мифы и документы // Там же.— С. 125–132.
- ¹²² *Гасилов В.Б.* Об оценке научного вклада ученого — героя биографии // Там же.— С. 133–142.
- ¹²³ *Радунская И.* О воспитательной функции литературной биографии // Там же.— С. 141–142.
- ¹²⁴ *Родный Н.И.* Биография и логика // Там же.— С. 144–151.
- ¹²⁵ *Лежнева О.А.* Прошлое, настоящее, будущее в жизни и биографии творческой личности // Там же.— С. 263–269.
- ¹²⁶ *Политические деятели античности, средневековья и нового времени.*— Л., 1983.— С. 3.
- ¹²⁷ *Старцев В.И.* Историк и биография // Научная биография — вид истори-

ческого исследования : (По материалам истории рабочего класса СССР, рев. и освободительного движения).— Л., 1985 — С. 7–8.

¹²⁸ *Левина Н.Б.* Источники биографий энциклопедического типа // Там же.— С. 140–148; *Островский В.П.* Личностно-биографические аспекты изучения рабочего класса СССР периода развитого социализма // Там же.— С.149–157.

¹²⁹ *Кертман Л.Е.* Некоторые проблемы биографического жанра в советской историографии // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС : Материалы Всесоюз. конф.— Днепропетровск, 1985.— С. 68.

¹³⁰ *Павлова Т.А.* Биографистика в СССР // Историческая биография : Сб. обзор к XVII Междунар. конгр. ист. наук (Мадрид, авг. 1990).— М., 1990.— С. 5–6.

¹³¹ *Утченко С.Л.* Цицерон и его время.— М., 1986.— С. 320.

¹³² *Павлова Т.А.* Биографистика в СССР.— С. 9–11.

¹³³ Там же.— С.12.

¹³⁴ Там же.— С. 16.

¹³⁵ Там же.— С. 21.

¹³⁶ *Павлова Т.А.* Биографистика в СССР.— С. 27; *Померанцева Г.Е.* Биография в потоке времени: ЖЗЛ: замыслы и воплощения серии.— М., 1987.— С. 35–82; *Жданов В.* Стихи, друзья мои, стихи ! // Вопр. лит.— 1973.— № 10.— С. 38; *Беленький И.Л.* Проблемы биографического жанра в советской исторической науке : Науч.-аналит. обзор.— М., 1988.— С. 7–8.

¹³⁷ *Ляпустина Е.В.* История Римского государства.— С. 40–41.

¹³⁸ Там же.— С. 49–54.

¹³⁹ *Беленький И.Л.* Биография как историко-культурная проблема : (К историографии темы в отеч. лит.) : История и биография.— М., 1990.— С. 136.

¹⁴⁰ Там же.— С. 140–148.

¹⁴¹ Там же.— С. 150.

¹⁴² *Сиверцов М.А.* Типология лидерства // Власть.— 1989.— С. 26–42.

¹⁴³ *Головин В.П.* О творческом методе Уолтера Патера - историка искусства // Вестн. Моск. ун-та. История.— 1986.— № 3.— С. 73–81.

¹⁴⁴ *Балакин В.Д.* Великий курфюрст Бранденбурга // Историческая биография.— С. 105–106.

¹⁴⁵ *Соловьев Э.Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопр. философии.— 1981.— № 7, — С. 126; № 9.— С. 132–145.

¹⁴⁶ *Гулга А.* Кант.— М., 1977; *Штекли А.* Галилей.— М., 1972; *Пирумова И.* Бахунин.— М., 1970; *Тарасов Б.* Паскаль.— М., 1979.

¹⁴⁷ *Соловьев Э.Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопр. философии.— 1981.— № 9.— С. 137–138.

¹⁴⁸ Там же.— С. 143.

¹⁴⁹ *Валевский А.Л.* Указ. соч.— С. 88.

¹⁵⁰ *Валевский А.Л.* Методологические основания биографии : Автореф. дис. ... канд филос. наук.— Киев, 1990.— С. 24.

¹⁵¹ *Валевский А.Л.* Указ. соч.— С. 29–31.

¹⁵² Там же.— С. 89–90.

¹⁵³ Там же.— С. 91.

¹⁵⁴ Там же.— С. 79.

¹⁵⁵ Там же.— С. 85.

¹⁵⁶ Яковлев А.А. Биографический анализ: ситуация открытия // Проблемы развития знания в методологии науки.— М., 1987.— С. 24—27.

¹⁵⁷ Там же.— С. 28—34.

¹⁵⁸ Ферар Ф. Жизнь Иисуса Христа : Пер. с англ.— М., 1991; Фрейд З. Человек по имени Мойсей и монотеистическая религия : Пер. с нем.— М., 1993; Жизнь Иисуса Христа: поступки и деяния : Сб.— Ростов н/Д, 1990; Гегель Г.В.Ф. Жизнь Иисуса Христа.— М., 1990; Дюпюи Ч. Основатель христианства.— М., 1993; Жизнеописание господина нашего Иисуса Христа / Сост. Б. Дмитриев.— Киев, 1996; Жизнь Иисуса Христа : Согласования синоптических Евангелий / Пер. с древнегреч. и сост. отца Леониды Лутковского.— Киев, 1991; Дюрант Б. Цезарь и Христос.— М., 1995 та багато ін.

¹⁵⁹ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны: "Кто подобен зверю, и кто может сразиться с ним?".— М., 1993; Сьюард Д. Наполеон и Гитлер. Сравнительная биография : Пер. з англ.— Смоленск, 1995; Фест И. Гитлер. Биография : В 3 т. : Пер. с нем.— Пермь, 1993; Фромм Э. Адольф Гитлер : Клини. случай некрофилии.— М., 1992; Бренна Д.Х. Черная магия Адольфа Гитлера.— М., 1993; Буллок А. Гитлер и Сталин : Жизнь и власть : Сравнительное жизнеописание: В 2 т. : Пер. с англ.— Смоленск, 1994; Фрейд З., Буллок У. Томас Вудро Вильсон. Двадцать восьмой президент США — М., 1992; Эрикссон Э. Г. Молодой Лютер : Психологический ист. исслед. : Пер. с англ.— М., 1996; Лобок А.М. Подсознательный Маркс: Книга-гипотеза или Евангелие, которое не состоялось.— Екатеринбург, 1993; Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше.— Рига, 1991; Шарп Д. Незримый ворон : Конфликт и трансформация в жизни Франца Кафки : Пер. с англ.— Воронеж, 1994; Антипенко Л.Г. Ум и воля полководца: Сталин в области пограничных явлений.— М., 1995.

¹⁶⁰ Политические деятели России 1917 г. : Биограф. слов.— М., 1993; Герои и битвы : Общедоступная воен.-ист. хрестоматия.— М., 1995; Российская дипломатия в портретах.— М., 1992.

¹⁶¹ Волкогонов Д. Феномен героизма: О героях и героическом.— М., 1985; Он же. Ленин : Полит. портр. : В 2 кн.— М., 1994; Он же. Троцкий : Полит. портр. : В 2 кн.— М., 1994; Он же. Семь вождей : Галерея лидеров СССР : В 2 кн.— М., 1995.— Кн. 1: Владимир Ленин, Йосиф Сталин, Никита Хрущев; Кн. 2: Леонид Брежнев, Юрий Андропов, Константин Черненко, Михаил Горбачев; Иванов А. Неизвестный Дзержинский : Факты и вымыслы.— Минск, 1994.

РОЗДІЛ 3. БІОГРАФІСТИКА ТА РОЗВИТОК ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

¹ Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— С. 230–231; Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”.— М., 1972.— С. 505; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси.— Киев, 1989; Толочко П.П. Літописи Київської Русі.— К., 1994; Він же. Володимир Великий. Ярослав Мудрий.— К., 1996.

² Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— С. 8.

³ Брайчевский М.Ю. Указ. соч.— С. 206; Толочко П.П. Вказ. праця.— С. 10–17.

⁴ Брайчевский М.Ю. Указ. соч.— С. 209; Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця.— К., 1989.— С. VI–VII.

⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 2.— С.8.

⁶ Літопис руський.— С. 6.

⁷ Франчук В.Ю. Киевская летопись.— К., 1986.— С. 1–11; Літопис руський.— С. VIII.

⁸ Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”.— М., 1991.— С. 167.

⁹ Франчук В.Ю. Указ. соч.— С.5.

¹⁰ Татищев В.Н. История Российская.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 9–143; Т. 3.— С. 93–194.

¹¹ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”.— М., 1972.— С. 226; Он же. Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”.— С. 246.

¹² Там же.

¹³ Життя св. мучеников Бориса и Глоба и службы им / Подг. к печ. Д.И. Абрамовича // Памятники древнерусской литературы.— Пг., 1916.— Вып. 2.

¹⁴ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв.— М., 1980.— С. 91–94.

¹⁵ Еремин П.И. Литература Древней Руси.— М.; Л., 1966.— С. 115.

¹⁶ Махновець Л.Є. Вказ. праця.— С. 345.

¹⁷ Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”.— С. 156–248.

¹⁸ Махновець Л.Є. Вказ. праця.— С. 368–421.

¹⁹ Там само.— С. 445–448.

²⁰ Києво-Печерський патерик.— К., 1991.

²¹ Кречотень В.І. “Золота книга” українського письменного люду // Києво-Печерський патерик.— К., 1991.— С. 270–278.

²² Там само.— С. 270–278.

²³ Кіндзерлявий-Пастухів С. Світильники землі української // Вісн. АН України.— 1993.— № 4.— С. 74–80.

²⁴ Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России.— М., 1958.— С. 64; Он же. Русская литература // История всемирной литературы : В 9 т.— М., 1985.— Т. 3.— С. 463–464, 466.

²⁵ Польские мыслители эпохи Возрождения.— М., 1960.

²⁶ Полное собрание русских летописей.— М., 1980.— Т. 35.

²⁷ Там же.— С. 118–127.

²⁸ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии.— Киев, 1908.— Т. 2, кн. 2.— С. 1520–1526; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.— К., 1968.— С. 35–36; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине : Ист. сб.— Киев, 1993.— С. 66.

²⁹ *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине.— С. 66.

³⁰ *Феодосій Сафонович.* Хроніка з літописців стародавніх / Упоряд. Ю.А. Мишик, В.М. Кравченко.— К., 1992; *Мишик Ю.А.* Феодосій Сафонович — видатний представник історичної думки XVII ст. (300-річчя з дня смерті) // *Укр. іст. журн.*— 1977.— № 12.— С. 113–115.

³¹ *Мишик Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск.— 1978.

³² Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.— Киев, 1878.

³³ Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки.— Киев, 1853.

³⁴ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самойлом Величком.— Киев, 1848–1864.

³⁵ Южнорусские летописи : В 2 т. / Изд. Н. Белозерского.— М., 1856.— 2 т.

³⁶ Рукопис найбільш повного списку зберігається у Інституті рукопису НБУВ, VIII, 147 м/ 56; Див. також: *Марченко М.І.* Вказ. праця.— С. 80–81; *Мишик Ю.А.* Указ. соч.— С. 70–71; *Апанович Е.М.* Указ. соч.— С. 100–117.

³⁷ *Отроковский В.М.* Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII в. // Сб. отд. рус. яз. и словесности АН.— 1921.— Т. 96, вып. 2.— С. IV–122; *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания: Русское книгописание XI–XVIII вв.— К., 1910.— Вып.1; *Студинский К.* Три панегірики XVII в. // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.*— 1896.— Т. 12.— С. 1–32.

³⁸ Автобиографическое сочинение южнорусского священника первой половины XVIII в. // *Киев. старина.*— 1885.— Т. 11.— С. 318–332.

³⁹ *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право.— К., 1996.— С. 47–58.

⁴⁰ Найважливішим для біографістики виданням В. Рубана є “Краткая летопись Малая Россия съ 1506 по 1776 годъ с изъясненіемъ настоящаго образа тамошняго правленія и съ приобщеніемъ списка прежде бывшихъ гетмановъ, генеральныхъ старшинъ, полковниковъ и іерарховъ; такожъ землеописанія с показаніемъ городовъ, рекъ, монастырей, церквей, числа людей, извѣстій о почтахъ и другихъ нужныхъ свѣдѣній. Издана Васильемъ Рубаномъ” (Спб., 1777.— 286, 60 с.).

⁴¹ *Шевчук В.* Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // *Київ. старовина.*— 1993.— № 6.— С. 17–21.

⁴² *Михайл Мовчан* и его записная книга / Предисл. В.Б. Антоновича // *Киев. старина.*— 1885.— Т.11.— С. 50–84.

⁴³ *Дневник Петра Даниловича Апостола* // Там же.— 1895.— Вып. 6/8.— С. 100–155.

⁴⁴ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича* // *Киев. старина: Прил.*— 1891–1896.

⁴⁵ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко* // *Киев. старина.*— 1884.— Вып. 3–6, 8–11; 1885.— Вып. 3–4, 6–7, 9–12; 1886.— Вып. 1, 4–5, 7–12.

⁴⁶ *Дорошенко Д.* Нарис історії України.— К., 1992.— Ч. 2.— С. 271.

⁴⁷ Прокопович Ф. Реестр государей российских от самого Рюрика до государя императора Петра Великого, которых числится 33 // Собр. соч. – Киев, 1981. – С. 336–343.

⁴⁸ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – С. 78–79.

⁴⁹ Марковичу належать спеціальні біографічні нариси: Первая любовь, подвиги и кончина Тим. Хмельницкаго // Маяк. – 1840. – Ч. 5; Гетманство Барабаша // Рус. вестн. – 1841. – Вып. 2; Мазепа // Маяк. – 1941. – Ч. 33/34.

⁵⁰ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – С. 84–85.

⁵¹ Там само. – С. 93–94.

⁵² Журба О. І. Київська археографічна комісія, 1843–1921. – К., 1993.

⁵³ Там само. – С. 178–181.

⁵⁴ Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1895. – Вып. 1. – 117 с.

⁵⁵ Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М., 1990. – Т. 1–3.

⁵⁶ Костомаров Н. И. Иван Свирговский, украинский гетман XVI в. // Москвитянин. – 1855. – № 19/20.

⁵⁷ Монографія Костомарова мала свою історію, вона виходила тричі і кожного разу із суттєвими доповненнями; перше його монографічне дослідження мало назву “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” і було надруковано в “Отечественных записках” за 1857 р. (Кн. 1–7); у 1859 р. під назвою “Богдан Хмельницький” – у двох томах, а в 1876 – в трьох томах.

⁵⁸ Костомаров М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1929. – С. 59–60.

⁵⁹ Ключевский В. О. Неопубликованные произведения. – М., 1983. – С. 177–178.

⁶⁰ Максимович М. А. Собр. соч. : В 6 т. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 399.

⁶¹ Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванничева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. – Спб., 1876; Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький. – К., 1923.

⁶² Христина Даниловна Алчевская. Полувек юбилей (1862–1912). – М., 1912; Памяти Алексея Александровича Андриевского, 1845–1902. – Киев, 1909; Иван Иванович Нечипоренко (1842–1910). – Киев, 1911. – 100 с.; Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель. – М., 1913; Симонов И. А. Жизнь и труды Алексея Николаевича Острогорского. – Пг., 1918. – 142 с.

⁶³ Голубев С. Митрополит Петр Могила и его сподвижники : В 2 т. – Киев, 1883–1889. – 2 т.; Яворницький Д. І. Иван Дмитрович Сірко. – Дніпропетровськ, 1990, (йому належать і невеликі нариси: Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский // Дон. – 1887. – Ноябрь; Кошовый атаман Осип Михайлович Гладкий (Матеріали до біографії). – Б. м., Б. р. – С. 295–305.); Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992. – 335 с.; Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. – Спб., 1897. – 459 с.

⁶⁴ Мордовець Д. Я. Палій – воскреситель правобережної України : Іст. оповідання. – Спб., 1902; Сторожевский Н. К. Семен Палій. Киевское Полесье. Волынь, 1670–1710. – Житомир, 1893.

⁶⁵ Костомаров Н. І. Павел Полуботок // Рус. старина. – 1876. – Т. 15, март. – С. 500–526; Каманин И. Мазепа и его “Прекрасная Елена” // Киев. старина. – 1886. – Ноябрь.

⁶⁶ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1883; перевидання було здійснене з передмовою В. Шевчука: Антонович В., Левицький О., Бец В. Историчні діячі Південно-Західної Росії в портретах : За колекціями Василя Тарновського, Олександра Лазаревського та ін. — К., 1990. — Репр. вид.

⁶⁷ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Зап. Укр. наук. т-ва. — 1909. — [Т.] 3. — С. 7.

⁶⁸ Шевчук В. Одна з пам'яток діяльності київських інтелектуалів другої половини XIX століття // Антонович В., Левицький О., Бец В. Историчні діячі Південно-Західної Росії в портретах. — К., 1990. — С. 30.

⁶⁹ Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии) ... / Сост. М.К. Чальый. — Киев, 1882. — 281 с.; Владимирский-Буданов М.Ф. Материалы для биографии В. Стафановича (1797—1773). — Киев, 1873. — 26 с.

⁷⁰ Сам Лазаревський назвав це дослідження Історико-юридичним нарисом за архівними джерелами.

⁷¹ Лазаревський О. Люди старей Малороссии: Лизогубы // Киев. старина. — 1882. — № 1. — С. 101—125; Он же. Милорадовичи // Там же. — № 3. — С. 479—498; Он же. Михлашевские // Там же. — № 8. — С. 243—253; Он же. Свечки // Там же. — № 8. — С. 253—258; Он же. Марковичи // Там же. 1883. — № 8. — С. 243—253 та ін. — Див., детальну бібліографію: Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902) : Матеріали до біобібліографії / Упоряд. І.М. Забіяка; Передм. Л.Л. Бутича. — К., 1994.

⁷² Кащенко А. Над козацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму) : Іст. оповідання. — Катеринослав, 1917; Ефименко П.С. Калнищевский, последний кошовый Запорожской Сечи, 1691—1803 // Рус. старина. — 1975. — Т. 14, нояб. — С. 405—420; Назарук О. Українська солтанка Роксолана. — Камінець, 1919; Різниченко В. Пилип Орлик. Гетьман-емігрант. Його життя і діяльність : З нагоди 175 роковин з часу його смерті. — Репринт. вид. — К., 1991. — Надрук. з вид. 1918 р.

⁷³ Каллаш В.В. Палій и Мазепа в народной поэзии. — М., 1889; Комаров М.Ф. Гетман Мазепа : Іст. моногр. — Спб., 1897. — 468 с.; Лебедев А.С. Любопытнейший документ о Мазепе. — [Харьков], 1881; Мазепа І. Переписка з Мотрею Кочубеївною. — К., 1916. — 16 с.; Іван Мазепа, гетман малоросійський. — М., 1888. — 71 с.; Мазепа : (Из зап. Яна Хризостома Пассека) // Рус. арх. — 1876. — № 11. — С. 343—347; Марченко М.К. Мазепа, его бумаги и письма : Менюшник. арх. Императ. Акад. наук. — Спб., 1909. — 19 с.; Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы — К., 1903. — 13 с.; Плохинский М. Гетман Мазепа в роли великорусского помещика. — Харьков, 1892. — Отт. из: Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. — 1892. — Т.4; Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. — Спб., 1897.

⁷⁴ Геннади Г.Н. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии // Черниг. губ. ведомости. — 1855. — № 8; 1856. — № 16; Биографии знаменитых киевлян // Памятная книжка Киевской губернии / Сост. ред. Киев. губ. ведомостей Н. Чернышовым. — Киев, 1857. — С. 67—140; 1858. — С. 105—150; Милорадович Г.О. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии // Черниг. губ. ведомости. — 1858. — № 35; 1859. — № 20—21; Биографии знаменитых киевлян // Памятная книжка Киевской губернии / Сост. ред. Киев. губ. ведомостей Н.В. Чернышовым. — Киев, 1857; Бодянский О.М. Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии или умерших в ней, известных своею служеб-

ною или литературною деятельностью // Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава. 1865. – Отд. 1. – С. 433–464; *Комаров М.Ф.* Українська драматургія: Збірка бібліогр. знадобів до історії укр. драми і театру укр. (1815–1906 рр.) – Одеса, 1906; *Комаров М.Ф.* Українська драматургія: Збірка бібліогр. знадобів до історії укр. драми і театру за 1906–1912 роки – Одеса, 1912; *Сумцов М.Ф.* Діячі українського фольклору // Малюнки з життя українського народного слова. – Х., 1910. – С. 93–129; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века, с портр. – Полтава, 1912. – С. VI.

⁷⁵ *Аристов М.Я.* Карпато-русские писатели. Исследование по неизданным источникам. – М., 1916.

⁷⁶ *Аскоченский В.Н.* Киев с древнейшим его училищем Академией: В 2 ч. – Киев, 1856. – 2 ч.

⁷⁷ *Шульгин В.Я.* История Университета св. Владимира. – Спб., 1960.

⁷⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского Университета св. Владимира. – Киев, 1884. – Т.1; *Он же.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета св. Владимира (1834–1884) / Сост. и изд. под ред. орд. проф. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. XXXVI.

⁷⁹ *Кауфман И.Г.* Указ. соч. – С. 209.

⁸⁰ Там же. – С. 210–212.

⁸¹ 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 – 1 октября 1896), с порт., рис., план. / Под ред. А.И.Степовича. – Киев, 1896; Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1 октября 1912 г. по 1 октября 1913 г. – Киев, 1916. – [Г.] 18; Столетие Киевской первой гимназии. (1809–1811–1911гг.). – Киев, 1911. – Т. 1–4; Летопись Императорской Киевской гимназии. – Киев. 1912–1914. – Т. 1–3

⁸² *Багалій Д.И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизд. материалам). – Харьков, 1893–1904. – Т. 1–2. – Біографії включені до першого тому – з додатками портретів та планів. Див. про біографічні видання окремих факультетів ун-ту – *Кауфман И.М.* Указ. соч. – С. 270–274; Николай Филиппович Одарченко: Сб. ст. – Харьков, 1896. – 41с.

⁸³ Лицей князя Безбородко. – Спб., 1859; Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Спб., 1881; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900; *Михневич И.Г.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1875 год. – Одесса, 1857; *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890.

⁸⁴ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1992. – Т.2. – С. 317.

⁸⁵ *Ефименко П.С.* Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе // Киев.старина. – 1886. – Т. 14. – С. 805–809.

⁸⁶ Нац. б-ка України. Ін-т рукопису, ф. X, спр. 6180. – (Далі: НБУ ІР).

⁸⁷ *Варварцев М.М.* Українці в біографічних словниках італійця Де Губернатіса // Українська біографістика. – К., 1996. – С. 155–166; *Модзалевский В.* Павел Леонтьевич Полуботок: Биограф. очерк. – Спб., 1903. – 70 с. – Отт. из: Русский биографический словарь. – Спб., 1903.

⁸⁸ *Энциклопедія українознавства.* – Львів, 1993. – Т.1. – С. 10–11.

⁸⁹ НБУ ІР, ф. Х., спр. 5102.

⁹⁰ Там же, с. 2-3.

⁹¹ Історія Академії наук України (1918-1923) : Документи і матеріали.- К., 1993.- С. 226; Історія Академії наук України (1918-1993).- К., 1994.- С. 276.

⁹² Історія Академії наук України (1918-1993):Документи і матеріали.- С. 432.

⁹³ НБУ ІР, ф. Х., спр. 5103, с. 5-8.

⁹⁴ Там же, с. 226, 442-443.

⁹⁵ Там же, ф. Х, спр. 6092.

⁹⁶ Там же, спр. 5103-5104, 6092.

⁹⁷ Там же, спр. 5192, 5221.

⁹⁸ Там же, спр. 5044, 5192, 5206, 6182; *Полонська-Василенко Н.Д.* Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Хроніка 2000. Наш край.- К., 1993.- С.124.

⁹⁹ НБУ ІР, ф. Х, спр. 6092-6246.

¹⁰⁰ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук : Нарис історії.- К., 1993.- Ч. 2.- С. 27; НБУ. ІР, ф. Х, спр. 6239-6246.

¹⁰¹ *Попов П.М.* Матеріяли до словника українських граверів.- К., 1926; *Він же.* Матеріяли до словника українських граверів.- К., 1927.

¹⁰² *Крип'якевич І.П.* Причинки до словника українських граверів // Бібліол. вісті.- 1926.- № 4 (13), - С. 22-25.

¹⁰³ *Тулуб О.* Матеріяли до словника псевдонімів українських письменників / Подав О. Тулуб // Зап. іст.-філ. відділу УАН.- 1928.- Кн. 16.- С. 223-234; *Комаров В.* Матеріяли до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів. Головним чином за рукописними матеріалами М. Комарова // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі.- 1928.- Ч. 1.- С. 5-16.

¹⁰⁴ *Гетьманець Гр.* Поет-народолюбець : (Життя та діла Павла Грабовського).-1918.- (Біограф. б-ка).

¹⁰⁵ *Гетьманець Гр.* Хто такий Григорій Сковорода.- К., 1919 - 55 с.- (Біогр. б-ка); *Коваленко Гр.* Григорій Сковорода, його життя і твори.- Полтава, 1919; *Хоткевич Г.* Григорій Савич Сковорода (український філософ) : Короткий його життєпис і вибр. місця з творів та листів : З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті.- Х., 1920.- (Культ.-іст. б-ка); *Возняк М.* Грицько Сковорода славний український мудрець (1722-1794).- Львів, 1922.- (Нар. б-ка просвіти); *Багалеї Д.И.* Украинский странствующий философ Г.С. Сковорода с прил. ст. М.И. Яворского Сковорода и его общество.- Харьков, 1923.- (Б-ка журн. "Путь просвещения"); Вид. укр. мовою 1926 р.; *Котович А.* Григорій Савич Сковорода: Український філософ XVIII ст.- Львів, 1924; *Єфремов С.О.* Сковорода на тлі сучасності // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.- 1925.- Т. 141/143.- С. 1-9.

¹⁰⁶ Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та я п'ятдесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.- Ч. 1-3; *Винищук А.* Микола Теодорович Біляшевський, його життя та музейна робота // Зап. Іст.-філол. відділу УАН.- 1926.- Кн. 9; *Дем'ячук В.* Гнат (Вартослав) Ягич (1838-1923) // Там само.- 1928.- Кн. 16.

¹⁰⁷ *Чижевський Д.* Філософічна метода Сковороди.- Б.м., Б.р.- 27 с.; *Курінний П.* Академік Микола Теодорович Біляшевський як археолог // Зап. Іст.-філол. відділу УАН.- 1926.- Кн. 9; *Батуринець П.* З громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя : 36.- К., 1928.

- ¹⁰⁸ Білий В. Автобіографія чи спомини революції // Етногр. вісн.– 1926.– Кн. 2.
- ¹⁰⁹ Днепропетровский горный институт им. Артема.– Днепропетровск, 1949;
- Миронов Р.М. Діяльність видатних вітчизняних учених у Дніпропетровську / Пер. С.Т. Ростовцев.– К., 1951.
- ¹¹⁰ Кауфман І.М. Указ. соч.– С. 211–212, 274–275.
- ¹¹¹ Полек В.Т. Біографічний словник Прикарпаття // Українська біографістика.– К., 1996.– С. 136–138.
- ¹¹² Борці за велику справу. Активні діячі революційного руху на Закарпатті : Короткий біобібліогр. покажч. / Уклад. І.І. Холопенков.– Ужгород, 1967.– 56 с.
- ¹¹³ Ротач П. Доля "Літературної Полтавщини" // Українська біографістика.– К., 1996.– С. 141–143.
- ¹¹⁴ Чижевський Д. Філософська метода Сквороди.– Б.м., Б.р.– 27 с.; Курінний П. Академік Микола Теодорович Біляшевський як археолог // Зап. Іст.-філол. відділу УАН.– 1926.– Кн. 9; Батуринець П. З громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя : 36.– К., 1928; Дмитриченко В.С. Суспільно-політичні погляди Я.П. Козельського.– К., 1957; Остриний Д.Х. Світогляд М.О. Максимовича (1804–1873).– К., 1960.– 165 с.; Від Вишнєнького до Сквороди // З історії філос. думки на Україні XVI–XVIII ст.– К., 1972.
- ¹¹⁵ Білоус Ол. Олекса Довбуш.– Б.м., 1943; Коган Ю.Я. Просвітитель XVIII века Я.П. Козельский.– М., 1958; Кашуба М.В. Георгий Конисский.– М., 1979.– 173 с.; Куницький А.С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839–1884) // Сов. этнография.– 1956.– № 1; Іван Олександрович Гуржій.– К., 1974; Котляр М.Ф. Шукачі і дослідники скарбів.– К., 1971; Кулінич І.М.. Поет і трагик : Іст.-літ. нарис дружби великих митців – Т. Шевченка і А. Олдріджа.– К., 1964.
- ¹¹⁶ Махновець Л.Є. Григорій Скворода : Біографія.– К., 1972; Пицх Н.Е. Богомолец.– М., 1964.– 224 с.; Хинкулов Л.Ф. Тарас Григорьевич Шевченко.– 3-е изд.– М., 1966; Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця : З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст.– К., 1958; Брандис Е.П. Марко Вовчок.– М., 1968.
- ¹¹⁷ Котляр М.Ф. Полководці давньої Русі.– К., 1991; Історія України в особах. Давньоруська держава.– К., 1996; Данило Галицький.– К., 1979; Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах / Пер. з рос. Н.Г. Сидяченко.– К., 1994.– 328 с. Вид. рос. мовою 1990 р.
- ¹¹⁸ Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-історичний портрет.– К., 1993; Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності.– К., 1994.
- ¹¹⁹ Толочко П.П. Нащадки Мономаха.– К., 1972; Він же. Історичні портрети: із історії давньоруської і європейської політики X–XII ст.– К., 1990; Він же. Володимир Святий. Ярослав Мудрий.– К., 1996.
- ¹²⁰ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885.– К., 1992; Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський – К., 1995.– 190 с.
- ¹²¹ Плачинда В.П. Павло Гнатович Житецький.– К., 1987; Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко.– К., 1991.– 267 с.

¹²² У 40-х роках виникають політизовані біографічні праці В. Крупницького: "Гетьман Данило Апостол і його доба" (Аугсбург, 1948), "Переяславська Рада та політичні орієнтації Б. Хмельницького (1954); " Гетьман Мазепа та його час" (Лейпциг, 1942); *Книш І.* Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух. – Вінніпег, 1959; *Мацьків Т.* Князь Мазепа, Гетьман України. – Чикаго, 1967; *Маннінг С.А.* Гетьман України Іван Мазепа. – Нью-Йорк, 1957; *Serech J.* Стефан Яворський та конфлікт ідеологій у часі Петра Великого // *Slavonic and East European Review.* – 1951; Вернадський Г. Богдан, Гетьман України. – Нью-Хавен, 1941; *Луговий Ол.* Визначне жіноцтво України. – Торонто, 1942; *Bilinsky Y.* Mykhailo Dragomanov, Ivan Franko and the Relation between the Dnieper Ukraine in the Last Quarter of the 19th Century // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – 1959 – Vol. 7, N 1/2; *Борщак Е.* Наполеон і Україна. – Львів, 1937; *Brok A.* Ivan Vahylevych (1811–1866) and the Ukrainian National Identity // *Canadian Slavonic Papers.* – 1972 – Vol. 14, N 2; *Dodoshenko D.* Mykhailo Dragomanov and the Ukrainian National Movement // *Slavonic and East European Review.* – 1938. – Vol. 26, N 48, Apr.; *Gerus O.W.* P.A. Stolypin, and the Ukrainian School Question // *The Ukrainian Historian.* – 1972. – N 3/4. Див. детально бібліографію: Dmytro Doroshenko and Oleh Gerus. A Survey of Ukrainian History – Winnipeg, 1975. – Ibid. – 2nd ed. – 1984. – P. 841–876.

¹²³ Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993; Історія України в особах XIX–XX ст. – К., 1995.

¹²⁴ Історичні постаті України : Іст. нариси : Зб. / Упоряд. та авт. вступ. ст. О.В. Болдирева. – Одеса, 1993; Володарі гетьманської булави: історичні портрети / Авт. передм. В. Смолій. – К., 1995; Гетьмани України : Довід. вид. – К., 1995.

¹²⁵ *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД : Трагічне десятиліття, 1924–1934; *Пиріг Р.Я.* Життя та діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.) : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; *Лозинська Л.О.* Державотворча діяльність В.К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.

¹²⁶ Академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 16–18 берез. 1993 р., м. Київ : Доп. та матеріали. – К., 1994; Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський. – К., 1994; Михайло Грушевський і Academia: Ідея та змагання. – К., 1993; *Хмарський В. А.О.* Скальковський – археограф. – К., 1994. – 30 с. – (Історія укр. археографії. Персоналії ; Вип. 3). *Штендера Я.* Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995; Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994; Українська повстанська армія, 1943–1949 : Довід. – Нью-Йорк, 1994–1995. – Т. 1–2.

¹²⁷ *Пишеничний М.* Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994; Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991.

¹²⁸ Академік Микола Іванович Петров, 1840–1921: Біобібліографія / Упоряд. В.Л. Михитась, Н.Д. Михитась. – К., 1994. – 80 с.; Олена Михайлівна Апанович : Бібліогр. покажч. : До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наук. діяльності / Упоряд. С. Даневич; Авт. вступ. ст. Л. Дубровіна, В. Гром. – К., 1994; Олександр Матвійович Лазаревський, 1834–1902 : Матеріали до біобібліографії / Упоряд.

І.М. Забіяка. – К., 1994; Ярослав Романович Дашкевич : Біобібліогр. довід.– К., 1993.

¹²⁹ *Варварцево М.М.* Італійці в Україні (XIX ст.) : Біограф. слов. діячів культури.– К., 1994; Греки в Україні. –К., 1996.– 78 с.

¹³⁰ 600 імен в історії Великої Волині.– Острог, 1993.

¹³¹ Біографічний словник Прикарпаття.– Івано-Франківськ, 1993.

¹³² *Полек В.Т.* Біографічний словник Прикарпаття // Українська біографістика.– К., 1996.– Вип. 1.– С. 136.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКИЙ БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК (УБС): СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ

¹ *Ісаєвич Я.Д.* Біографічний словник – національний пріоритет // Українська біографістика.– К., 1996.– Вип. 1.– С. 7–9.

² Українська біографістика.– К., 1996.– Вип. 1.– 220 с.

³ Универсальные биографические словари мира : Аннот. биограф. указ.– М, 1982. Загальне уявлення про види біографічних словників та їх сучасний стан в кожній окремій державі можна одержати із серії видань Державної бібліотеки ім. В.І. Леніна, яка видавалася у 80-х роках під назвою “Национальные биографические словари зарубежных стран” (М., 1984–1986).

⁴ *Ісаєвич Я.Д.* Українознавство: проблеми бібліографії та інформатики // Українська біографістика.– С. 109–110. –

⁵ Особливо слід відзначити покажчик: Бібліографія української і російської бібліографії з історії УРСР / Уклад. Р. Кац та Ф. Максименко; Ред. Ф. Максименко.– К., 1960. Щоправда, було надруковано лише 150 примірників, та ще й з позначкою “для службового користування”. *Корнейчук І.І.* Історія української бібліографії.– Х., 1971.– С. 117.

⁶ Бібліографія українознавства : Бюл. Коміс. укр. бібліографії Міжнар. асоціації україністів.– К., 1992–1994.– Вип. 1–2.

⁷ *Брайчевська О.А., Ляшко С.М., Чижко В.С.* Про традиції та джерелознавчу базу національної школи (кінець Х – початок ХХ ст.) // Українська біографістика. 1996.– Вип. 1.– С. 29–44; *Чижко В.С.* Проблеми підготовки Українського біографічного словника: історія і сучасність // Українознавство в розбудові держави.– К., 1994.– С. 349–352; *Він же.* Історія та культура України в особах : (До питання про створення Укр. біогр. слов.) // Науково-методичні праці з історії слов'янських народів : Збірка ст.– К., 1995.– Вип. 5.– С. 140–147.

⁸ *Курас Д.І.* Списки основних джерел УБС у фондах Інституту рукопису ЦНБ // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті : Тези Міжнар. наук. конф.– К., 1993.– С. 108–110; *Куриленко Т.В.* Про джерельну базу Українського біографічного словника // Там само.– С. 116–117; *Спицька О.В.* Джерела для біографічного словника у фондах ЦНБ // Там само.– С. 112–113; *Бугаєва О.В.* Історія українського мистецтва та її відображення в Українському біографічному словнику // Там само. – С. 110–111.

⁹ *Ляшко С.М.* Про формування традицій і джерелознавчої бази національної біографічної школи // Там само.– С. 106–107; *Брайчевська О.А.* Історія створення Українського біографічного словника // Там само.– С. 117–119.

¹⁰ *Бугаєва О.В.* Історія українського мистецтва та її відображення в Українському біографічному словнику // Там само.– С. 110–111; *Яковський О.К.* З історії закону про мову в Українській державі та УНР // Віче.– 1993.– № 4; *Циганкова Е.Г., Матвеева Л.В., Яковський О.К.* Трагічні сторінки (біографічні нариси членів УАН, викреслених з персонального складу, на тлі стосунків УАН з суспільством у 1918–1947 рр.) // Україна: Наука і культура.– К., 1994.– Вип. 28.– С. 80–115.

¹¹ Серед авторів методичних розробок В.М. Даниленко (Марко Кропивницький, Микола Лисенко, Палло Тичина, Максим Рильський, Амвросій Бучма, Степан Смаль-Стоцький), О. Брайчевська (митрополити-греки, Дмитро Самоквасов), Бугаєва О.В. (Євген Станкович), В.В. Кислов (Георгій Проскура, Ігор Сікорський), В.О. Горбик (Кіндрат Лохницький), С.П. Залозна (Михайло Драй-Хмара), Д.І.Курас (В'ячеслав Липинський), Т.В. Куриленко (Євген Слудський), С.М. Ляшко (Яків Новицький), Я.М. Пилинський (Іван Пісун), М.Д. Ходоровський (Леся Курбас та Вячеслав Липинський), О.К. Яковський (Леон Кордиш) та ін.

¹² *Попик В.І.* Проблема відображення в Українському біографічному словнику історичних і культурних зв'язків України з народами Європи та персоналії діячів неукраїнського походження // Українська біографістика.– 1996.– Вип. 1.– С. 18–29.

¹³ Там само.– С. 18–19.

¹⁴ Там само.– С. 19–20.

¹⁵ Там само.– С. 23.

¹⁶ Там само.– С. 24.

¹⁷ Там само.– С. 25.

¹⁸ Там само.– С. 26.

¹⁹ *Чижко В.С.* Український біографічний словник: проект концепції // Вісн. АН України.– 1993.– № 8.– С. 74–79; *Він же.* Створення Українського біографічного словника як загальнонаціональна проблема: методологічні засади // Універсум людини: Мислення, культура, наука : Тези доп. наук. конф.– К., 1994.– Ч. 1.– С. 10–12; *Він же.* Сучасні проблеми підготовки Українського біографічного словника // Українська біографістика.– С. 10–18.

²⁰ Див. детальніше: *Шостак В.О., Чижко В.С.* Деякі питання програмно-комп'ютерного забезпечення Українського біографічного словника // Українська біографістика.– С. 115–126; *Брайчевський С.М.* Використання ієрархічних файлових структур для організації баз даних у біографічних дослідженнях // Там само.– С. 127–130; *Кислов В.В., Яценко О.М.* Нові парадигми інформатики та основи комп'ютерного забезпечення біографічних досліджень // Там само.– С. 130–133.

²¹ *Брайчевський С.М.* Використання ієрархічних файлових структур для організації баз даних у біографічних дослідженнях // Там само.– С. 127–130.

²² Там само.– С. 130.

²³ *Кислов В.В., Яценко О.М.* Нові парадигми інформатики та основи комп'ютерного забезпечення біографістики // Українська біографістика.– С.131–133.

²⁴ *Стойкий А.А., Азаров С.С.* Построение концептуальной модели систем организационного управления // Управляющие системы и машины.– 1988.– № 2.– С. 61–69; *Grudin J.* CSCW Introduction // Communications.– 1991.– Vol. 34, N 12.– P.

РОЗДІЛ 5. БІОГРАФІСТИКА ЯК ГАЛУЗЬ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

¹ *Валевский О.Л.* Основания биографии. - Киев, 1993.- С. 29-31.

² І.Л. Бєленький пропонує не зовсім коректно, на нашу думку, називати її "прагматичною" біографією.

³ Протиставлення, до речі, існує винятково в середовищі філологів (Моруа - Ніколсон; Кумок - Семанов), для істориків цієї проблеми не існує.

⁴ *Шмидт С.О.* О методике выявления и изучения материалов по истории советской исторической науки // Тр. Моск. ист.-арх. ин-та. Историография истории СССР. - 1965. - Т. 22. - С. 4.

⁵ Детально взаємозв'язок принципів та методів історичного пізнання див. : *Варшавчик М.А., Спирич Л.М.* О научных основах изучения истории КПСС. - Киев, 1987. - С. 49-50.

⁶ Про гносеологічні особливості історичного дослідження див. *Косолапов В.В.* Методология и логика исторического исследования.- Киев, 1977.- С. 244-246; *Уваров А.И.* Философские и методологические проблемы исторического познания. - М., 1982; *Иванов В.В.* Методология исторической науки. - М., 1985.-167 с.

⁷ У контексті поняття "інтеграція", спираючись на досвід попередніх поколінь, хотілося б висловити думку про сумнівність тези, висловленої Клібановим, Павловою та іншими, про те, що видатним суб'єктом історії може бути лише той індивід, який є найбільш повноцінним продуктом історії та виступає виразником і представником її рушійної сили.

⁸ Нойберт Вінер висловлювався, що ідеальна модель кішки є сама кішка.

⁹ *Валевский О.Л.* Указ. соч.- С. 39.

¹⁰ Із російських теоретиків біографії він зупиняється на творчих здобутках Рибнікова та Винокура.

¹¹ *Валевский О.Л.* Указ. соч.- С. 35-52.

¹² Там же.- С. 87, 89.

¹³ *Косолапов В.В.* Методология и логика исторического исследования.- Киев, 1977.- С. 200.

¹⁴ Ця тема піднімалася неодноразово на міжнародних конгресах істориків, зокрема в доповідях А. Дюпрона, І.І. Мінда. Див.: *Жуков Е.М.* Очерки методологии истории.- М., 1980.- С. 225-228.

**АЛФАВІТНИЙ СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА***Загальні засади*

Підготовка словникової частини є першим етапом створення Українського біографічного словника. Вона містить алфавітний перелік осіб, статті про яких мають увійти до УБС і є основою розробки структури видання та підготовки статей для УБС, подання бібліографічного матеріалу, планів його ілюстрування, визначення обсягів статей.

Укладена словникова частина УБС розсилатиметься на рецензування у науково-дослідні установи, громадські організації та окремим дослідникам, а потім затверджуватиметься Науково-методичною радою Інституту біографічних досліджень та Біографічною комісією Національної Академії наук України.

Основним критерієм відбору імен осіб до словникової частини УБС є належність того чи іншого діяча до історичного та культурного процесів в Україні, роль в українському суспільному житті і вплив на нього (як позитивний, так і негативний).

На цій підставі УБС вміщуватиме інформацію про живих і померлих осіб української історії та культури. Тут будуть представлені:

- особи української і неукраїнської національностей від давнини до сучасності, які своєю діяльністю вплинули на розвиток економічної, суспільно-політичної, державної, культурно-освітньої, військової та інших сфер життя України, іноземних держав, світову історію та культуру;

- діячі української діаспори, участь яких в українських економічних, політичних, культурних, наукових, релігійних організаціях, спілках і фондах та їх внесок у світове надбання отримали визнання;

- особи іноземного походження, які проживали певний час в Україні або зв'язали свою долю з нею та справили помітний вплив на розвиток української історії й культури, популяризуючи і репрезентуючи Україну в світі.

Структура словникової частини УБС

1. Прізвище
2. Друге прізвище
3. Ім'я, по батькові
4. Псевдонім
5. Дата народження
6. Дата смерті
7. Роки життя
8. Домен
9. Дефініція
10. Код
11. Джерело
12. Архів
13. Енциклопедії
14. Автобіографія
15. Іконографія
16. Кількість знаків

Зібрані за запропованою структурою дані з метою їх подальшого комп'ютерного опрацювання записуються окремими рядками згідно з нумерацією структури "Словникової частини УБС".

1. Прізвище.
2. Друге прізвище.
3. Ім'я, по батькові.
4. Псевдонім.
5. Дата народження. Дається із зазначенням дня, місяця, року за новим стилем при умові, що всі позиції точно відомі.
6. Дата смерті. Заповнюється аналогічно.
7. Роки життя. Якщо якась із позицій (день, місяць, рік) в даті життя або смерті невідома чи приблизна, то при відсутності вірогідних дат належить заповнювати цю графу, подаючи принаймні приблизні дати життя і діяльності: 1700–15.06.1761; 15.06.1921–1990; перша пол. 16 ст.; друга пол. 16 ст.; кінець 16 ст.; поч. 16 ст.; середина 16 ст.; 1917–1961; біля(до) 1625–10.03.1690; середина 18 ст. – біля 1780; бл.1440–1482; перша пол.18 ст.
8. Домен – це умовне описання одиниці інформаційно-пошукової мови (слово чи словосполучення), використовується для формулювання інформаційних запитів при пошуку документів (у випадку УБС персоналії) в інформаційно-пошуковій системі. Ця графа заповнюється у відповідності до наведеного нижче списку доменів.
9. Дефініція – це умовно-загальне визначення сфери (чи сфер) діяльності того чи іншого діяча, які наводяться через кому, починаючи із основної для цієї особи.

10. Заповнюється редакцією.
11. Подається скорочений бібліографічний опис джерела (назва, місце, рік видання, том, сторінка).
12. Архів. Вказується наявність чи відсутність архівних фондів ("є", немає - "-").
13. Енциклопедії. Вказується наявність чи відсутність згадок про дану особу в енциклопедіях ("є", немає - "-").
14. Вказується наявність чи відсутність автобіографії ("є", немає - "-").
15. Дається вказівка про наявність чи відсутність іконографічного матеріалу ("є", немає - "-").
16. Кількість знаків визначається редакцією.

Список доменів

1. Армія
2. Видавнича та бібліотечна справа
3. Господарство
4. Гуманітарні науки
5. Економічні та суспільні науки
6. Історія
7. Кінематограф
8. Література
9. Медицина
10. Мистецтво
11. Музика
12. Педагогіка та освіта
13. Підприємництво
14. Політика
15. Право
16. Преса, радіо, телебачення
17. Природничі науки
18. Промисловість та ремісництво
19. Сільське та лісове господарство
20. Спорт
21. Суспільна діяльність
22. Театр
23. Теологія
24. Техніка
25. Управління
26. Філософія
27. Фінанси
28. Церква

Кожне визначення домена буде деталізоване і поділене на десятки і сотні сфер діяльності.

Зразок заповнення "Картки словникової частини УБС"

1. Прізвище:	Слуцький
2. Друге прізвище:	
3. Ім'я, по батькові:	Євген Євгенович
4. Псевдонім:	
5. Дата народження:	19.04.1880
6. Дата смерті:	10.03.1948
7. Роки життя:	
8. Домен:	Природничі науки
9. Дефініція:	економіст, статистик, математик
10. Код:	
11. Джерело:	ЕЭ.- М.- 1979.- Т.3.- С.564
12. Архів:	
13. Енциклопедія:	
14. Автобіографія:	
15. Іконографія:	
16. Кількість знаків:	

Зразок запису для словникової частини УБС

(для "зошита")

1. Авдія 13 ст. холмський різьбяр	2. Власенко Степан Наумович _____.1888-24.03.1963 радянський державний діяч, учасник революційного руху в Україні
3. Марія Добронега _____.1087 княжна київська, дочка Володимира Святославича, дружина польського короля Казимира I Обновника	4. Биченок Тамара Василівна 06.06.1929-_____ швея-мотористка, новатор виробництва у швейній промисловості

РЕДАКЦІЙНА ІНСТРУКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Загальні засади

1. Український біографічний словник /УБС/ – це енциклопедичне багатотомне видання, яке вміщує біографічні статті, що інформують про життя і досягнення українців та неукраїнців за походженням, діяльність яких вплинула на різні сфери життя України, іноземних держав, світової спільноти від давнини до сучасності.

2. УБС включає статті як про живих, так і про померлих осіб.

3. УБС враховує традиції вітчизняної енциклопедичної культури та світовий досвід створення біографічних видань.

4. В УБС статті розміщуються за алфавітом. Цей порядок визначає назва статті, яка включає прізвище, ім'я, по батькові або псевдонім, під яким особа відома, чи найчастіше вживане ім'я або ж тільки ім'я, якщо йдеться про канонізованих та династичних осіб.

5. Біографії осіб з однаковим прізвищем та однаковим уживанням іменем подаються в хронологічному порядку за датою народження.

6. При опрацюванні біографії належить вичерпно використовувати опубліковані видання, що ґрунтуються на наукових дослідженнях з документальними посиланнями на джерела (біобібліографічні праці, монографії, статті, мемуарну літературу, спогади), архівні матеріали (особисті зібрання, рукописи, кіно-, фото-, фоно- та інші документи).

7. Обсяг статті визначає Науково-методична рада Інституту біографічних досліджень.

Загальна схема біографічної статті

I. Заголовна частина (назва статті; дати життя, місце народження і смерті; дефініція);

II. Життєпис:

- соціальне походження, родинні зв'язки; інформація про освіту;
- фахова, державна, політична, творча та інша діяльність;
- членство і функції в громадських організаціях, наукових товариствах та ін.

III. Бібліографічний матеріал.

IV. Ілюстрування біографічної статті.

Принципи побудови біографічної статті

Біографічна стаття складається із трьох частин: заголовної частини, власне життєпису та документації (бібліографічної, іконографічної).

1. Заголовна частина

Вся заголовна частина складає один абзац. Визначення бажано давати однією фразою, початком якої є назва статті, відокремлена від решти фрази знаком тире. Визначення може складатись із двох фраз, якщо в одній фразі не можна передати суті визначення. При цьому друга фраза відокремлюється від першої крапкою з комою і може включати присудок у дієслівній формі.

Всі дані наводяться у називному відмінку однини з використанням прийнятих для даного видання скорочень (див. список скорочень; напр.: вл. ім'я, псевд., народж.).

Назвою статті виступає, як правило, справжнє прізвище особи, в окремих випадках – його псевдонім чи усталене прізвисько, якщо вони стали основним іменем за часів його життя. Назва статті подається великими літерами. Над прізвищем ставиться наголос.

1.1. Для деяких діячів, зокрема, монархів, канонізованих, церковних осіб, назву статті становить ім'я.

1.2. При наявності варіантності форми (наприклад, двочленні прізвища) першим за алфавітом виноситься більш відоме. В дужках подаються варіантні форми. Приклад: НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (літ. псевдонім Левицького).

1.3. У разі зміни прізвища належить починати заголовну частину зі зміненого прізвища (якщо особа більш відома під зміненим), наводячи в дужках також первісне прізвище. Первісне прізвище подається також із посиланням до зміненого. Приклад: КОСАРИК Дмитро Михайлович (справжнє прізвище Коваленко-Косарик).

1.4. Якщо існувало відоме власне родове ім'я, то воно має бути вказане.

1.5. Якщо назвою статті є псевдонім або інше прізвище діяча, що стало для нього основним, то після назви статті подається у дужках його перше прізвище; після прізвища наводиться ім'я та по батькові (друге ім'я). Приклади: МИРНИЙ Панас (Рудченко Панас Якович).

1.6. Коли для основної статті прийняте певне написання прізвища тієї чи іншої особи при наявності ще й іншого, дається посилання "див.". Приклади: ДРАГОМАНІВ – див. ДРАГОМАНОВ; ЧУЖБИНСЬКИЙ – див. АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ.

1.7. Життєписи заміжніх жінок наводяться під тим прізвищем, під

яким вони були найбільш відомі. Подається також дівоче прізвище. Приклад: БІЛОЗЕРСЬКА Надія Олександрівна (дівоче прізвище. Ген).

1.8. Імена іноземців слід подавати в українській транскрипції. Для діячів, в основу писемності яких покладена латинська графіка чи кирилиця, після назви статті в дужках дається прізвище чи ім'я в оригінальному написанні. Приклади: БРОШКЕВИЧ (Broszkiewicz) Єжи; ВАЙСКОПФ (Weiskopf) Франц Карл.

1.9. Дата народження, місце народження - дата смерті, місце смерті. В тому разі, коли місце поховання не збігається з місцем смерті, вказується місце поховання. Якщо кладовище має назву, її необхідно вказати. Приклад: Київ, Лук'янівське кладовище. Усі дані наводяться у квадратних дужках після назви статті.

Дати народження і смерті даються арабськими цифрами із зазначенням року, дня, місяця за новим стилем (до 20.02.1918 р. за старим і новим стилем). При відсутності вірогідних дат належить подати принаймні дати діяльності (напр.: бл. 1440 – бл.1482; перша пол. 15 ст.). Місце народження подається за існуючим на той час державно-адміністративним поділом з відсиланням до сучасного. Іноземні місцеві назви подаються аналогічно. Зразком для правильного написання географічних назв у статті є "Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР", "Словник-довідник з правопису" (автор – С.І. Головашук.– К.,1979) та ін.

Приклад: САМОКВАСОВ Дмитро Якович (15 (27).05.1843, х. Стахорщина Новгород-Сіверського пов. Черніг. губ. – 5 (18).08.1911, Москва, Новодівиче кладовище).

1.10. Дефініція визначає фах або характер діяльності. В стислій формі та хронологічному порядку дається перелік найважливіших постів, посад і звань, найвищих титулів та відзнак особи.

2. Власне життєпис

Власне життєпис становить стислий виклад інформації про участь особи у суспільно-політичному, державному, науковому та культурному житті України. Оцінку діяльності особи належить подавати, керуючись принципами науковості, об'єктивності та історизму. Статті не повинні мати полемічного характеру, але слід подавати різні погляди на діяльність особи, висвітлювати як позитивні свідчення сучасників, нащадків та дослідників про дану особу, так і негативні, дотримуючись об'єктивної доказової інформації.

Всі дані наводяться без абзаців, в хронологічному порядку, без повторень назв, посад, організацій, у називному відмінку однини з використанням прийнятих для даного видання скорочень.

2.1. В життєписах осіб, які не є українцями за походженням, вказу-

ється держава або національна належність. Приклади: Шолом-Алейхем, єврейський письменник; Растреллі Варфоломій Варфоломійович, російський архітектор, італієць за походженням.

У життєписах осіб творчих професій національна характеристика подається лише в тих випадках, коли їх творча діяльність безпосередньо пов'язана з мовою, якою вони розмовляють. Наприклад: російська та українська співачка.

2.2. При описі сімейного стану та родинних зв'язків необхідно вказати прізвище, ім'я, по батькові матері та батька, дружини (чоловіка); в разі необхідності вказується їхній фах, чин або суспільна належність. Якщо особа належала до відомого історичного роду або мала відомих родичів, бажано дати стисло інформацію з історії роду. Якщо про кого-небудь з родичів є стаття в УБС, то дається відсилання до неї ("див.").

2.3. При описі виховання і освіти максимально стисло вказати, який учбовий заклад, де і коли закінчено, приділяючи найбільшу увагу спеціальній освіті.

2.4. Під час характеристики фахової та громадської діяльності вказати найважливіші посади або спеціальності діяча, вчені і почесні звання (з якого року); наводяться етапні твори або назви праць, в яких зроблено видатні відкриття (з наведенням дати); подаються відомості про відзнаки і нагороди. Наводиться також інформація про створені ним творчі школи і папярмки, прізвища найвидатніших учнів і послідовників, про участь у конкурсах, виставках, про одержані звання, премії і нагороди, а також стипендії, премії, фонди і медалі його імені тощо.

2.5. В обсяг інформації мають увійти вказівки на політичні, наукові, мистецькі та інші напрями, які репрезентувала дана постать, і роль, яку вона в них відіграла.

При потребі подаються основні факти з особистого життя, особливо ті, що мали вплив на громадську діяльність.

2.6. У життєписі слід зазначити місце зберігання творчої спадщини та її характер (найважливіші твори, зібрання, колекції, бібліотеки і т.п.).

2.7. У тому випадку, коли діяльність особи знайшла відображення через посмертне вшанування у художніх творах, назвах міст, вулиць, майданів, різних закладів, у створенні меморіальних музеїв, встановленні пам'ятних дошок, у нумізматичних пам'ятках, кінофотофонодокументах, то ця інформація має бути подана у життєпису.

2.8. Якщо особа загинула (була незаконно репресована), то цей факт, як і час та обставини загибелі, слід відзначити. Вказується дата реабілітації.

3. Бібліографічний матеріал

Бібліографія має містити творчу спадщину особи, біографічні статті, джерелознавчі, енциклопедичні видання, архівні, рукописні джерела, згад-

ки у пресі, спогади сучасників, кінофотофонодокументи та інші носії інформації, що становлять документальні підстави біографії.

Загальні вимоги до бібліографічної частини

Бібліографія повинна вміщувати найбільш важливу та повну наукову і пізнавальну інформацію про особу.

3.1. Бібліографія до статті дається під текстом. Бібліографія входить у ту кількість знаків, яка виділена для статті, і становить не більше однієї десятої її частини (напр., якщо на статтю виділено 10 000 знаків, то бібліографія повинна становити не більше 1000 знаків). При поданні бібліографії витримується хронологічний, а в межах року – алфавітний порядок.

3.2. У біографічних статтях про найвидатніші постаті всередині тексту може бути наведено кілька найважливіших робіт (з поданням дати), які найповніше характеризують творчу діяльність особи (етапні твори, фільми, спектаклі, відкриття та інші види творчості, а також перші видання, вистави і т.д.).

3.3. Назви праць, написаних мовами, які використовують латинську графіку та кирилицю, подаються мовою оригіналу. Твори, написані мовами країн зарубіжного Сходу (араб., китайськ. та ін.), наводяться українською транслітерацією.

3.4. У назвах періодичних видань, збірників, щорічників і т.д. використовуються загальноживані аббревіатури (напр.: СА, УІЖ, ЗНТШ) за правописом відповідних часів. Описові назви творів давніших часів цитуються скорочено, зберігаючи значення і зрозумілість назви. Скорочення позначаються трьома крапками (...).

Рік видання подається арабськими цифрами. Місце видання треба вказувати скорочено (за першою літерою), деякі місцеві назви подавати кодифікованим скороченням (напр.: Дн-ськ).

3.5. Бібліографія до статей, присвячених творчим особам (діячі науки, техніки, літератури, мистецтва, музики тощо), поділяється на дві частини: а) твори даної особи ідуть під заголовком - Тв.: б) література про дану особу, а також в інших випадках – Літ.: Твори (Тв.:) в залежності від характеру діяльності особи включають:

а) список найважливіших друкованих праць, переважно перших видань, решту праць - вибірково, на розсуд дослідників творчості;

б) підбірку найвизначніших досліджень, статей, розділів у книжках і спеціальних періодичних виданнях, список підручників, перекладів тощо;

в) виставки індивідуальні (напр.: Київ, 1960), колективні (напр.: членські виставки Спілки художників, 1970-90), закордонні;

г) реалізовані відкриття, патенти, удосконалення;

д) назви виконаних робіт (для архітекторів, скульпторів, режисерів, акторів і т.д.);

е) список образотворчих, музичних творів, вистав.

3.6. Література (Літ.:) подається в такому порядку:

а) персональні бібліографічні списки праць, спадщини та ін. В дужках визначити : (бібліогр.);

б) енциклопедії, словники;

в) монографії та монографічні збірники про особистостей;

г) щоденники та спогади інших осіб (видані друком або які зберігаються в архівах);

д) дослідження і статті в книжках (вступи, післямови та ін.), спеціальній літературі;

е) каталоги колекцій, виставок;

є) біографічні, автобіографічні статті;

ж) некрологи;

з) загальні та спеціальні ретроспективні бібліографії у книжках або статтях (лише у тих випадках, коли вони розширюють відомості про діяльність особи).

Прийняті засади бібліографічного опису

а) Монографії.

Приклад: Крутікова Н.Є. Микола Васильович Гоголь.– К., 1952;
Семенчук І.Р. Олесь Гончар – художник слова.– К., 1986.

б) Розділи, статті в колективних працях.

Приклад: Багалея Д.И. Харьковский педагог и журналист нач. 19 в. И.Ф. Вернет // Сборник Харьковского историко-филологического общества.– Х., 1911.– Т.20.

в) Статті в періодичних виданнях.

Приклад: Дмитерко Л. Великий гуманіст: До 250-річчя з дня народження К. Гольдони // Літературна газета.– 1957, 22 березня; Наливайко Д. Поль Верлен по-українськи // Дніпро.– 1969.– № 9.

г) Рукописні та архівні джерела.

Приклад: ВУАН. Постійна комісія для складання біографічного словника. Біобібліографічний словник "А".– ЦНБ НАН України. ІР. ф. X, № 4863.

4. Ілюстрування біографічної статті

У статті обов'язково має бути дана вказівка на наявність чи відсутність іконографії. При наявності іконографічного матеріалу мусить бути вказаний його характер.

Основною формою ілюстрування біографічної статті є іконографічні матеріали. Портрет може бути виконано в будь-якому виді образотворчого мистецтва (фотографія, живопис, скульптура, графіка, металопластика тощо) як з натури, так і на підставі художнього уявлення автора.

Крім іконографічних, про статті можуть бути ілюстровані іншими документальними матеріалами (факсиміле рукописів або фотокопіями чи малюнками творів особи, про яку йде мова у статті).

Відомості про поданий іконографічний матеріал та інший документальний матеріал повинні вмішувати інформацію:

- вид образотворчого мистецтва;
- техніка виконання;
- копія чи оригінал;
- дата виконання;
- автор;
- місце зберігання, адреса власника;
- розмір.

Оформлення авторської біографічної статті

5. Орфографічне оформлення статті

5.1. Рукописи статей мають бути написані українською мовою відповідно до правил українського правопису.

Виятком є ті випадки, коли статті замовляються авторам з інших держав або в тому разі, коли автор не володіє українською мовою.

5.2. Кількість абзаців повинна бути мінімальною (обов'язково – заголовна частина, життєпис, бібліографія, іконографія). Невеликі статті, переважно, не мають розподілу на абзаци. Неприпустимо починати абзац з абрєвіатури чи скорочень.

5.3. Якщо в статті є посилання на іншу статтю в УБС, вживається скорочення (див.).

6. Технічне оформлення машинопису

Статтю треба надсилати у двох примірниках, надрукованих з одного боку на машинописному папері (не на кальці), з подвійним інтервалом і полями з лівого боку 3,5 см, тобто сторінка має містити 29 рядків по 64 знаки в рядку. Так само належить оформляти документацію. Стаття має бути відредагована у найдрібніших деталях з погляду мови, стилю, правопису, пунктуації і підписана автором із вказівкою повного прізвища та імені без титулів. Статтю можна також надсилати у вигляді комп'ютерного файлу (формат даних обумовлюватиметься окремо в кожному випадку).

7. Права і обов'язки автора та Інституту біографічних досліджень.

7.1. Інститут біографічних досліджень (далі Інститут) замовляє статтю, висилаючи у трьох примірниках угоду, в якій зазначено:

- а) перелік осіб, про які необхідно написати статті;
- б) обсяг статті (кількість знаків і сторінок машинопису);
- в) термін, у який має бути надіслана стаття.

7.2. У разі прийняття умов автор підписує угоду і надсилає два примірники до Інституту, а один - залишає у себе.

7.3. Підписавши угоду, автор тим самим приймає що редакційну інструкцію.

7.4. У випадку неприйняття автором замовлення чи умов він повинен повідомити Інститут про відмову у термін до двох тижнів після одержання угоди. В такому разі бажано, щоб автор повідомив свою думку щодо особи, яка могла б опрацювати зазначену біографію.

7.5. Коли автор дійде висновку, що дана постать не заслуговує на включення до УБС, він відмовляється від написання біографічної статті і терміново повідомляє Інститут про свою думку з цього приводу.

7.6. Інститут обліковує замовлені статті з визначеними термінами виконання і підтверджує одержані статті; після закінчення терміну, у разі потреби, автору надсилають лист-нагадування. Якщо це не діє, а подальше зволікання загрожує запізненням випуску видання, Інститут має право повідомити автора про скасування угоди і замовити статтю іншому спеціалістові.

7.7. Інститут залишає за собою право вносити у статтю редакційні зміни і доповнення щодо форми та змісту, а також необхідні скорочення і доповнення. Формальні зміни або спростування фактичних помилок не потребують згоди автора. У разі ґрунтовніших змін Інститут надсилає авторові відредагований текст для погодження; щодо інших змін – Інститут звертається до автора найпізніше при першій коректурі. Вартість додаткових правок у коректурі (більше 3 % тексту) відшкодовується з гонорару автора. Відсутність поверненої коректури або надісланого для погодження тексту означає мовчазну згоду автора на внесені Інститутом зміни.

7.8. Якщо Інститут визнає надіслану статтю не цілком відповідною, він може від неї відмовитись. Автор користується правом звернутися до одного з членів Біографічної комісії Національної Академії наук України, який виносить цю справу на засідання Бюро Комісії.

7.9. Якщо статтю було суттєво доповнено чи перероблено Інститутом або іншим автором, автор має право відмовитися підписати статтю або підписати її разом з іншим автором. У разі доповнення статті в Інституті автор одержує гонорар у повному обсязі; у разі доповнення або переробки статті іншим автором, якщо стаття публікується у співавторстві, Інститут ділить гонорар між авторами. Якщо автор забирає статтю, гонорар він не одержує.

7.10. Автор зобов'язаний здійснити першу коректуру гранок. Тексту машинопису разом з коректурою автор не одержує. Коректура має бути повернена у зазначений термін. Відсутність авторської коректури не затримує друкування.

7.11. Автор одержує два відбитки статті зі штампом “авторський примірник”.

7.12. Автор має повідомити Інститут про зміну адреси та номера банківського рахунку.

Додаток 3

ЛИСТ-ЗВЕРНЕННЯ

Вельмишановний/-а/ пане/-і/!

З приємністю повідомляємо, що Ваші наукові (творчі, громадські, політичні) досягнення та успіхи, відомості про які зібрані Інститутом біографічних досліджень та Біографічною комісією Національної Академії наук України, дають підстави для внесення інформації про Ваше життя і діяльність до Українського біографічного словника.

Український біографічний словник – це енциклопедичне багатотомне видання, яке включатиме біографії видатних діячів України з усіх галузей людської діяльності від давнини до сучасності.

Просимо Вас ознайомитися із надісланою Вам анкетою. Якщо у Вас не виникне заперечень, заповніть її і поверніть Інституту. Після цього ми підготуємо статтю і надішлемо Вам коректуру для звірки і уточнень перед публікацією.

Заповнену анкету просимо надіслати протягом місяця.

З повагою

Директор Інституту біографічних досліджень

Підпис

Додаток 4

АНКЕТА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Щоб надати можливість науковцям і редакторам Інституту біографічних досліджень підготувати про Вас об'єктивну статтю, будь ласка, заповніть цю анкету українською мовою і додайте фото 6 x 9.

1. Прізвище (для заміжніх жінок – також дівоче прізвище), ім'я, по батькові.

2. Дата народження (день, місяць, рік).

3. Місце народження.

4. Батьки і рідні (батько, мати – прізвище, ім'я, по батькові, брати і сестри – ім'я).

5. Сімейний стан (одружений на (з) _____ (прізвище, ім'я, по батькові), кількість дітей – синів, дочок, їхні імена.
6. Короткі відомості з історії роду (чи були серед них видатні діячі).
7. Освіта (вказати дати, місця, дипломи, ступені).
8. Робота за фахом (в хронологічному порядку, з точними назвами і датами).
9. Творча діяльність (книги, виставки, фільми, ролі, картини, музичні твори тощо).
10. Належність до наукових шкіл, художніх та інтелектуальних течій, суспільних і громадських партій, рухів (посади).
11. Нагороди, премії, звання.
12. Список основних наукових праць.
13. Реєстр усіх відомих Вам реценцій і оглядів про Вашу творчість.
14. Назвіть ті публікації, де є біографічні відомості про Вас та вміщено Ваші портрети.
15. Псевдонім(-и).
16. Захоплення.
17. Домашня адреса.
18. Службова адреса.
19. Телефон, факс.
20. Дата заповнення, підпис.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історія та історіографія біографічного жанру в Західній Європі	10
1.1. Біографічна традиція в історико-культурному контексті Європи від античності до XIX ст.	14
1.2. Зародження та розвиток теорії біографії у європейських країнах XIX – початку XX ст.	31
1.3. XX ст. та “нова біографія”: художні, психологічні, історичні та філософські аспекти.....	35
РОЗДІЛ 2. Історико-біографічні дослідження та розвиток теоретико- методологічних засад біографістики у Росії та СРСР	49
2.1. Витоки біографістики як історико-біографічного напрямку в історичному дослідженні наприкінці XVIII – початку XX ст.	49
2.2. Розвиток теорії радянської біографії у 20 – 60-ті роки XX ст.: історико-літературознавчий аспект	58
2.3. Теоретичні питання наукової та історичної біографії у дискусіях радянських істориків та істориків науки в 60 – 70-х роках XX ст.	68
2.4. Проблеми теорії біографічних досліджень у 80 – 90-х роках XX ст.: культурологічні та філософські аспекти	79
РОЗДІЛ 3. Біографістика та розвиток історико-біографічних досліджень в Україні	95
3.1. Біографічний жанр в українських землях від найдавніших часів до XIX ст.: історичні види біографії	95
3.2. Зародження історико-біографічних досліджень та їх розвиток в Україні у XIX – початку XX ст.	107

3.3. Історико-біографічні дослідження в Україні: 1918 – початок 90-х років ХХ ст.	117
РОЗДІЛ 4. Український біографічний словник (УБС): сучасний стан та перспективи створення	129
4.1. Теоретико-методологічні питання та концепту- альні основи УБС	129
4.2. Основні положення Концепції програмно-комп'ю- терного забезпечення підготовки та видання Ук- раїнського біографічного словника	149
РОЗДІЛ 5. Біографістика як галузь історичної науки: методологічні основи	160
5.1. Історія та класифікація біографічних джерел як видів літературної та наукової творчості.....	160
5.2. Біографія як вторинне історичне джерело та історіографічний факт.....	178
ВИСНОВКИ.....	195
ПРИМІТКИ.....	199
ДОДАТКИ.....	224

Наукове видання

Чишко
Віталій Сергійович

Біографічна традиція та наукова біографія
в історії і сучасності України

Комп'ютерний набір та верстка МП "БМТ"

Підписано до друку 17.12.96. Формат 60x84/16.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 13,95.

Зам. № 6--0606. Тираж 500 прим.

Надруковано у "Поліграфцентрі Київського університету
ім. Тараса Шевченка"

252017, Київ, бульвар Т.Шевченка, 14

тел. 224-01-05